

МВС України
Національний університет внутрішніх справ

**Володимир Греченко
Олександр Ярмиш**

УКРАЇНА
у добу «раннього» тоталітаризму
(20-ті роки ХХ ст.)

Видавництво
Національного університету внутрішніх справ
Харків 2001

**ББК 63.3(4УКР)я73
Г81**

*Рекомендовано до друку
редакційно-видавничою радою
Національного університету
внутрішніх справ
23.03.2001 р.*

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. *М.Ф. Дмитроченко*; д-р юрид. наук, проф. *В.О. Румянцева*

Г81 Греченко В.А., Ярмиш О.Н.

Україна у добу «франського» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.

У монографії розглядаються питання формування тоталітарного режиму в Україні протягом 20-х років ХХ століття. З нових методологічних позицій, з залученням архівних матеріалів, періодичної преси, новітніх досягнень історичної науки висвітлюються проблеми непу, політичної боротьби в 20-ті роки, трансформації більшовицької партії від урядової до державної, роль репресивних органів у політичній системі радянської держави.

Монографія розрахована на фахівців, викладачів та студентів, а також усіх, хто цікавиться політичною історією України.

ISBN 966 – 610 – 060 – 6

**Г 0503020902-003
2001**

ББК 63.3(4УКР)я73

© Греченко В.А., Ярмиш О.Н., 2001
© Національний університет внутрішніх справ, 2001

*Історія того, що є – це історія того,
що було і того, що буде.*

Ж.Бернарден де Сент-П'єр

ПЕРЕДМОВА

Досвід розвитку незалежної України за останнє десятиліття показує, що для того, щоб правильно визначити її перспективи, необхідно виявити та засвоїти уроки минулого, зважити кожен етап вітчизняної історії, зробити з цього відповідні висновки.

Одна з найскладніших та драматичних сторінок нашої політичної історії – 20-ті роки ХХ століття. Саме в цей період почала формуватися політична та економічна структура країни, її ідеологічне «обличчя», які протягом семи десятиріч визначали долю країни та мільйонів її громадян. У цей же час було закладено перші цеглини у монумент радянського тоталітаризму, який став своєрідним негативним феноменом ХХ століття. Генеза тоталітаризму тісно пов'язана з усіма основними соціально-політичними процесами, що відбувалися в цей час в країні, в тому числі з початком та еволюцією непу, створенням величезної фактично унітарної держави – СРСР, ідейно-політичною боротьбою всередині самої правлячої партії, перетворенні її у складову тоталітарного режиму, формуванні командно-адміністративної системи.

Нові підходи до дослідження вказаного періоду з'явилися ще наприкінці 80-х років. Взагалі період 1988-1991 був піком інтересу до цього етапу вітчизняної історії, коли з'явилася значна кількість праць, де багато питань історії 20-х років було переосмислено, розроблено з нових методологічних позицій. Разом з тим, в умовах існування СРСР (хоч і в стадії агонії) багато публікацій мали сенсаційно-кон'юнктурний характер, звертаючи основну увагу на діяльність Сталіна, а не на хибність комуністичної системи в цілому.

З проголошенням незалежності України інтерес до цього періоду значно зменшився, хоча тематика продовжує розроблятися.

В історичній літературі значного поширення набуло визначення цього етапу історії СРСР та України як такого, що пов'язаний, перш за все, з формуванням сталінізму. Західні історики та політологи уже кілька десятиліть використовують поняття «сталінізм» як у широкому, філософському трактується, так і в локально-буденному. У першому випадку

сталінізм розуміється як тоталітарний різновид соціалізму, а в другому – як синонім особистого диктаторства і тиранії.¹

Юрій Шаповал – автор кількох монографій, присвячених вказаному періоду, вважає, що поняття «сталінізм» слід використовувати насамперед з метою «узагальнення вирішальних ознак діяльності Сталіна як керівника. У цьому плані слід визнавати також наявність ленінізму, хрущовізму, брежнєвізму».² На наш погляд, раціональність цієї думки полягає в тому, що вона дозволяє виявити те *особливе*, що характеризує даний історичний період, його відмінність від попереднього, врахувати особистий фактор та його вплив на політичний розвиток країни.

Все ж, як нам здається, точнішим буде використання загальноприйнятої політологічної термінології, особливо щодо періоду 20-х років. Адже тут мова йде не лише про сталінізм, але й про ленінізм, про витоки, передумови, суть та особливості формування радянського тоталітарного режиму.

Думається, правильно зазначає у своїй книзі «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки)» Сергій Білокінь, коли пише, що «один з міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав у тому, щоб усі злочини режиму персоніфікувати в одній–єдиній особі».³

Разом з тим, на наш погляд, несправедливими є дорікання С.Білоконя на адресу Ю.Шаповала, який ніби-то «не наважився сказати про злочинність системи, самої ідеології».⁴ Навіть з тієї цитати, яку наводить С.Білокінь з роботи Ю.Шаповала, видно, що останній не оголошує винуватцем усіх злочинів та проблем лише Сталіна.⁵ Роботи Ю.Шаповала, присвячені діяльності ВЧК-ГПУ, та й інші свідчать про те, що він прекрасно розуміє і злочинність системи, і самої ідеології.

По-новому підійшов до визначення назви періоду 20-х років відомий дослідник цього етапу С.Кульчицький. Він назвав свою монографію, що вийшла друком 1996 року, «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)». Термін «комунізм», як відомо, має багато значень, в тому числі політичний лад, теорія, партія, і тому використана назва в достатній мірі об'єктивно відбиває ті процеси, які відбувалися в цей час в Україні.

¹ Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. 1990. № 3. С. 3.

² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. С. 4.

³ Білокінь С. Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР. – Київ, 1999. С.77.

⁴ Білокінь С. Вказана праця. С. 78 (посилання 455).

⁵ Шаповал Ю. Україна 20-50-х років. С. 303.

Автори даної роботи використали як узагальнюючу назву періоду «ранній тоталітаризм», вважаючи, як це вже вказувалося вище, що термін «тоталітаризм» об'єднує вплив та роль в історії цього періоду не лише Сталіна, але й Леніна, Троцького, Зінов'єва, Каменєва, Бухаріна та комуністичних намісників в Україні, зокрема Е.Квірінга та Л.Кагановича, відбиває еволюцію комуністичної системи в цілому.

Історію радянського тоталітаризму (саме такий термін здається нам найбільш вдалим, оскільки поєднує загальне (тоталітаризм) з особливим (радянський) можна умовно розділити на три періоди: ранній тоталітаризм, початок якого ми відносимо до завершення громадянської війни і національно-визвольних змагань в Україні та початку непу (1921 р.), а закінчення зв'язуємо з роком «великого перелому», фіаско непу, утвердженням режиму особистої влади Сталіна (1929р.). Доба зрілого тоталітаризму – з кінця 1929 р. – 1953 р., а пізнього – 1953-1991 роки.

У перебудовні часи вийшла дуже значна кількість публікацій, присвячених різним аспектам генези тоталітаризму в Україні та СРСР. Серед них слід назвати роботи Ю.Борисова, Г.Бордюгова та В.Козлова, М.Васецького, Д.Волгогонова, О.Лаціса, Р.Медведева та ін.¹ Більшість цих робіт, висновків та узагальнень, зроблених їх авторами, не втратили свого значення і до нинішнього часу.

У 90-ті роки дослідження періоду продовжувалися. У цей час побачили світ роботи І.Біласа, О.Бриндака, С.Білоконя, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Семененка, Ю.Шаповала, В.Ченцова та ін.² Цей період історіографії відзначається, перш за все, тим, що провідна роль у висвітленні історії 20-х років стала належати вітчизняним науковцям.

¹ Борисов Ю. Сталин. Человек и символ // Переписка на исторические темы. – М., 1989. С. 435-492; Бордюгов Г., Козлов В. Время трудных вопросов. История 20-30-х годов и современная общественная мысль // Урок дает история. – М., 1989. С. 232-267; Васецкий Н. Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб. – М., 1989; Волгонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет Сталина. – М., 1989; Лацис О.Р. Перелом. Опыт прочтения несекретных документов. – М., 1990; Маслов Н.Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность. – М., 1990; Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме. – М., 1990.

² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та правовий аналіз. – К., 1994. Кн. 1; Бриндак О. Ликвідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні у 20-ті роки. – Одеса, 1998; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х., 1995; Шаповал Ю.І. Україна 20-30-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000 та інші.

Розбудова незалежної України актуалізувала дослідження, пов'язані із специфікою розвитку України в 20-ті роки, дала можливість неупереджено, із залученням недоступних раніше радянських та закордонних джерел, по-новому висвітлити проблеми діяльності українських політичних партій на початку 20-х років, витоків та суті націонал-комунізму, діяльності репресивних органів і т.д. Вказані роботи різні за рівнем наукових узагальнень та охопленням проблем, джерельною базою. Проте кожна з них – певний доробок у дослідженні непростого, сповненого драматизму періоду.

Не прагнучи «обійняти безмежне», автори зосередили свою увагу на основних, найсуттєвіших аспектах розвитку України в 20-ті роки.

РОЗДІЛ 1.

НЕП: ВІД ДЕБ'ЮТУ ДО ЕНДШПІЛЮ

В результаті громадянської війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до складу Української СРР (площа 452 тис. км², населення 25,5 млн чол.).

Східна частина України, яка стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву (Україна) і формально також і державність. Ця державність була досить умовною, оскільки політичні питання вирішувала Москва.

Після закінчення громадянської війни економіка України знаходилася в надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки досягали 10 млрд. золотих карбованців, промислове виробництво скоротилося в 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7% довоєнного рівня, машинобудівної промисловості – 4%. З 57 домен працювала лише одна невелика.

В тяжкому стані знаходилось сільське господарство. Посівна площа зернових культур скоротилася порівняно з довоєнною на 30%, виробництво технічних культур зменшилося на 75-90%.

Сумну картину являло собою народне господарство Харківщини – одного з основних економічних районів України. Через гострий нестаток палива зупинились такі великі заводи, як паровозобудівний, «Електросила» (колишній ВЕК), канатний. Не вистачало основних продуктів і товарів, без яких неможливо було обійтись: хліба, солі, сірників, мила.

Крім того, загострилась політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки сільськогосподарської продукції. Звідси – зменшення посівних площ і урожайності, бо який сенс вирощувати більше потрібного для прожиття і посіву, якщо все, що залишалось зверх цього, забиралося владою.

Селяни почали вирощувати зернові лише у тій кількості, яка була достатньою для задоволення власних потреб. Це значно погіршило продовольче становище в містах. У промислових центрах України денний пайок на одну людину скоротився до 100 г. хліба. У таких умовах більшовицька влада вдалася до застосування сили, складання «чорних списків», до яких нерідко зараховувались цілі села, системи заложників, каральних акцій проти селян, товарних блокад.

Це призвело до зустрічного збройного опору селянства. Особливо великого розмаху селянські повстання набули у Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській, Донецькій губерніях. У цій боротьбі брала участь більша частина населення сіл, за винятком бідняцько-наймитської. За деякими даними, лише у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. При цьому слід відзначити, що цей рух, крім політико-економічного, мав й певне ідеологічне забарвлення, яке протистояло більшовицькій системі поглядів. Селянські виступи проходили, головним чином, під анархістськими гаслами і, частково, національно-визвольними. Звернення до анархізму, з його відмовою від держави, було цілком зрозумілим, адже саме в державі, її органах, які силою забирали у селян їх добро, повстанці вбачали головне зло. Проте слід відзначити, що повстанський рух нерідко зливався з відкритим бандитизмом, що мало соціально-психологічне підґрунтя. При цьому давалися ознаки особлива ментальність (суспільна свідомість), яка склалася історично, в умовах 250-річного перебування українських земель у складі царської Росії. В її основі – низький рівень політичної культури, відсутність демократичних традицій, соціальна ненависть до привілейованих верств, крайня радикалізація мас, які прагнули вирішувати свої нагальні потреби лише силою. Значний вплив на розвиток такого менталітету справили кількарічна світова та громадянська війни, де багатомільйонні маси звикали до щоденного насильства, вбивств, збройної боротьби.

Таким чином, застосування згубної економічної політики призвело не лише до економічних складнощів, але й до загальнополітичної кризи, військового протистояння.

Соціально-політичне та економічне становище республіки ще більше ускладнилося в результаті голоду 1921-1923 рр. на Півдні України.

Причини голоду були, по-перше, в руйнівній для сільського господарства республіки політиці «воєнного комунізму», яка проводилася до березня 1921 р. (а її деякі методи залишилися до осені 1921 р.); по-друге, в залежності України від московського центру, який в умовах посухи на півдні республіки проводив політику не в інтересах українського населення; по-третє, в загальній розрусі сільського господарства після семирічних воєн; по-четверте, суттєвим фактором голоду була посуха 1921 р. в основних хлібовиробних районах України. У 1921 р. в УСРР було зібрано лише 27,7% урожаю 1916 р.

Рівень врожайності в п'яти найбільш страждаючих від голоду губерніях – Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській – ніяк не міг забезпечити мінімальне харчування жителів. Наприклад, на Миколаївщині зібрали до 84 кг жита з гектару, пшениці

– по 95, віса – по 50, тобто кількість висіяного зерна перевищувала намолот.¹

Незважаючи на це, 5 травня 1921 р. радянська влада ввела економічну блокаду Запорізької й Полтавської губерній. На нараді у Москві 16 травня це рішення сформулювали як «повне огороження».² Частини особливого призначення блокували більшість маршрутів, не допускаючи виїзду голодуючих жителів за продовольством. Більше того, всі спроби місцевого населення вивезти дітей до родичів в інші губернії, а також завезти з інших районів владою заборонялись.³

30 липня 1921 р. керівництво КП(б)У оприлюднює лист «До всіх членів партії», де багато уваги приділяється голоду в Поволжі і лише мимохідь згадується про «неврожай» в Україні. На цій підставі у категоричній формі пропонується усім членам партії докласти усіх зусиль до повного виконання продподатку. Це було пов'язано з тим, що Раднарком РРФСР зняв повністю продподаток з 9 губерній Поволжя, тому майже 1.3 млн т. хліба тепер повинна була додатково здавати Україна.⁴ Найбільший податок було покладено на селянство Запорізької губернії – 240 тис.⁵ (розплата за підтримку махновщини).

У разі саботажу хлібозаготівель цілими селами та волостями дозволялося також масовий військовий постій за рахунок селян, які чинили опір, та їх економічна блокада (заборона торгівлі). Невиконання продпоставки окремими селянами каралося штрафом від 1/5 до 1/10 розміру цього податку або арештом строком до двох тижнів. Коли ці засоби не давали результату, злісні порушники, які відмовлялися від виконання податку або приховували чи здавали неякісні продукти, навіть в неурожайних губерніях відправлялися на примусові роботи строком на 1 місяць або позбавлялися волі з конфіскацією майна. При оскарженні громадянами адміністративних стягнень їх застосування не припинялося до розгляду у президіях виконкомів. У випадках невиконання адміністративних стягнень повітовим та губернським продовольчим комісарам дозволялося віддавати неплатників до суду революційних трибуналів. Ця міра застосовувалась насамперед у місцевостях, де оголошувався військовий стан.⁶

Проте, не звертаючи уваги на реальне становище, московський центр вимагав збільшити вивіз хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Нереальність хлібозаготівельних планів призвела

¹ Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х.: Основа, 1995. С. 300

² Центральний державний архів вищих органів державної влади України (надалі – ЦДАВОДВУ), ф.1, ок.1, спр.14, арк.43.

³ Коммунист (Харьков). 1921. 10 мая.

⁴ Семененко В.І. Вказана праця. С. 303.

⁵ Радянська Волинь (Житомир). 1922. 1. С. 9.

⁶ Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні // Сторінки історії України: XX століття / За ред. С.В.Кульчицького. – К.: Освіта, 1992. С. 50.

до збереження розкладкового методу заготівель. Формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Це призвело до зростання кількості голодуючих, яка складала всього 1922 р. 5,6 млн осіб або 25% населення республіки.

Для голодуючих в Поволжі була прийнята закордонна допомога, щодо України вона не застосовувалась. В цій ситуації центральний московський уряд, а за його вказівками – партійно-державний апарат республіки, змогли вирішити лише питання про забезпечення мінімальної, фактично напівголодної норми споживання для робітників та армії в Україні, біженців з Поволжя. Але про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.

Лише у січні 1922 р. було дозволено прийняти допомогу від міжнародних організацій і писати про голод.

Проте ситуація залишалася складною. У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн десятин менше, ніж у попередньому році. Проте центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, аби отримати іноземну валюту. Це стимулювало другу хвилю голоду взимку 1922-1923 рр. Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом всього 1922 р. і продовжувався у першій половині 1923 р.

Голод призвів до різкого падіння антибільшовицького повстанського руху. В умовах голоду політична активність селян істотно знизилася, і, як наслідок, соціальна база повстанських загонів – зменшилася, вони зазнавали поразок. Як справедливо зазначає відомий український історик С.В.Кульчицький, голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

Перші начерки нової економічної політики з'явилися ще 18 лютого 1921 р. у вигляді «Проекту постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком», який було надіслано в партійні комітети губерній та національних республік. В ньому пропонувалося ще до початку посівної кампанії визначити загальну суму податку і середній відсоток обкладення ним посівних площ, щоб селяни завчасно знали, скільки зерна треба буде віддати державі. У разі оплати податку селяни мали використовувати залишок врожаю на власний розсуд, в тому числі збувати хліб «у місцевому господарському обороті» (тобто на місцевих ринках).

Цей документ обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У 27 лютого 1921 р. за участю всіх секретарів губкомів та голів губвиконкомів. В

результаті була прийнята хитромудра постанова, яка в цілому негативно оцінювала проєкт центрального керівництва. Заміна продрозкладки податком у всеросійському масштабі вважалася недоцільною, а на Україні – неприйнятною. Проте було введене і застереження: у випадку здійснення проєкту в Росії впроваджувати його і в Україні.

Але на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) перехід до продподатку вже не зустрів заперечень, і згодом надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну розкладки податком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми і розмір податку.

Неп як система *нових* економічних відносин склався не одразу. Спочатку керівництво більшовицької партії вважало, що у загальнодержавному масштабі замість торгівлі вдасться налагодити обмін промислових товарів на продукти землеробства. Проте згодом довелося відмовитися від цієї ідеї і до першого заходу непу [термін вперше вжито в резолюції травневого (1921 р.) пленуму ЦК РКП(б)] додалися інші.

Нова економічна політика (неп) являла певну систему заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах.

Першим заходом непу була заміна продрозкладки продподатком. Згідно з цим у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Таким чином, реквізиційний принцип у відносинах з селянством, який виключав товарно-грошові відносини, змінювався принципом еквівалентності. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарювання, став зацікавлений у розширенні посівних площ і підвищенні урожайності, адже все, що залишалося зверх продподатку, належало йому.

Продподаток з урожаю 1921 р. для України встановлювався в розмірі 117 млн пудів замість установленої раніше розкладки в 160 млн пудів. Це складало близько 73% від того, що визначалося раніше. По всій же країні продподаток по зерновим було зменшено з 423 млн пудів до 240, і це складало близько 56% від визначеного раніше. До того ж, Україна повинна була давати майже половину всього продподатку. Навряд чи таке рішення центральної більшовицької влади можна назвати справедливим, навіть враховуючи те, що Україна була житницею держави. Це була перша особливість непу в Україні. Другою рисою було те, що продподаток мали розпочати стягувати з урожаю 1921 р., тобто з осені, а поки що діяв попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. лише зменшений на 20%. Третя особливість була в тому, що стягування продподатку з урожаю 1921 р. здійснювалась уже звичними методами продрозкладки.

Накопичення надлишків сільськогосподарських продуктів у селян призвело до виникнення проблеми її реалізації. Тому логічним став другий крок непу – введення вільної приватної торгівлі, причому не тільки сільськогосподарськими товарами, але й промисловими. За рахунок торгівлі та обміну передбачалося додатково отримати ще 160

млн пудів і довести плановий мінімум, необхідний для споживання, до 400 млн пудів. З введенням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини – картки замінив ринок.

Наступним кроком непу стала часткова денационалізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. В руках держави залишилися великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні з 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки непу 75% роздрібного товарообігу.

В результаті цих заходів непу в країні з'явилася нова буржуазія: промисловці, приватні торговці, біржові маклери, орендарі. Їх стали називати «непманами» – людьми непу.

Серед усіх видів підприємницької діяльності більшовицьке керівництво надавало перевагу державному капіталізму, зокрема концесіям. Великі промислові підприємства могли передаватися в концесію лише іноземним капіталістам. Проте ця форма не набула поширення, оскільки певні політичні та економічні міркування (недовіра до радянської влади, невідповідність умов) завадили закордонному капіталу зробити суттєві інвестиції в економіку країни. Так, Україні в 20-ті роки існувало лише одне концесійне підприємство.

Розширення можливостей для функціонування приватного капіталу, оренди вимагало ліквідації ще одного постулату «воєнного комунізму» – заборони наймати робітників і примусової обов'язкової праці. Зростаючі промисловість, торгівля, сільське господарство потребували робочих рук і встановлення нового типу виробничих відносин (порівняно з попереднім періодом) між власником і робітниками. Керівництво більшовицької партії змушено було дещо приглушити своє гасло про експлуатацію людини людиною і, хоч і з деякими обмеженнями і застереженнями (наприклад, на селі можна було наймати робітників, якщо члени сім'ї також працюють разом з ними), наймана праця була дозволена.

Суттєві зміни відбулися в роки непу у аграрній сфері. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в 1,5 рази за рахунок передачі їм поміщицьких удільних і церковних земель, а також вилучення частини земель заможного селянства, яка перевищувала трудову норму. (Трудова норма – земельна площа, яку селянин був здатний обробити силами власної сім'ї без застосування найманої праці. Вона диференціювалась в залежності від земельного фонду). В цілому у користування селянам було передано понад 31 млн десятин землі (92% земельного фонду України). Внаслідок цього відбулися істотні зміни в соціальній структурі села: кількість заможних і бідняцьких господарств зменшилась, а середняцьких – зросла.

Ще однією формою організації сільського господарства стали радгоспи. Ця лінія, яка розпочалася ще у 1918 р., була продовжена з осені 1921 р. Радгоспи мали право розпоряджатися тією сільськогосподарською продукцією, яка залишалася після обов'язкових продовольчих поставок державі. У 1921 р. Україні налічувалося 685 радгоспів з площею землі 325 тис. га.

Важливим напрямком непу було кооперативне будівництво. У 1921 р. в республіці було створено єдину систему споживчої кооперації, яка здійснювала заготівлю і збут продукції. В 1925 р. Україні існувало 6712 споживчих і 11320 сільськогосподарських кооперативних товариств. Всіма видами виробничої кооперації було охоплено 1,5 млн., або 30% селянських господарств республіки, а разом з споживчою кооперацією – більше половини сільського населення України. Сільськогосподарська кооперація України зосередила в своїх руках значну частину товарної продукції селянських господарств: на неї припадало 37% планової заготівлі зерна і близько половини технічних культур.

Створювалися на селі в роки непу і виробничі об'єднання селян – колгоспи. У 1925 р. їх було 5489, проте вони об'єднували лише 1,2% господарств республіки, були економічно слабкими, мали не більше 30% потрібного реманенту, в розподілі практикувалася зрівнялівка.

Значне розширення обсягів торгівлі та виробництва вимагало введення загального еквіваленту, який би регулював відносини між виробниками та споживачами. Прямий товарообмін в масштабах країни був нерéalним і недосконалим. Потрібна була реформа фінансової системи, введення правильного грошового обігу і функціонування банківської системи.

На початку 20-х років грошова система РСФСР та УСРР була розбалансованою. Інфляція, яка почалася в роки першої світової війни, переросла у гіперінфляцію. Реальна вартість 100 тис. крб. дорівнювала вартості однієї довоєнної копійки.¹ В обігу знаходилися золоті монети царського карбу, «керенки» Тимчасового уряду, гроші УНР, гетьманської Української держави, радянські грошові знаки, навіть гроші місцевих та приватних випусків, а також іноземна валюта. За даними Р.Й.Тхоржевського, на території України в обігу знаходилися гроші та їх сурогати близько 7 тис. найменувань.²

З переходом до непу було скасовано обмеження грошового обігу. Згідно з постановою Раднаркому УСРР від 19 липня 1921 р. громадянам надавалося право мати на руках будь-які суми грошей, що не могли бути ні заарештовані, ні конфісковані без рішення судових органів.³

¹ Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд. – К., 1997. С. 157.

² Тхоржевський Р.Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917-1925 роки). Автореферат дис. ... докт. істор. наук. – К., 1995. С. 2.

³ СУ України. 1921. 14. Ст. 447.

Фінансово-грошова політика правлячої партії на початку непу була непослідовною і недостатньо виваженою. Декретом Раднаркому РСФСР від 11 червня 1921 р. було санкціоновано проведення емісій. Спочатку було випущено розрахункові знаки номіналом 100, 250, 500, 1000, 5000 та 10000 крб. Через місяць – 25000, 50000 і 100000, що свідчить про високі темпи інфляції.

Інфляція, яка наростала, не дозволяла робити точні кошторисні розрахунки на тривалий час. Тому було зроблено спробу запровадити умовну грошову одиницю – довоєнний карбованець з переведенням у неї радзнаків. Майже рік (листопад 1921 – листопад 1922 р.) розрахунки проводились у довоєнних карбованцях. Проте цей захід виявився неефективним. З листопада 1922 р. почала використовуватись інша умовна грошова одиниця – золотий карбованець. Почали публікуватися офіційні курси золотого карбованця до іноземних валют.¹ Проте інфляція продовжувалась, хоча XI з'їзд РКП(б) (1922 р.) висунув завдання «припинення знецінення грошових знаків».²

Для цього спочатку було обрано найпростіший шлях – деномінацію. У листопаді 1921 р. уряд провів першу, а у грудні 1922 р. – другу деномінацію. Один карбованець нового грошового знака дорівнював 10000 крб. кредитних білетів усіх попередніх випусків.³

У травні 1922 р. заступником наркома фінансів було призначено талановитого фінансиста з Харкова М.К.Владимирова, а наркомом з осені 1922 р. став Г.Сокольніков.

Незважаючи на значну емісію грошей, їх постійно не вистачало. Це особливо відчувалось в Україні, оскільки радзнаки друкувалися у Москві і надходили в республіку нерегулярно, в обмеженій кількості. Відсутність готівки зв'язувала руки господарським органам. Не випадково питання про своєчасне надходження грошей в Україну неодноразово порушувалося на рівні ЦК КП(б)У.⁴

Щоб послабити чорний ринок, РНК УСРР своєю постановою від 24 жовтня 1921 р. заборонила приватним особам, організаціям та установам, за винятком Наркомфіну, купівлю у приватних осіб і громадських організацій золота, платини й іноземної валюти.⁵ Нормалізації грошового обігу сприяла також заборона тримати у колах державних підприємств, об'єднань та установ грошей більше, ніж це потрібно для виплати заробітної плати, і довше, ніж один місяць. Після цього терміну готівку треба було здавати у касу уповнаркомфіну.

¹ Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 років у здійсненні нової економічної політики // Укр. істор. журнал. 2000. 3. С. 96.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. – М., 1967. С. 303.

³ СУ. 1921. 25. Ст. 733.

⁴ Пиріг О.А. Вказана праця. С. 97.

⁵ СУ. 1921. 21. Ст. 615.

У травні 1923 р. було дозволено установи по купівлі-продажу золота і срібла у зливках, іноземної валюти, а також операції з чеками і векселями, виписаними в іноземній валюті. Вони мали здійснюватись або на фондовій біржі, або через кредитні установи, які мали право на здійснення валютних операцій.¹

У листопаді 1922 р. почався випуск банкнот, названих червінцями, причому кожний з них дорівнював 10 золотим карбованцям. Ця емісія забезпечувалась на 25% дорогоцінними металами, а на 75% – короткостроковими облігаціями. На протязі 15 місяців стабільний, але в обмеженій кількості червонець циркулював поряд з необмеженою і постійно девальвуючою рублевою масою (загальна сума рублів в кінці 1922 р. досягла майже 2 квадрильйонів).

В 1924 р. стало ясно, що грошова реформа закінчилася успіхом, гіперінфляція була подолана, країна отримала стабільну валюту. За один червінець давали 5 доларів.

Змінилися методи і форми управління підприємствами. Вони об'єднувались у госпрозрахункові трести за галузевими або територіальними ознаками. Госпрозрахунок як новий метод господарювання передбачав самоокупність трестів і отримання прибутку. Ліквідовувалась зрівнялівка в оплаті праці, натуральне постачання робітників поступово замінювалось заробітною платою, при нарахуванні якої враховувались кількість і якість роботи, що підвищувало зацікавленість працюючих.

Трести були союзні, республіканські і губернські. В Україні діяли 3 союзних, 21 республіканський і 54 губернських трестів. Значну частину підприємств, що входили до складу трестів, законсервували. З них знімали обладнання і встановлювали на діючі заводи. Цей захід певним чином покращив роботу промисловості.

Формувався ринок засобів виробництва шляхом утворення синдикатів (організацій для закупівлі сировини, планування торгівельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів), влаштування оптових ярмарків, організації товарних бірж. Найбільшими в Україні трестами були Донвугілля, Південсталь, Цукротрест.²

На першому етапі впровадження непу в промисловості більшість трестів було звільнено від державного постачання і кредитування. Лише ті трести, що виконували держзамовлення, мали право претендувати на державні асигнування. Держава не відповідала за господарську діяльність трестів. Вони були поставлені у ринкові умови і повинні

¹ Пиріг О.А. Вказана праця. С. 98.

² Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) // Сторінки історії України: XX століття. С. 64.

були забезпечувати себе сировиною і паливом, збувати готову продукцію.¹

Господарський механізм непу породжував прагнення до вищої продуктивності праці, сумлінної роботи, кращої якості продукції.

Проте питання про товарно-грошові відносини було одним з найгостріших. Відомо, що в період воєнного комунізму більшовики зробили спробу ліквідувати ці відносини. На початку непу були спроби знайти хоч якийсь шлях збереження у принципі безгрошового продуктообміну – без ринку, без торгівлі. Ряд відповідальних працівників Наркомзему, Наркомпроду рішуче заперечували проти будь-якої легалізації приватного товарообігу. Наприклад, Осінський, Фрумкін прямо говорили з високих трибун, що товарно-грошові відносини призведуть до краху народного господарства.² Проте на той час перемогла інша думка.

23 вересня 1921 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про тарифну і фінансову політику», в якій зазначалося, що підвищення заробітку повинно пов'язуватися з ростом продуктивності праці. У руслі цих підходів у грудні того ж року уряд України прийняв ще одну постанову – «Про боротьбу з прогулами», яка передбачала відрахування із заробітної плати, штрафи і т.п. за порушення трудової дисципліни. При визначенні заробітної плати стала враховуватись економія палива, сировини, раціоналізація виробництва. Отримала поширення відрядна робота.

Впровадження принципу оплати за працю дало великий ефект. За підрахунками економіста С.Г.Струмиліна, «ефективна», тобто частка заробітку, яка залежала від напруженості праці, складала в 1920 р. всього 5.6%, в 1921 р. – 23.6%, а в середині 1922 р. вона піднялась до 71.8%.³

Впровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО розпочалося спорудження в Україні декількох, досить значних, як на той час, електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. В 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) був створений перший радянський трактор.

Перехід до непу викликав до життя необхідність вирішення суттєвих практичних питань: якщо село дає місту безкоштовно у формі продподатку лише частину необхідних продуктів, – то як «взяти» ту частину, якої нестачає? Продподаток став меншим порівняно з продрозкладкою, але ж люди не стали їсти менше і тому цю різницю необхідно було подолати. У зв'язку з цим постало завдання формування фонду промислових товарів і налагодження товарообміну з селянством. Кері-

¹ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – Київ: Генеза, 1994. С. 316-317.

² Наумов В. НЭП: Суть. Опыт. Уроки // Правда. 1988. 15 июля.

³ Орленко В.І. Історія України: XX століття. Вип. 2 (1920-1945 роки). – Київ: ІСДО, 1999. С. 14.

вництво більшовицької партії і Ленін особисто вважали, що це можна буде зробити за допомогою концесій, широкого залучення іноземного капіталу, використання золотого фонду країни.

Проте економічний розвиток країни пішов дещо іншим шляхом, ніж планували керівники РКП(б). Не виправдались надії на використання концесій. Швидко виявився дефіцит промислових товарів (вже до літа їх основні запаси були вичерпані), слабкість кооперативного апарату, недосвідченість кадрів. Незважаючи на усі зусилля уряду, селянство у ході весняної сівби 1921 р. ще не врахувало можливості реалізації надлишків виробленої їм продукції, тому посівні площі зросли незначно. Голод і посуха поставили під сумнів збір продподатку, організацію товарообміну з селянством, відбудову промисловості. У такій критичній ситуації уряд був змушений відмінити державний товарообмін, розширити використання ринкових методів господарювання.¹

Перехід від воєнного комунізму до непу був настільки карколомним, що не міг не викликати суперечливих думок, позицій та дій. Чимало комуністів вважали, що неп руйнує «завоювання революції», реставрує капіталізм, суперечить марксизму. Найпоширенішою була думка про те, що неп – це певний тактичний маневр, нетривала перерва між «двома штурмами» капіталізму, маючи на увазі штурм в роки громадянської війни та наближення подібної ситуації в недалекому майбутньому. Найвиразніше це висловив Зінов'єв, який писав, що «неп – це відступ подібно до Бреста, подібно відступу після липневих днів 1917 року. Коли дозріє пролетарська революція в інших країнах, і пролетаріат Заходу прийде нам на допомогу, тоді ми знову почнемо наступ. Поки що ми маємо лише «передішку».² Часто неп розглядався лише з точки зору більшого чи меншого допуску капіталістичних елементів. Настрої в суспільстві тих часів добре передано в одному з віршів тоді ще молодого поета Володимира Сосюра:

«Я не знаю, хто кого морочить,
але я б нагана знову взяв
і стріляв би в кожні жирні очі,
в кожну шляпку і манто стріляв...».³

Значна частина більшовицьких керівних кадрів не хотіли вчитися працювати по-новому, адже замість насильницьких та адміністративних методів слід було оволодівати економічними, а це не те, що бити кулаком по столу і виявляти «керівний» голос. Турбуючись про власні крісла і не бажаючи перебудовуватись та й не вірячи в необхідність непу, вони намагалися заперечувати навіть найголовнішому своєму вождю. Коли Ленін висунув гасло «Комуністи повинні навчитися торгувати!», – то у відповідь почув роздратоване заперечення: «У

¹ История Отечества: люди, идеи, решения. – М., 1991. С. 125.

² Цит. за: В.Наумов. Вказана праця.

³ Сосюра Володимир. Твори: В 4-х т. – Київ, 1986. Т. 1. С. 151.

в'язницях нас торгувати не вчили!».¹ Ленін змушений був констатувати лицемірство та нещирість своїх співробітників та соратників. Як згадував член колегії Напрокомпроду Свідерський, на одному із зібрань керівних працівників у 1921 р. Ленін сказав: «Коли я вам дивлюся в очі, ви всі ніби-то зі мною згодні і кажете «так», а відвернусь, – кажете «ні»».²

Багато хто з більшовиків не задумувався над тим, що «воєнно-комуністичні» підходи до народного господарства були здатні забезпечити виживання радянської влади в екстремальних умовах, але виявилися неспроможними після закінчення війни. Певна тривалість існування «воєнного комунізму», перемога за його (у тому числі) допомогою у громадянській війні змушувала їх абсолютизувати цю політику, і вона стала якоюсь подобою доктрини, ідеології, навіть психології.³

Навіть М.Скрипник ще у 1923 р. так характеризував неп: «Неп – це торжествуюча свиня буржуазії, яка, відчуваючи себе насиченою, вимагає вжити заходів до збочення. Треба скоротити розмах буржуазії».⁴

Як свідчать численні документи, Ленін і сам у 1921-1922 роках досить болісно жживав «воєнно-комуністичний синдром» і вважав, що неп є вимушеним і тимчасовим відступом від соціалізму. В останньому своєму публічному виступі 20 листопада 1922 р. він сказав, що «з Росії непівської буде Росія соціалістична»⁵, тобто неп ≠ соціалізму.

Це було пов'язане з залишками дореволюційних поглядів Леніна та догмами марксизму. Ще у 1904 р. Ленін писав, що «соціалізм вимагає знищення влади грошей, влади капіталу, знищення усієї приватної власності на засоби виробництва, знищення товарного господарства»⁶. Як відомо, Маркс і Енгельс передбачали, що першими перехід до соціалізму здійснять найрозвиненіші капіталістичні країни. Вони мали на увазі здійснення соціалістичної революції на стадії, коли пролетаріат буде складати переважну частину населення. Виходячи з цього, керівники більшовиків вважали, що для побудови нового суспільства потрібна світова або хоча б європейська революція. М.Бухарін та Є.Преображенський писали у 1919 р. в одній з найпопулярніших тоді брошур з марксизму: «... Росія повинна бути втягнута в соціалізм. Її відсталість, слабкий відносно розвиток її промисловості та ін. – усі ці недоліки розсмокчуться, якщо господарчо Росія об'єднається у міжнародну, але хоч би тільки Європейську, Радянсь-

¹ Ленин В.И. VII Московская губпартконференция. Заключительное слово. 29 октября 1921 г. // Полн. собр. соч. Т. 44. С. 216.

² Цит. за: Борисов Ю.С. Эти трудные 20-30-е годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М.: 1989. С. 132.

³ Кульчицкий С.В. Новая экономическая политика: уроки для сегодняшнего // Маршрута-ми історії. – К., 1990. С. 143.

⁴ Державний архів Харківської області (надалі – ДАХО), ф. 20, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

⁵ Ленин В.И. Речь на Пленуме Московского совета 20 ноября 1922 г. Полн. собр. соч. Т. 45. С. 309.

⁶ Ленин В.И. Вставка в статью В.Калинина «крестьянский съезд» // Полн. собр. соч. Т. 12. С. 81.

ку республіку разом з передовими країнами... Могутній та розвинутий пролетаріат протягом ряду років зможе відновити величезну промисловість, яка допоможе їй відсталий Росії».¹

Вже після прийняття непу, у 1923 р. один із лідерів більшовиків Л.Троцький писав, що СРСР «цілком стоїть ще під знаком європейської та світової революції. Ми, як і раніше, солдати у поході. У нас днівка. Треба випрати сорочку, підстригти та зачесати волосся і, перш за все, почистити та змастити гвинтівку».²

Після поразок спроб збройних повстань у Німеччині та Болгарії у 1923 р. ці настрої змінилися, але віра у здатність наказними та директивними методами, за допомогою лише владних, державних важелів вирішити усі економічні проблеми залишалася. Один з провідних економістів 20-х років С.Струмлін писав у 1927 р.: «Наше завдання не вивчати економіку, а змінювати її. Ми не пов'язані ніякими законами (!). Немає таких фортець, які б не могли взяти більшовики. Питання темпів – справа рішення людей».³

В умовах хвороби Леніна та його відходу від державних справ роль основного теоретика економічного будівництва перейшла до М.Бухаріна. Цікаво, що у першому виданні Великої Радянської Енциклопедії один з відомих публіцистів того часу у статті про М.Бухаріна написав, що «як економіст-теоретик Бухарін сильніший всього».⁴

Бухарін спочатку називав цей період «крахом наших ілюзій». Загальний висновок, до якого він прийшов у 1924 р., полягав у тому, що «шлях до комунізму ... виявився зовсім не таким простим, як ми передбачали раніше... Ілюзія більш прямого і гладенького шляху лопнула».⁵

Бухарін звертає, перш за все, увагу на економічні причини непу. Він пояснює перехід до непу тим, що «воєнний комунізм» не був політикою, спрямованою на розвиток виробничих сил країни. Селянство підтримувало пролетаріат у роки громадянської війни лише з-за військово-політичних, а не економічних причин. Тому, як тільки війна закінчилася, «на чергу стали проблеми господарства, розвитку виробничих сил, які стосовно сільського господарства припускалися лише у формі зростання дрібнобуржуазного господарства».⁶

Співставлення цього завдання з довгостроковою стратегією будівництва соціалізму давало теоретикам більшовизму можливість розглядати неп як порівняно короткотермінове явище. Подібні погляди на

¹ Бухарін Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма: популярное объяснение программы Российской коммунистической партии (большевиков). – М., 1919. С. 86.

² Правда. 1923. 14 вересня.

³ Плановое хозяйство. 1927. 7. С. 58.

⁴ Большая Советская энциклопедия. 1-е изд. – М., 1927. Т. 32. С. 281.

⁵ Бухарін Н.И. О ликвидаторстве наших дней // Большевик. 1924. 2. С. 7.

⁶ Бухарін Н.И. Избранные произведения. – М., 1988. С. 25.

неп були поширеними і висловлювались майже усіма керівниками країни. Сталін писав у липні 1921 р.: «Війна закінчена, але так як західні соціалісти поки що не у змозі допомогти нам для відновлення нашого господарства, то ми, оскільки економічно оточені у промисловому відношенні більш розвинутими буржуазними державами, вимушені піти на концесії, на договори торгівлі з окремими буржуазними державами і концесійні з окремими капіталістичними групами, ми і в цій (господарській) області залишені самі на себе, ми змушені вивертатися».¹ Таким чином, для Сталіна неп був лише «вивертом», до того ж вимушеним.

Так утверджувалась первісна концепція непу як «відступу». Оскільки цей «новий курс» економічної політики пояснювався керівниками більшовиків винятково розрухою і загальним тяжким соціально-економічним становищем країни, постільки як його основне завдання вбачався підйом крупної промисловості та збільшення будь-якими засобами кількості продукції, що вироблялася, навіть якщо це було пов'язане з тимчасовим посиленням дрібнобуржуазних та крупнокапіталістичних форм господарювання. Проте логіка уявлень про економіку соціалізму підказувала, що як тільки буде побудована крупна державна промисловість на основі використання додаткової кількості продуктів, «вся стратегічна операція» буде закінчена.² Після цього, як писав Бухарін, можна повертати кермо в інший бік. Проте повертати кермо не у бік продрозкладки. «Поворот керма» буде у поступовій економічній ліквідації крупного приватного господарства і в економічній підлеглих дрібного виробника керівництву крупної промисловості: дрібного виробника буде втягнуто в усупільнене господарство не заходами позаекономічного примусу, а головним чином тими господарськими вигодами, які йому будуть надаватись трактором, електричною лампочкою, сільськогосподарськими машинами і т.д.»³

Функціонування непу і так не було безхмарним. 1923 і 1925 роки стали кризовими з-за помилок у ціноутворенні.

Навесні 1923 р. економічна ситуація в країні загострилася. Почалися труднощі із збутом промислової продукції, особливо пов'язаної з селянським попитом. Головною ознакою «кризи» стала невідповідність цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. В цей час сільське господарство було відбудовано на 70% до рівня 1913 р., а промисловість – на 39%. До цього додалися помилки при проведенні промислового будівництва та кредитної політики. Невідповідність в темпах відбудови окремих галузей, а також помилки призвели, з одного боку, до підви-

¹ Сталин И.В. О политической стратегии и тактике русских коммунистов // Соч. Т. 5. С. 70.

² Цакунов С.В. Развитие экономических взглядов Н.И.Бухарина после перехода к непу // Бухарин: Человек, политик, ученый. – М., 1990. С. 308.

³ Бухарин Н.И. Избранные произведения. С. 30.

шення цін на промислові товари, а з другого – до зниження цін на сільськогосподарчу продукцію.

Крім того, селянство, яке вперше отримало можливість здавати податок не тільки в натуральному вигляді, але й в грошовій формі, несподівано для хлібозаготівельних організацій обрало останню. Щоб отримати гроші для сплати податку, селяни восени викинули на ринок дуже значну кількість хліба. Ціни на нього різко знизилися. В результаті «ножиці цін» на сільськогосподарські і промислові товари розійшлися настільки, що зробили для селян не вигідною купівлю промислової продукції та продаж на ринку сільськогосподарської.

Труднощі збуту промтоварів у свою чергу викликали недостачу засобів обігу, в зв'язку з цим збільшився випуск знецінених грошей, що ще більше поглиблювало кризу. Склалася парадоксальна ситуація, коли дуже потрібні промислові товари ніхто не купляв з-за їх високих цін. На ринках Харківщини, наприклад, селяни мусили платити за пуд солі 10-15 пудів пшениці, а за пару чобіт – кілька десятків пудів хліба. Особливо піднялись ціни на сільськогосподарські знаряддя і реманент. На складах Укртрестсільпрому, до якого входив завод «Серп і молот», нагромадилося 35 тис. плугів, 6 тис. сівалок, 3 тис. жаток та інші машини. На Будянській фаянсовій фабриці затоварилося близько 70 вагонів різного посуду, а на складах «Тютюнтресту» лежало 600 млн штук нереалізованих цигарок. У листопаді 1923 р. коробка сірників у Харкові коштувала 136 крб., пара чобіт – 10500 крб., шматок мила – 4950 крб.

Криза збуту, порушивши нормальну течію торгівлі, до такого ступеню скоротила надходження грошей до промисловості, що на багатьох підприємствах навіть не видавали зарплату. Це викликало страйки та «волинки» на деяких підприємствах України.

Е.Квірінг, аналізуючи причини кризи 1923 р., основну увагу звертає на дію об'єктивних факторів. Виступаючи з доповіддю про економічне будівництво на пленумі Харківського губкому у січні 1924 р., він говорив: «У результаті війни, у результаті величезних руйнувань, яких зазнало все світове господарство, порушено співвідношення цих двох сторін нашого господарського життя – промисловості та сільського господарства».¹

ХІІІ конференція РКП(б) (січень 1924 р.) відзначила, що криза 1923 р. не була схожою на ті, які були на початку відновлюваного періоду. Попередні кризи відбивали невідповідність у розвитку окремих галузей промисловості, вони вважались виявом бідності, вбогості, дефіциту товарів. Криза 1923 р., як вважалося, відбувалася в умовах наявності необхідних

¹ Квірінг Э. Доклад об экономическом строительстве на пленуме Харьковского губкома // Коммунист. 1924. 10 января.

промислових та сільськогосподарських товарів, але з-за диспропорцій у розвитку промисловості та сільського господарства.

«Соціалістичне накопичення, – говорилося в резолюції XIII конференції РКП(б), – є основним та вирішальним фактором для долі пролетарської диктатури при непі. Але помилково з точки зору соціалістичного будівництва, коли у ціни продуктів, понад собівартість і необхідний мінімальний прибуток, включаються витрати на таке швидке відновлення і розширення основного капіталу, яке явно не під силу в даний момент основній масі населення країни. Необхідно в подальшому в значно більшому обсязі узгоджувати політику цін з найголовнішим селянським ринком і темп розвитку промисловості узгоджувати ретельніше, ніж до цих пір, з загальним ходом розширення місткості селянського ринку».¹

Представники лівого крила керівництва компартії вважали провідною галуззю народного господарства промисловість («диктатура промисловості»). А оскільки значна частина останньої належала державі (так же як і інші «командні висоти» у економіці – транспорт, зовнішня торгівля і т.д.), то, бажала цього держава чи ні, вона повинна була якось узгоджувати розвиток цих галузей. Тим більше, що важка промисловість, транспорт були збитковими; це означало, що для їх підтримки, хоча б на мінімально необхідному для загальних потреб рівні, треба було перерозподіляти на їх користь частину ресурсів із тих галузей, які працювали успішно. При монополії зовнішньої торгівлі знову ж таки слід було якось перерозподіляти дефіцитну валюту і т.д. Таким чином, на перший план висувалась проблема планування розвитку державного сектору, а не всього народного господарства. Ситуація ускладнювалась тим, що у сфері врахування кон'юнктури та регулювання склався «п'ятицентризм». Цим займалися Держплан, Наркомфін, Держбанк, Вища школа народного господарства (ВРНГ) Комітет з внутрішньої торгівлі, Рада Праці та Оборони (СТО). Причому кожен «калькулював» по-своєму. Порядку при подібній «семибоярщині», звичайно, було небагато.²

Гостра дискусія виникла з приводу необхідності планування економіки. Представники опозиції піддали критиці резолюцію ЦК з економічних питань, вважаючи, що тут недостатня увага приділена плануванню.³ Л.Каменев заперечував, стверджуючи, що скласти план для усієї країни зараз практично неможливо.⁴ Орган ЦК КП(б)У – газета «Комуніст» – теж у редакційній статті піддала критиці прибічників плануван-

¹ КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 519-520.

² Горинов М.М. Нэп: поиски путей развития. С. 15.

³ Див.: Правда. 1924. 10, 13, 18 января.

⁴ Каменев. Об очередных задачах экономической политики: доклад на заседании ответственных работников Краснопресненского района 27 декабря 1923 года // Правда. 1924. 1 января.

ня економіки. Вона вважала, що опоненти недооцінюють складність планування, здійснення якого забере багато часу; складність обліку у плані селянського господарства; труднощі планування в умовах порушень грошового обігу.¹ Але вже згодом, через 10 днів ця позиція була уточнена, газета висловилася за посилення планування і стверджувала, що план є і здійснюється.²

Для оцінки кризи представники лівих застосовували показники, які використовувалися у західній економічній науці (Вже це було крамолою!). Наприклад, Г.П'ятаков вважав, що підвищення цін на промислові товари є показником недовиробництва промислової продукції (як це вже бувало на європейському та світовому ринках). З іншого боку, зниження цін на промтовари під час кризи веде до згортання промисловості (знову за прикладом Європи). З цього робився висновок про курс на скорочення виробництва. Це знайшло вираз в ідеї Троцького про «жорстку концентрацію промисловості», коли Троцький пропонував закрити ряд крупних підприємств. Поки неп давав позитивний результат, Троцький безумовно підтримував цей курс, в умовах кризи непу вимагав більшого застосування політичних методів. «...Ми, пролетарська партія, вирішуємо, до яких меж йти на угоду з буржуазією: до цих пір, ось до цієї риски, угода, а далі – не гнівайтесь! – кулемет... Кулемет у нас в руках, армія у нас в руках».³

Тут за великим рахунком позиція Троцького співпадала з позицією більшості Політбюро ЦК РКП(б), яке він піддавав критиці. П'ятаков та його прибічники вирішального значення надавали економічним методам, а Сталін і К^о – політичним. У резолюції XIII конференції РКП(б) відзначалося, що витрати на утримання багатьох підприємств, що працюють з неповним навантаженням чи взагалі законсервованих, «важким тягарем лежать на народногосподарському бюджеті», що відбивається на цінах на продукти. Але за комерційними та бюджетними міркуваннями не можна забувати політичні – «там, де закриття заводів означало б удар по політичній силі пролетаріату, підривало б його основні кадри і вело до їх розпорошення, – там проведення жорсткої концентрації було б неприпустимою політичною помилкою», – говорилося в резолюції конференції.⁴

Як один з виходів з кризи, голова уряду України В.Чубар називав «наближення товарів від виробництва до споживача шляхом посилення кооперації, зокрема низових осередків робітничої та сільськогосподарської кооперації»⁵. О.Риков, який тоді був заступником голови уряду РРСФР, вважав, що необхідно «прагнути до того, щоб за рахунок рин-

¹ Планирование // Коммунист. 1924. 6 января.

² План есть // Коммунист. 1924. 16 января.

³ Троцкий Л. Как вооружалась революция. Т. 3. Кн.1. – М., 1924. С. 87.

⁴ Горинев М.М. Нэл: поиски путей развития. С. 15.

⁵ Чубарь В.Я. Ножницы // Украинский экономист. 1924. 5 января.

ків Німеччини, Англії та інших країн реалізувати продукти російського селянина, так як селянин у нинішній момент вивозить на ринок значно більше, ніж може спожити російський робітник. Таким шляхом буде зживатися криза взаємовідносин між промисловістю та сільським господарством, промисловістю та ринком».¹ Цей підхід знайшов своє відбиття і в резолюції ЦК «Про чергові завдання економічної політики», схваленій на XIII конференції РКП(б).² Як нам здається, ця точка зору була помилковою. Надлишків виробництва хліба не було. Справа була в високих цінах на промислові товари та їх дефіциті взагалі, що й викликало диспропорцію між попитом та пропозицією, і у селян залишався хліб, який потрібен був у місті, але економічними методами не міг бути залучений.

У 1924 р. дискусія з приводу перспектив непу була продовжена. Є.Преображенський опублікував у часопису «Коммунистической Академии» статтю «Основний закон соціалістичного нагромадження», а М.Бухарін відповів на неї статтю «Нове одкровення про радянську економіку чи як можна згуртувати робітничо-селянський блок (до питання про економічне обґрунтування троцькізму)» у журналі «Большевик».

Є.Преображенський вважав, що відсталість радянської держави змушує її якомога швидше подолати особливий період первісного соціалістичного нагромадження, який буде продовжуватися до того часу, «поки наше державне господарство не отримає технічну та економічну перевагу над капіталізмом». Здійснити цей індустріальний ривок лише на основі нагромаджень вітчизняної промисловості (з-за її слабкості, тривалого «проїдання» її основного капіталу за роки війн та революцій), без перекачування у промисловість частини надлишкових ресурсів з села було неможливо. Більш того, оскільки на 3 млн індустріальних робітників в СРСР припадало 22 млн селянських дворів, постільки об'єктивно більшу частину затрат на індустріалізацію повинне було нести селянство. Ставилося завдання визначення шляхів і методів перекачування надлишкових засобів з аграрного сектору економіки в індустріальний. Преображенський пропонував «брати більше з ще більшого доходу, який буде забезпечено дрібному виробництву раціоналізацією всього, у тому числі дрібного господарства країни», тобто мова йшла про те, щоб забезпечивши селянину можливість жити все більш заможнo, отримувати від села, що багатіло б на індустріалізацію більші суми, чим це могло зробити вбоге дореволюційне село, а зовсім не про те, щоб посадити селян на голодний пайок.³

М.Бухарін як джерело фінансування для економіки називав лише економічні засоби, що ґрунтувалися на застосуванні «ідеї розширення селянського ринку», збалансованому розвитку промисловості та сіль-

¹ Рыков. Доклад на собрании фракций ЦК профсоюзов, фракций МГПС и ВЦСПС // Правда. 1924. 9 января.

² КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 172.

³ История Отечества: люди, идеи, решения. С. 152.

ського господарства і поступовому збільшенню темпу накопичення. «Пролетарська промисловість зможе досягти керівної господарської ролі лише спираючись на селянський ринок. Нагромадження в соціалістичній промисловості довго не може відбуватися без нагромадження в селянському господарстві. Одне залежить від іншого. І основною проблемою нашої економіки якраз і є проблема найбільш швидкого запліднення обох вирішальних половинок нашого народного господарства».¹

Оригінальна концепція причин кризи 1923 р. та шляхів виходу з неї пропонувалась в цей період наркомом зовнішньої торгівлі Л.Красіним. Нестабільність вітчизняної економіки він пов'язував з орієнтацією радянського уряду винятково на внутрішні джерела нагромадження, надзвичайно обмежені і нестійкі, особливо враховуючи збитки після світової та імперіалістичної воєн. Красін пропонував взяти великий, у декілька мільярдів, довгостроковий зовнішній кредит, що дозволило б, за його думкою, «за 5-7 років зробити такий стрибок, на який в іншому випадку ми витратимо 20-25 років».² Проте це було необґрунтована пропозиція. Вірно відзначав нарком фінансів Г.Сокольников, що «у нас немає підстав розраховувати на можливість вести політику, спрямовану на отримання крупних довгострокових займів».³

Л.Троцький в цей час пропонує регулювати ринкову рівновагу за допомогою товарної інтервенції.⁴ Значний за обсягом імпорт передбачав розвиток експорту. Щоб збільшити експорт хліба, Троцький пропонував дати можливість розвиватися на селі фермерському капіталістичному господарству.

В українській пресі була опублікована ціла серія статей, в яких піддавались критиці пропозиції щодо товарної інтервенції. Газета «Селянська правда» у зв'язку з цим писала: «А що трапиться, коли ми будемо купувати за кордоном те, що і в нас можна виробити? Ми будемо убивати нашу промисловість, давати закази не на наші заводи, а на закордонні, ще й туди з нашої бідної країни гроші збувати».⁵ Газета «Вісті» уточнювала цю позицію: «Безперечно, можна допустити привіз деяких товарів, що по достатком вони у нас не виробляються, або ж виробляти їх у нас зовсім некорисно..., але ставлячи цей привіз у такі умови, щоб охороняти, а не пошкодити нашій власній промисловості».⁶

Уряд був змушений вжити кроки до пом'якшення кризи. Передбачалося реалізувати заходи по зниженню собівартості продукції шляхом

¹ Бухарин Н.И. К вопросу о троцкизме. С. 151.

² Красин Л.Б. Вопросы внешней торговли. – М.-Л., 1928, С. 356.

³ Сокольников Г.Я. Пройденный путь и новые задачи. – М., 1926. С. 44.

⁴ Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? (Анализ советского хозяйства и тенденций его развития). – М.-Л., 1925.

⁵ Пилипенко С. Товарова інтервенція // Селянська правда. 1924. 13 січня.

⁶ Про товарову інтервенцію // Вісті. 1924. 12 січня.

скорочення накладних витрат, посилити завантаження підприємств, підвищувати продуктивність праці, вдосконалювати політику цін.

Перша кампанія боротьби з «ножицями цін» припала на жовтень-грудень 1923 р., коли Комісія внутрішньої торгівлі при СТО (РПО), виконуючи директиву ЦК РКП(б), майже на 30% знизила оптові ціни на ряд найважливіших товарів широкого вжитку і розробила заходи щодо організації експорту сільгосппродуктів. Цими заходами вдалося підняти рівень сільськогосподарських цін та платоспроможності сільського населення, що у сукупності із зниженням гуртових промислових цін сприяло поживленню торгівлі протягом 1924 р.

У лютому – квітні та в серпні – вересні 1924 р. були проведені друга й третя кампанії по зниженню гуртових цін підприємств державної промисловості.

У результаті загальний індекс гуртових промислових цін впав до кінця 1924 р. на два пункти, хоча до повної пропорційності відносин обміну між промисловістю та сільським господарством було ще далеко. Керівник ЦСУ СРСР П.Попов відзначав: «...Вартість одиниці сільськогосподарських продуктів при обміні приблизно на 25% не еквівалентна вартості одиниці промислових продуктів чи, іншими словами, населення при відчуженні продукції сільського господарства, точніше при реалізації своєї купівельної спроможності, що вимірюється в 1971 млн черв. руб., як би недоотримає 307 млн черв. руб. Це своєрідний податок, який сільське населення повинне сплатити і сплачує місту».¹

Ще один фактор, який впливав на економічну ситуацію, – співвідношення попиту та пропозиції промислових товарів. Вже у 1924-1925 господарському році, який дав найвищий за всю історію непу приріст промислового виробництва (57%), купівельноспроможний попит населення починає помітно випереджати пропозицію промислових товарів², внаслідок чого відбувається підвищення роздрібних цін в державній, кооперативній та приватній торгівлі. Порівняно з попереднім роком індекс роздрібних цін зростає з 1.96% до 2.12.³

Незважаючи на наявність надлишкового платіжного попиту, керівництво держпромисловості, як і раніше, орієнтувалося на зниження гуртових цін, що в нових умовах було явною помилкою. З 1922 по 1925 р. кількість грошей в обігу збільшується більш, ніж в 12 разів, тоді як товарна маса – лише в 2.5-3 рази.⁴ Ф.Дзержинський, який був тоді головою ВРНГ СРСР, говорив: «... В той час, як ми знижували гуртові ціни на 31%, роздрібні ціни зменшились лише на 20%, значить вже

¹ Попов П.И. Итоги сельскохозяйственного года и сельскохозяйственный баланс // Экономическое обозрение. 1924. 23-24. С. LX.

² Материалы расширенных совещаний Президиума ВСНХ СССР с местными органами. – М.-Л., 1926. С. 88.

³ Первужин С.А. Развитие внутреннего товарооборота // Экономическое обозрение. 1927. 10. С. 212.

⁴ Сокольников Г.Я. Финансовая политика революции. Т. 3. – М., 1928. С. 39.

11% посередник зрізає собі... Якщо роздріб буде зростати, то під загрозою буде знаходитись не лише валюта, але й весь виробничий план, і весь фінансовий план і всі наші програми ламаються».

Таким чином, то зниження оптових промислових цін, яке за ідеєю повинно було стимулювати розвиток товарності сільського господарства, цієї мети на досягало чи досягало мінімально, через те, що воно не доходило до села з-за різниці між гуртовими та роздрібними цінами, яка збагачувала приватних торгових посередників і, меншою мірою – кооперацію, у якій накладні торгові витрати були вищими, ніж у приватника. Але навіть якщо б боротьба за зниження роздрібних цін була успішною, загальне перевищення платоспроможного попиту населення пропозиції промислових товарів мало сприяти зростанню товарності сільського господарства.

Криза показала, що проблеми, які виникали в процесі здійснення непу, уряд намагався вирішити за рахунок селянства, але це призвело до напруження у всьому суспільстві. Необхідного висновку з цього не було зроблено і, як наслідок, у 1925 р. виникла нова криза, правда меншого масштабу.

Восени 1925 р. через невиконання державного плану хлібозаготівель в народному господарстві країни виникли серйозні труднощі, які не дали змоги досягти спланованих на 1925/1926 р. 50% темпу розгортання промисловості, під який були виділені відповідні асигнування, замовлено закордонне обладнання, сировина, найнята додаткова кількість робітників та службовців. Замість 545 млн пудів хліба вдалося заготувати лише 336 млн., при цьому сплативши за них значно більше, ніж це передбачав спочатку Держплан СРСР. Були такі періоди, що кількість заготовленого жита була недостатньою навіть для безперебійного постачання внутрішнього ринку, не кажучи вже про експорт.¹ «Не врахували ми того, – говорив Сталін на XIV з'їзді ВКП(б), – що мужик теж вмів маневрувати, що він відкладає свій валютний товар – пшеницю – для майбутнього, чекаючи подальшого підйому цін і поки що віддає перевагу виходу на ринок з іншими, менш цінними хлібами».²

Знову виникли труднощі у хлібозаготівельній кампанії, оскільки планові органи не враховували ту обставину, що після минулого неврожайного року, селянство в поточний врожайний рік значну частину хліба відклало «про запас». Це призвело до зменшення експорту хліба, недоотримання валюти. А відтак – і до зменшення імпорту обладнання. До того ж були допущені помилки в кредитуванні, що призвело спочатку до необґрунтованого розширення виробництва і капітального будівництва. У результаті дефіциту коштів будівництво заморожувалося, робітникам не було що робити і з чого будувати. Попереднє збільшення кількості робітників призвело до збільшення сум виплат заробітної

¹ Юровский Л.Н. Наше хозяйственное положение и ближайшие задачи экономической политики // Вестник финансов. 1926. 3. С. 7.

² XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.-Л., 1926. С. 39.

плати, зростання платоспроможності. Збільшувався попит на продукти і це призвело до зростання цін на них. Селяни почали отримувати за свої продукти більше грошей, і в цілому в їх руках зосереджувалися значні суми. Коштів у населення стало більше, а товарів не вистачало, оскільки темпи зростання виробництва відставали від темпів росту грошових доходів населення. Загострився «товарний голод».

Більшість керівництва компартії підкреслювала необхідність ретельного узгодження усієї господарської політики з рівнем розвитку селянського господарства. А остільки останнє було дуже нестійким, залежало від природних умов, то висування на перший план завдань планування розвитку народного господарства визнавалось передчасним. Поки що, на думку більшості, мова повинна йти у першу чергу про нормалізацію ринкових відносин. Щоб активізувати товарообіг, пропонувалося знизити промислові ціни і підвищити сільськогосподарські, форсувавши державні закупки хлібу для експорту. У подальшому різкі ринкові коливання пропонувалося пом'якшити за допомогою державних резервів. Відповідно ставилося завдання їх створення. Розсмоктування кризи збуту, нормалізація ринку дозволили б налагодити становище й у грошовій сфері.¹

Процес відбудови промисловості реалізовувався, але ті підприємства, які вдалося відновити до 1924-1925 років, працювали на старому обладнанні, давали мінімум продукції, та й то невисокої якості. Металургійна, паливна і ряд інших галузей промисловості не досягли довоєнного рівня і не могли задовольнити попит народного господарства, що досить швидко зростає.

Фактично не існувало або лише починали створюватися верстатобудування, нафтова, гірничодобувна, хімічна галузі промисловості.

У 1925 р. в СРСР, де мешкало 147 млн осіб, вироблялося всього біля 3 млн квт./год. електроенергії, виплавлялося лише 2,1 млн т сталі, добувалося 7,2 млн т нафти, 17,6 млн т кам'яного вугілля.² На озброєнні армії було всього 16 радянських танків.³ За даними ВРНГ УСРР, фізичний і моральний знос основного капіталу республіки на той час становив 40-45%.⁴

Все це негативно впливало на стан господарських справ, породжувало дефіцит промислової продукції, товарний голод, гальмувало постачання села сільськогосподарською технікою.

У кінці 1925 р. виявилось три концепції причин кризи і шляхів подальшого соціально-економічного розвитку країни: 1) Г.Сокольникова; 2) «нової опозиції» (Г.Зінов'єв та Л.Каменєв); 3) Сталіна – Бухаріна.

¹ Горинов М.М. Нэп: поиски путей развития. С. 12.

² XVII конференція ВКП(б). Стенограф. звіт. – М., 1932. С. 18.

³ Отчет народного комиссариата по военным и морским делам за 1922-1923 годы. – М., 1925. С. 210-211.

⁴ Історія Української РСР. Т. 6. С. 141.

Сокольников відстоював «диктатуру фінансів», доводячи, що стійкість червінцю може забезпечити лише рівновага на ринку. Тому він пропонував позбутися впливу факторів, які порушують ринкову рівновагу. Такими він вважав жорстке адміністративне втручання в економіку та занадто амбіційні індустріальні програми. Головну причину кризи він вбачав у надмірному захопленні планами, які, на його думку, були складені та реалізовувались так, що зв'язували свободу маневрування на ринку. Основним фактором успішного планування він вважав наявність резервів, за допомогою б яких можна було б перекрити «вужькі місця». Оскільки резервів не було, то планування повинно бути не директивним, а планом-прогнозом.

Вважаючи головною перспективною метою господарської політики підйом індустрії, Сокольников пропонував вирішити завдання переобладнання промисловості шляхом завезення найсучасніших машин з-за кордону, що дало б вигреш у часі на десятиліття. Необхідні кошти планувалося отримати за рахунок форсування експорту продукції сільського господарства, підйом якого вимагав порівняно незначних капіталовкладень.¹

Проте кліматичні умови, відстала технічна база, низький культурний та життєвий рівень селянства робили реалізацію цієї ідеї проблематичною.

Зінов'єв та Каменєв головний прорахунок господарської політики вбачали не у надмірному захопленні планами, а навпаки, – в надмірному «звільненні» ринку. Вони вважали, що даремно було послаблено регулюючий вплив держави на село: зменшено податок, послаблено адміністративний примус. Як результат, селянство відклало значну частину хліба у запас, а не вивезло його на ринок. Хліба заготували менше, ніж планували. Зірвано було експортно-імпортний план. Довелося скоротити програму капітального будівництва. Каменєв вважав, що у 1925 р. була зроблена «поступка куркульським елементам села, яка збільшувала неминуче їх значення та могутність».² Г.Зінов'єв заявляв, що у партії є «куркульський ухил і цьому куркульському ухилу слід показати більшовицький кулак».³ Сталін, у відповідь на це, заявив, що ті поступки, що були зроблені, вкладаються у рамки непу, що вони «йдуть в основному по лінії зниження змички і заради змички з селянством».⁴ Голова уряду СРСР О.Риков, говорячи про небезпеку зростання куркуля, відзначив: «...Ясно, що куркуль зовсім не жупел, що в умовах легалізації оренди землі та найму робочої сили він буде зростати, але боротьба з ним по-

¹ Сокольников Г.Я. Осенние «заминки» и проблемы хозяйственного развертывания. – М., 1926. С. 5-8, 37-38.

² XIV з'їзд ВКП(б). Стеногр. звіт. – М.-Л., 1926. С. 255.

³ Зиновьев Г.Е. Полоса великого строительства. Из заключительной речи по докладу ЦК на XXII Ленинградской губпартконференции. // Правда. 1925. 17 декабря.

⁴ Сталин И.В. Соч. Т. 7. С. 359

винна вестися методами економічними...» і перерахував ці методи: за допомогою податкової, фінансової, кредитної політики, організації бідноти та середняка в кооперативи та допомогу їм.¹

Як вихід Л.Каменєв пропонував два методи: прискорена індустріалізація, яка змогла б задовольнити селянські потреби у споживчих товарах і створила б технічну базу під велике виробництво на селі (трактори та інші сільськогосподарські машини); кооперація. При цьому вказувалося, що «дійсно соціалістичною є лише виробнича кооперація».²

Більшість партійного керівництва на чолі із Сталіним та Бухаріним вважали причинами кризи суб'єктивні фактори. Її виникнення пояснювалось помилками того ж Л.Каменєва, який очолював Раду Праці та Оборони (СТО) та наркома фінансів Г.Сокольникова, які неправильно розрахували хлібофуражний баланс та обігові кошти банків. Суб'єктивістська інтерпретація причин кризи породжувала сподівання на те, що труднощі легко зживуться, що внутрішніх нагромаджень капіталу достатньо для поступового збалансування підйому і промисловості, і сільського господарства.³

На відміну від інших більшовицьких керівників, які вбачали у заможному селянинові лише «загрозу соціалізму», М.Бухарін розумів значення цієї категорії селянства. У квітні 1925 р., виступаючи на зборах Московського партактиву, Бухарін сказав: «Наша політика стосовно села повинна розвиватися у такому напрямку, щоб розсувались і знищувались ті обмеження, які гальмують зростання заможного та куркульського господарства. Селянам, усім селянам потрібно сказати: збагачуйтесь, розвивайте своє господарство і не турбуйтеся, що вас притиснуть».⁴

Це викликало заперечення у Сталіна, який був тоді союзником Бухаріна в ідейно-політичній внутріпартійній боротьбі. Сталін на президії XIV конференції РКП(б) (квітень 1925 р.) заявив, що це гасло «не є нашим гаслом».⁵

Думки Бухаріна спробувала розвивати й «Комсомольська правда», але у її редакцію було надіслано листа з секретаріату ЦК РКП(б), де підкреслювалась неправильність гасла Бухаріна і вказувалося: «Наше гасло – соціалістичне нагромадження. Ми знімаємо адміністративні бар'єри, які стоять на шляху підняття добробуту села. Ця операція безумовно полегшує усіляке нагромадження – і приватно-капіталістичне, і соціалістичне, – але ніколи ще партія не говорила, що вона своїм гаслом ставить приватне

¹ Рыков А.И. Отчет ЦК РКП(б) XIV Московской губпартконференции // Правда. 1925. 9 декабря.

² XIV съезд ВКП(б). Стеногр. отчет. С. 271-271.

³ Горинев М.М. Вказ. праця. С. 32.

⁴ Бухарин Н. Новые задачи в области нашей крестьянской политики // Правда. 1925. 24 апреля.

⁵ Сталин И.В. Сочинения. Т. 7. С. 382.

нагромадження».¹ За тих часів гасло Бухаріна було незвичайним і суперечило загальноприйнятим поглядам. Абсолютна більшість комуністів вважала, що їх завдання не сприяти збагаченню, а боротися з ним і з багатими людьми, у т. ч. із селянами (куркулями).

Бухарін був змушений відмовитися від цього гасла, причому лише у 1925 р. йому довелося це зробити не один раз. У своїй заяві на XIV Московській губпартконференції він говорив: «Я припустився одного неправильного формулювання. Тут я розумію слово «збагачуйтесь», яке дало привід для ряду неправильних тлумачень і яке потім було визнане ЦК помилковим... Я друком про це помилку заявляв у своїй статті проти Устрялова, я про неї заявляв на пленумі ЦК молоді і я тут ще раз заявляю про це партконференції».² О.Риков свідчить, що на Бухаріна весь час тисли, примушуючи каятися з приводу цього гасла. За словами Рикова, Бухарін говорив йому: «Я надрукую про це своє «збагачуйтесь» спеціально великий аншлаг, у якому скажу, що я від нього повністю і цілком відмовляюсь; щоб не витратити слів, як прийду куди-небудь на збори, – цей анонс буду вішати поруч з собою».³

Оскільки Сталін був союзником Бухаріна у цей час, то і його намагалися зберегти до прибічників розвитку індивідуального селянського господарства, ідеї приватної власності на землю, що видно з його листа в редакцію газети «Беднота». Він був змушений спростувати ці чулки, надрукуювши свого листа з протестом.⁴

Підсумки дискусії з приводу причин кризи 1925 р. були підведені на XIV з'їзді ВКП(б). Було взято курс на індустріалізацію країни, розвиток виробництва засобів виробництва, у тому числі вітчизняного машинобудування, утворення резервів для економічного маневрування. В аграрній політиці селянський ринок розглядався як основний стимул та умова розгортання промисловості. Провідним напрямком політики на селі визнавався розвиток сільськогосподарського виробництва переважно на основі підйому індивідуального бідняцько-середняцького господарства, стимулювання товарно-грошових відносин, кооперування не виробництва, а обігу (постачальницькі, збутові селянські кооперативи).

Прийняті тоді рішення були досить суперечливими. Вони завершували конструювання «класичного» непу подальшим розгортанням товарно-грошових відносин, розкріпаченням товарообігу, дозволом найму, оренди, відмовою від натуральних форм продподатку і переведенням постачання міст на ринкові засади.

Одночасно встало завдання про те, яким чином сумістити розкріпачення дрібнотоварного укладу із завданням індустріалізації. У 1925 р. проблема вже практично була поставлена у площину «перекачування» –

¹ Сталин И.В. XIV съезд ВКП(б), заключительное слово по политическому отчету Центрального Комитета // Правда. 1925. 29 декабря.

² Бухарин Н. Заявление XIV Московской губпартконференции // Правда. 1925. 13 декабря.

³ Рыков А.И. Заключительное слово на XIV Московской губпартконференции // Правда. 1925. 13 декабря.

⁴ Сталин И.В. Письмо в редакцию «Бедноты» // Беднота. 1925. 5 декабря.

нееквівалентного обміну між містом та селом. Проте переведення поставання міст на ринкові засади, розкріпачення виробничої активності індивідуального селянського господарства ускладнювали це «перекачування». Нормальні господарські стосунки, збалансована економіка включали такий нееквівалентний обмін, точніше істотно обмежували його, створюючи загрозу криз.

В основу практичної політики 1925-1927 років було покладено точку зору Бухаріна про те, що не колгоспи є стовпним шляхом до соціалізму.¹ Значну роль у суперечливості висновків з кризи 1925 р. та економічної політики у 1925-1927 роках відіграла позиція Сталіна, який підкорив прийняття політичних рішень боротьбі за владу, не бажав чи не хотів бачити раціональне зерно в критичних висловлюваннях своїх опонентів (наприклад, попередження Каменєва і Сокольников на XIV з'їзді ВКП(б) про наростання кризових явищ у непівській економіці).

Уряд вдався до замороження явно нереальних будівельних об'єктів, скорочення імпорту, підвищення непрямих податків. У 1925 р. вводиться державна монополія на торгівлю горілкою, що призвело до зростання доходних статей держбюджету. В результаті всіх цих заходів господарську рівновагу вдалося виправити. Проте проблеми залишалися, і головною з них був дефіцит коштів для розвитку економіки.

З точки зору економічних умов обміну між державною промисловістю і селянами сільським господарством протягом усієї історії непу відбувалося «перекачування» ресурсів з сільського господарства в промисловість, яка до 1923 р. здійснювалась у формі натурального податку, а після 1923 р. – у формі різних варіантів інфляції, відкритої та прихованої нееквівалентності обміну – основний дестабілізуючий фактор господарчо-політичної системи непу.²

¹ Бордогов Г., Козлов В. Николай Бухарин. Эпизоды политической биографии // Коммунист. 1988. 13. С. 97.

² Симонов Н.С. В преддверии «великого перелома» (Причины «свертывания» новой экономической политики) // Вопросы истории КПСС. 1990. 3. С. 71.

РОЗДІЛ 2.

УТВОРЕННЯ «СОЮЗУ НЕПОРУШНОГО»

Відповідно до Конституції 1919 р. України вважалося незалежною державою. Проте суверенітет республіки був дуже обмеженим. Роль центру відіграла Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою трьох централізовано-наскрізних сил: комуністичної партії, складовою частиною якої була КП(б)У; Червоної армії і каральними органами – ЧК (надзвичайними комісіями по боротьбі з контрреволюцією). Тому фактично радянські республіки (в т. ч. Україна) утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. Цьому сприяли також єдині економічні зв'язки, які склалися століттями, тотожна однопартійна політична структура на чолі з компартією.

Ще в 1919 р. московський центр організував утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, об'єднавши основні сфери їх діяльності (оборону, економіку, транспорт, фінанси, зв'язок). Оскільки ці галузі управлялися з центру, республіки фактично являлись автономними територіями унітарної держави з обмеженими правами самоуправління.

Військово-стратегічне та економічне значення України диктувало більшовикам необхідність «скувати в союзі», перш за все, її. 18 травня 1919 р. ЦВК України разом з Київською Радою робітничих депутатів, Київським повітовим з'їздом селянських депутатів та представниками київських профспілок та фабрично-заводських комітетів ухвалив постанову, в якій проголошувались два основних принципи: «1) вся збройна боротьба з ворогами Радянських республік повинна бути об'єднана в усіх існуючих Радянських республіках; 2) усі матеріальні засоби, необхідні для ведення цієї боротьби, повинні бути зосереджені *навколо спільного для усіх республік центру*. (Курсив наш – Авт.).

Виходячи з цього, ЦВК доручає своїй президії звернутися до ЦВК усіх радянських республік з пропозицією розробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби».¹

Під контроль Москви переходило 5 наркоматів: військових справ, шляхів сполучення, пошти й телеграфу, фінансів, Ради народного господарства. Пленум ЦК КП(б)У 27 травня 1919 р. лише висловив прохання, щоб рішення по цих відомствах приймалися хоча б з наступним

¹ История Советской Конституции в декретах и постановлениях Советского правительства, 1917-1936. – М., 1936. С. 122.

повідомленням українського керівництва. Але через 10 днів централізацію ще більш посилили: 28 травня, крім 5 наркоматів, Політбюро у Москві вирішило об'єднати ще й Головне командування Української армії, наркомати земельних справ, праці. Крім того, затвердили «як директиву» для ЦК КП(б)У, що наркоми РРФСР стають союзними наркоматами, а наркоми УСРР їх обласними уповноваженими.¹

1 червня 1919 р. декрет ВЦВК, виданий у Москві, проголосив, визнаючи «незалежність, свободу і самовизначення трудящих України, Латвії, Литви, Білорусі та Криму» необхідність військового союзу між соціалістичними республіками цих країн та РРФСР. Союз повинен був включити об'єднання: 1) військової організації та військового командування; 2) Рад народного господарства; 3) залізничного управління та господарства; 4) фінансів; 5) комісаріатів праці.²

Особлива увага приділялася підпорядкованості всіх військових формувань в національних республіках лише Реввійськраді РРФСР. Коли в середині листопада 1920 р. обидві республіки підписали угоду про максимальну концентрацію управління в її руках, М.В.Фрунзе одержав статус лише уповноваженого цієї установи на території України. У розробленому на початку 1921 р. проекті положення про командуючого військами України (пізніше йому додали й частини, дислоковані в Криму, хоча сам півострів передали Росії), він одержав ранг лише командуючого армією. Представники центрального керівництва (Ф.Дзержинський, С.Каменев, Е.Скляньський та ін.) записали, що призначення українського командуючого – це прерогатива російського Раднаркому, а всеукраїнський ЦВК тільки затверджує його.³

Як зазначав відомий англійський історик Е.Карр, «як тільки єдність була прийнята як очевидна військова необхідність і як тільки завдяки перемозі у громадянській війні зміцнів престиж Червоної Армії, боротьба за єдність – і притому єдність на засадах російського начала – була наполовину виграна».⁴

Подальші перспективи розвитку стосунків Москва-Україна були досить чітко визначені у статті наркома у справах національностей, члена Політбюро ЦК РКП(б) Й.Сталіна, оприлюдненій 10 жовтня 1920 р. у центральному органі більшовиків газеті «Правда». Сталін відверто писав, що «Центральна Росія... не може довго триматися без допомоги окраїн, де є достаток сировини, палива, продуктів продовольства», а «вимога відокремлення окраїн від Росії, як форма стосунків між центром і окраїнами, повинна бути виключена...». Як аргумент він на-

¹ Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х.: Основа, 1995. С. 337.

² Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1919. 21. Ст. 264.

³ Семененко В.І. Вказ. праця. С. 345.

⁴ Карр Э. История Советской России. – Кн. 1.: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923. С. 303.

гадав «недавню історію з Україною», яка «німецьким капіталом» (а перед цим пише, що Центральній Росії потрібна сировина, продукти, паливо і т.д. – де ж різниця з німецьким капіталом? – Авт.). «Так звана незалежність так званих незалежних Грузії, Вірменії, Польщі, Фінляндії та ін., – пише Сталін, – є лише оманлива видимість, що прикриває повну залежність цих, з дозволу сказати, держав від тієї чи іншої групи імперіалістів». Як оптимальний тип взаємовідносин між центром і окраїнами Сталін вказував на обласну автономію. Він виділив 4 форми такої автономії: 1) вузьку, адміністративну (німці Поволжя, чуваші, карели); 2) більш широка, політична автономія (башкири, татари Поволжя, киргизи); 3) розширена форма політичної автономії (Україна, Туркестан); 4) вища форма автономії – договірні відносини (Азербайджан). Справа у тому, що 30 вересня 1920 р. був підписаний договір про «військовий та фінансово-економічний союз», а також п'ять додаткових договорів між РРФСР та Азербайджанською РСР. Цей договір став прототипом і «пробним каменем» подальших договорів. У статті Сталіна відверто була показана політична лінія керівництва більшовиків щодо «національних окраїн» (таку термінологію використовував майбутній «вождь народів» для позначення неросійських республік). Вона передбачала обласну автономію, «дійсну радянизацію цих областей, перетворення їх у радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле».¹

«Перманентний опонент» Сталіна Л.Троцький у цей час дотримувався дещо іншої точки зору. 2 листопада 1920 р. у листі Леніну та трьом членам ЦК він писав: «Радянська влада на Україні трималась до цих пір (і трималась погано) головним чином авторитетом Москви, великоросійськими комуністами і російською Червоною армією... Новий етап у розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів на Україні...».²

28 грудня 1920 р. РСФФР і УСРР підписали договір про військовий та господарський союз. У преамбулі документу вказувалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенність кожної із сторін», а також усвідомлюють необхідність згуртувати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського виробництва. З факту колишньої приналежності України до Російської імперії для УСРР не впливало жодних зобов'язань. Проте зміст договору перебував у невідповідності з преамбулою. Оголошувалося об'єднаними сім наркоматів (див. вище). Об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФФР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених. Надання державним органам РСФФР загальнофедеративних функцій управління ставило Росію у привілейоване становище порівняно з Україною, давало можливість центральним

¹ Сталин И.В. Соч. Т. 4. С. 351, 352, 353, 354-355, 359.

² The Trotsky Papers 1917-1922. Vol. II. p. 346-347

органам ігнорувати рішення і інтереси УСРР і суттєво послаблювало суверенітет останньої.

Голова уряду радянської України Х.Раковський, виступаючи на VIII Всеросійському з'їзді Рад, підкреслював, що відбувається процес переходу від воєнного до економічного союзу: «Немає ніякого сумніву, що подальша наша політика буде йти шляхом об'єднання, і особливо тепер, в період радянського господарського будівництва, ця згуртованість і об'єднання також і, можливо навіть більш необхідні, ніж раніше, в період військової оборони».¹

Як пише Едвард Карр, «конституційні наслідки усіх цих перетворень визначити нелегко: те, що виникло у результаті договорів з Українською і Білоруською республіками, а також з трьома республіками Закавказзя, мало деякі риси союзу, деякі риси федерації і деякі риси унітарної держави».²

На X з'їзді РКП(б) українські комуністи піддали критиці тези і доповідь Сталіна з національного питання. Зокрема, В.Затонський у своєму виступі зазначив, що «ці тези як ніби писалися поза часом і простором. Загалом і у цілому їх можна було написати і до Жовтневої революції, і в 1917 р. після Жовтневої революції, і у 1919, і у 1918 році». Далі він підкреслив, що «необхідно витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію, як федерацію обов'язково «російську».³ М.Скрипник багато в чому був солідарним з В.Затонським в оцінці доповіді Сталіна. Він відзначив, що «питання національне – важливе, наболіле; у ранковій доповіді т. Сталіна питання вирішене не було ні в найменшому ступені, тому я вважаю необхідним, щоб дебати з цього питання були продовжені».⁴

Сталін у відповідь констатував, що заява Затонського «його вразила», і що у тезах Затонського «жодної пропозиції практичного характеру йому не вдалося знайти», що не є аргументом, а захистом за принципом «сам такий». А взагалі Сталін відзначив, що «чекав від делегатів більшого».⁵ Очевидно, що й вони від нього чекали більшого, тому що критиці його піддав також А.Мікоян, який відзначив, що Сталін не вказав, «який тип радянської системи повинен бути встановлений на окраїнах».⁶

Сталін відзначив, що ще недавно говорили, «що українська республіка і українська нація – видумка німців. Між тим ясно, що українська нація існує».⁷ Очевидно, це було відкриттям для Сталіна.

¹ Восьмой Всероссийский съезд Советов. – М., 1921. С. 232.

² Карр Едвард. Вказ. праця. С. 308.

³ Протоколы X съезда РКП(б). – М.: Партиздат, 1933. С. 205, 209.

⁴ Там само. С. 214.

⁵ Сталин И.В. Сочинения. Т. 5. С. 45, 46.

⁶ Протоколы X съезда РКП(б). С. 210.

⁷ Сталин И.В. Сочинения. Т. 5. С. 48-49.

Представники від України та інших республік брали участь у роботі ІХ Всеросійського з'їзду Рад (грудень 1921 р.), і з'їзд вирішив, що «з-за бажання окремих радянських республік мати своїх представників у вищому законодавчому органі республіки» кількість членів ВЦВК повинна відповідно збільшитися. Це дало офіційні підстави ВЦВК випустити декрети, які сприймалися як обов'язкові на територіях усіх союзних республік.

Згідно договору між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р., спеціальна комісія повинна була відрегулювати порядок роботи об'єднаних комісаріатів, але до весни 1922 р. нічого у цій сфері не робилося. Лише у березні 1922 р. ЦК РКП(б) створив російсько-українську комісію на чолі з М.В.Фрунзе для розроблення механізму взаємодії систем управління двох суверенних республік.

За травень – червень 1922 р. комісія провела 5 засідань. У результаті було створено Федеральний комітет з земельних справ – єдиний для всіх регіонів держави. Декрети Раднаркому РСФРР, згідно цього рішення, автоматично вступали в дію на території України після їх реєстрації. Хоча формально вони могли дещо коригуватися урядом УСРР, але виконання цієї умови обставлялось частокором непоборних інструкцій.¹

Справжня суть національної політики керівництва більшовицької партії рельєфно сформульована Сталіним у його таємному листі до Леніна від 22 вересня 1922 р. У ньому Сталін пояснив суб'єктивні причини існування національно-комуністичного крила у республіках. «За чотири роки громадянської війни, – писав Сталін, – коли ми, зважаючи на інтервенцію, змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, поза своїм бажанням, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають дійсної незалежності в усіх розуміннях і розцінюють втручання Цєка РКП, як обман і лицемірство з боку Москви... Молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, уперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так само уперто вимагають від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік».²

Цінізм, з яким Сталін пише про «гру в незалежність» та сама ця термінологія, свідчить про те, що це була цілеспрямована та продумана політика, а не експромт чи особисті емоції Сталіна. Політика, яка проводилась уже 4 роки, не мала нічого спільного з гаслом про «самовизначення нації». Підступність, зневага до «невеликоруських» народів, «окраїн», таким чином, були наріжним каменем «національної» політики більшовиків з пер-

¹ Семененко В.І. Вказ. праця. С. 347.

² Известия ЦК КПСС. 1989. 9. С. 199.

ших днів їх перебування при владі. Наведена в листі оцінка «соціал-незалежників» багато в чому стосується і деяких керівників України.

Угоди, подібні договору між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920р., були укладені радянською Росією і з іншими республіками. Така система відносин отримала назву «договірна федерація».

Протягом 1921-1922 рр. ВУЦВК і Раднарком України поширили на територію республіки чинність ряду законодавчих органів державного управління, об'єднання яких не передбачалося договором: земельних і продовольчих, внутрішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунального господарства. Таким чином, договір між РСФРР і УСРР був істотно «доповнений» реальною практикою радянського державного будівництва, що означало посилення інтеграційних процесів і суттєве обмеження суверенітету України.

Спочатку зовнішньополітичний етап об'єднання «відставав» від військово-політичного. У цей час Україна була єдиною республікою, яка могла укладати договори з тими державами, які її визнавали. І якщо існував якийсь опір злиттю дипломатичних функцій, то він йшов від України. І лише під тиском московського центру та спираючись на відданих йому підданих, ситуацію вдалося переломити. У серпні 1922 р. виконуючий обов'язки народного комісара з іноземних справ Яковлев заявив: «Українська зовнішня політика не має і не може мати інтересів, відмінних від Росії – такої ж пролетарської держави. Героїчна боротьба Росії у повному союзі з Україною на всіх фронтах проти вітчизняних та іноземних імперіалістів тепер змінюється таким же єдиним фронтом дипломатії. Україна незалежна у своїй зовнішній політиці там, де справа стосується специфічних інтересів України. У питаннях, які мають загальне політичне та господарське значення для всіх Рад, республік і Російський, і Український Наркомінсправи виступають як єдині представники єдиної федеративної влади».¹

Договірні відносини радянських республік були підкріплені укладенням на початку 1922 р. дипломатичного союзу, коли всі вони уповноважили делегацію РСФРР представляти їхні інтереси на Генуезькій конференції. Хоч цей крок був вимушений з-за позицій західних держав, об'єктивно він сприяв інтеграційним процесам в Радянській державі, посилюючи становище Росії і обмежуючи можливості України.

Україна не мала власного бюджету і права на грошову емісію, тому не могла вирішувати фінансові питання. Центральні відомства не бажали управляти крупними підприємствами України через Харківський республіканський центр, намагаючись впливати на них безпосередньо, через фінансові важелі. Це призводило до загострення відносин між центром і республікою. Голова Раднаркому України Х.Г.Раковський свідчив, що у 1922 р. 1/10 всіх постанов політбюро ЦК КП(б)У займа-

¹ Известия. 1922. 13 августа.

ли постанови, що торкалися різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими установами та федеральними органами.

Але український уряд мав і певну самостійність. Він укладав міжнародні договори, проводив зовнішню торгівлю. З питань перспектив розвитку відносин між республіками серед партійно-радянських керівників існували дві тенденції. Частина з них на чолі зі Сталіним розглядали договірну федерацію як засіб вирішення тимчасових політичних завдань. Вони вважали закінчення громадянської війни добрим приводом для ліквідації залишків самостійності республік і переведення їх на статус автономних у складі Росії.

Деякі місцеві партійно-радянські керівники (Х.Раковський, В.Затонський) вважали необхідним розмежування функцій загальнофедеративних і республіканських органів, збереження суверенітету України. Аналогічну позицію займали й деякі представники керівництва Грузії та Білорусії.

Враховуючи це, керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки проекту вдосконалення федеративних відносин. Сталін розробив проект резолюції, який передбачав «автономізацію» республік. Це означало, що неросійські республіки поглиналися однією Соціалістичною Радянською Федеративною Республікою. Для задоволення інтересів інших народів він пропонував їм культурну автономію в межах Російської республіки. Сталінський проект підтримали Вірменія і Азербайджан, Грузія і Україна заперечували, Білорусія утрималась. Проти сталінського проекту виступив Ленін, який запропонував утворення нового союзу – федерації рівноправних республік.

У загальних рисах з основними положеннями сталінських намірів Леніна познайомив, вірогідно, Х.Раковський, з яким зустріч відбулася 25 серпня 1922 р. Голова уряду України не приховував своєї негативної реакції на проект автономізації та збирався мотивовано виступити проти нього. Х.Раковський намагався пересунути призначений збір комісії на пізніший термін. Отримавши 16 вересня телеграму голови комісії Оргбюро В.В.Куйбишева про те, що її засідання призначено на 23 вересня, він, разом з Г.І.Петровським, звертається з проханням перенести його на 15 жовтня. За дорученням Сталіна помічник генерального секретаря А.М.Назаретян відповів вичерпно коротко: неможливо. 13 вересня це підтвердив і Куйбишев.

1 вересня Ленін мав бесіду з секретарем ЦК КП(б)У Д.З.Мануїльським, який заїхав до нього перед поїздкою на з'їзд компартії Франції. Про те, що питання щодо взаємовідносин радянських республік обговорювалось і думка секретаря ЦК КП(б)У відрізнялася від позицій голови уряду України, можна судити з того, що Мануїльський вважав за необхідне перед від'їздом залишити генеральному секретарю, можливо і за його проханням-вказівкою, спеціальне послання, яким підт-

ривав і навіть спробував теоретично обґрунтувати ідею перетворення договірних республік в автономії.

Викладаючи основні положення свого проекту, Сталін стверджував: «Якщо ми тепер же не постараємося пристосувати *форму* взаємостосунків між центрами та окраїнами до фактичних взаємостосунків, у силу яких окраїни у всьому безумовно повинні підкорятися центру, тобто якщо ми тепер же не замінимо формальну (фактичну) незалежність формальною ж (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде незрівнянно важче відстояти єдність республік».

Закінчуючи листа, Сталін відзначав, що додає до нього, як він висловився, думку «липового українця» Мануїльського, тут же відзначивши, що «нелиповий українець» Раковський, як кажуть, проти автономізації. «Жартівливі» визначення відбивали не лише сталінське ставлення до цих діячів, але й до проблем суверенності України взагалі. У листі згадується і про те, що більшість членів комісії підтримують його проект.¹

На засіданні комісії 23 вересня 1922 р. (під головуванням В.М.Молотова), де, до речі, були відсутніми 4 її члени (у тому числі і Х.Раковський), одноголосно прийняли рішення «прийняти в основу проект резолюції тов. Сталіна».

На наступному засіданні комісії 24 вересня при обговоренні окремих пунктів сталінської резолюції були відкинута спроби Г.Петровського, спрямовані на розширення прав союзних республік (хоча за ці поправки, як правило, голосували саме представники республік). Наприклад, за пропозицію Петровського дозволити обговорення прийнятих комісією рішень в бюро губкомів республік «проголосували 4 представники республік». Пропозиція була прийнята з перевагою всього в один голос.²

ЦК КП(б)У спеціального обговорення сталінського проекту автономізації провести не встиг. Проте Х.Раковський у листі в ЦК РКП(б) та Сталіну від 28 вересня 1922 р. констатував, що сталінський план потребує перегляду, бо «замість того, щоб довести почате будівництво до кінця, поставивши собі ясно і визначено питання про форми нашого державного життя і про побудову наших центральних органів, замість того, щоб виробити дійсну федерацію, яка б забезпечувала для усіх однакові умови революційного будівництва, об'єднала б робітничий клас усіх національностей Росії на основах рівноправності, даний проєкт йде мимо цього завдання... Даний проєкт ігнорує, що федерація не є однорідною національною державою».³

¹ Журавлев В.В., Ненароков А.П. Новые факты и документы из истории образования СССР//Историки спорят. 13 бесед. – М., 1989. С. 204-206.

² Мельниченко В.Ю. Был ли Х.Г.Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. 1989. 7. С. 116.

³ Цит. за: Правда. 1988. 8 июля.

Разом з тим у публічних виступах Сталін висловлювався дещо інакше, хоча дещо можна було прочитати і між рядками. У інтерв'ю газети «Правда» 18 листопада 1922 р. на запитання: «Чи не призведе об'єднання республік до возз'єднання з Росією, подібно до того, як це мало місце з Далекосхідною республікою?», очевидно, з жалем відповів: «У той час, як ДВР (Далекосхідну республіку) можна ліквідувати... ліквідація національних республік була б реакційним абсурдом..., що викликає заперечення навіть з боку таких мракобісів російського шовінізму, як чорносотенець Шульгін».¹ Сталін розумів, що, якщо такий реакціонер, як Шульгін, не наважеться виступати відкрито за ліквідацію «неросійських національностей», то більшовикам відкрито декларувати це було б помилкою.

6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) підтримує позицію Леніна щодо утворення СРСР. На пленумі ЦК КП(б)У 16-17 жовтня Раковський пропонує наступну резолюцію: «Вважаючи схему союзного договору прийнятною, як великий крок вперед, що виявляє стосунки між радянськими республіками, цілком відповідний Програмі партії, Пленум дає директиву Політбюро ЦК КП(б)У в конкретній розробці цієї схеми мати на увазі реальне забезпечення інтересів України в різних союзних органах».²

Хоч у представників українського керівництва були серйозні застереження і щодо пропозицій Леніна, останні були, без сумніву, кращими, ніж ті, що висував Сталін.

Відомий український історик С.Кульчицький, відповідаючи на питання: «Чи був запропонований Леніним принцип утворення СРСР перспективним?», дає негативну відповідь. Він справедливо відзначає, що «сама побудова партії як інструменту влади не гарантувала збереження суверенітету республік. Партія зосереджувала всі важелі політичної влади, тоталітарної за своїм характером».³

При цьому назва «Росія» переставала бути назвою держави, але статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися, що не змінювало суть радянської держави.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. З 2215 делегатів 364 представляли Україну. За пропозицією керівника делегації УСРР М.В.Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Як і раніше, головні питання політики

¹ Сталин И.В. Соч. Т. 5. С. 141.

² Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. – К.: КДУ, 1989. С. 293.

³ Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) // Сторінки історії України: XX століття. С. 70.

входили до компетенції союзного уряду. Утворювався об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г.І. Петровський.

Проте одразу ж після проголошення утворення СРСР на федеративних засадах Сталін та його прихильники фактично почали проводити ідею автономізації. Уже в липні 1923 р. було прийнято рішення про те, що всі питання економічного і фінансового характеру уряди союзних республік повинні погоджувати з Раднаркомом СРСР. «Справа в тому, – відзначав у одному з своїх виступів Х.Раковський, – що центральні органи починають дивитись на управління всією країною з точки зору їх канцелярських зручностей. Звичайно, незручно управляти двадцятьма республіками, а ось якби це все було єдиним, якби, натиснувши на одну кнопку, можна було управляти всією країною, – це було б зручно».¹

Виступаючи на Х Всеросійському з'їзді Рад 26 грудня 1922 р., Сталін, як один з аргументів об'єднання республік у союз, називав «мізерність наших фінансових коштів». «При таких нужденних можливостях нашого фінансового розвитку без згуртування сил, без додавання фінансових сил окремих республік у одне ціле нам не вдасться вирішити основні та чергові завдання фінансового господарства наших республік».²

«Фінансові завдання» вирішувались багато в чому за рахунок України. У 1922 р. доля України серед республік майбутнього союзу перевищувала 36,4% у прямих надходженнях, 16,7% – в місцевих, 19,3% – в акцизах. Високою була встановлена центром норма відрахувань у бюджет: з осені вона складала 19%, в той час як для Білорусії – 1,5%, Туркестану – 5%, Киргизії – 4,5%.³

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв Конституцію, що складалася з двох частин: Декларації і Договору про утворення СРСР. В Декларації перераховувались три причини утворення Союзу РСР: економічна, військова та ідеологічна. Економічна зводилась до того, що відбудова народного господарства неможлива при окремому існуванні республік. Необхідність об'єднання з міжнародно-військової точки зору пояснювалась небезпеккою нової війни з капіталістичним оточенням. В Декларації підкреслювалось, що саме побудова радянської влади, інтернаціональної за природою, штовхає трудящі маси на шлях об'єднання.

Проте союзний договір так і не був підписаний. Замість документу, який повинен був мати міжнародний характер, було підписано внутрідержавний акт – Конституцію СРСР. У відповідності з Конституцією СРСР 1924 р. встановлювалось, що РНК СРСР видає декрети і постанови, обов'язкові до виконання на всій території Радянського Союзу. Водночас

¹ Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1968. С. 580.

² Сталин И.В. Соч. Т. 5. С. 147.

³ Українська кооперація. 1923. 4-6. С. 103.

центральні органи влади (ЦВК, Президія ЦВК, РНК) отримали великі контрольні повноваження щодо актів республіканських установ. Із середини 20-х років почали створюватися союзно-республіканські наркомати і це ще більше звужувало суверенітет республік. Республіканський раднарком фактично перетворювався в місцевий виконавчий орган центральної влади. Центральний виконавчий комітет республіки також не мав достатніх можливостей, щоб протистояти Раднаркому СРСР. Згідно Конституції, вони мали право оскаржити його декрети та постанови, звернувшись до ВЦВК, але не призупиняючи їх виконання.

Конституція СРСР посилювала централізаторські тенденції, що неминуче вело до обмеження прав союзних республік, в тому числі і України. СРСР фактично був унітарною державою.

З утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився. Фактично вона стала автономним утворенням у складі Радянської Росії. Проте УСРР стала національно-територіальним утворенням з власними (хоч і умовними) кордонами, своїм (хоч і з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом.

18 жовтня 1921 р. було створено Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РСФФР. Державними мовами визнано російську і татарську; з 26 утворених районів 7 визначено як татарські, 1 – німецьким, 1 – єврейським, 17 – змішаними.

У 1925 р. у зв'язку з входженням України у склад СРСР були внесені зміни у Конституцію УСРР. В ній фіксувався той факт, що УСРР ставала складовою частиною єдиної союзної держави. У 1929 р. була затверджена нова Конституція УСРР. Вона визнавала перевагу союзних органів над республіканськими. У Конституції закріплювалось утворення у складі УСРР Молдавської АСРР.

Таким чином, утворення СРСР, незважаючи на певні декларативні положення його Конституції, призвело до реалізації сталінського плану «автономізації». Українська СРР, як і інші радянські національні республіки, втратила залишки свого суверенітету, перетворившись на провінцію унітарної держави.

РОЗДІЛ 3.

ЩЕ НЕ РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ...

Українське відродження 20-х років ХХ ст. – яскравий феномен історії українського народу. Його коріння – в нетривалому, але важливому періоді відновлення української державності 1917-1920 рр. Ця доба дала такий сильний імпульс національного розвитку, що його не змогла зупинити ні братовбивча громадянська війна, ні масова еміграція української інтелігенції, ні тиск тоталітарної держави.

Відродження охопило різні сфери життя, в тому числі освіту, науку, літературу, мистецтво. Важливим напрямом культурного будівництва були ліквідація неписьменності населення. У 1921 р. була прийнята постановою Раднаркому УСРР в якій підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати й писати, зобов'язане навчатися грамоті російською або рідною мовою за бажанням. У 1923 р. було створено товариство «Геть неписьменність!». У 1925 р. діяло 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів.

Передбачалося здійснити ліквідацію неписьменності за рахунок держави, але коштів на це виділялося мало. На селі ліди самі збирали кошти та продукти, наймали вчителів. На кошти товариства «Геть неписьменність!» утримувалося понад 2.5 тис. пунктів лікнепу, купувалася навчальна та методична літератури. Значна частина літератури завозилася з Росії. У 1922 р. з Росії було одержано 105.6 тис. примірників навчально-методичної літератури, у 1923 р. – 110.7 тис.¹, що, очевидно, не допомогало українізації, а сприяло перенесенню російських методик, комуністичної ідеології на український ґрунт.

У 1920 р. в Україні провели реформу вищої освіти, що істотно відрізнялася від аналогічної реформи в Росії. Університети в Україні було ліквідовано, замість них та педагогічних інститутів організовувалися так звані Інститути народної освіти (ІНО), що мали два факультети – професійної освіти (чотирирічні) та соціального виховання (трирічні).²

У травні 1920 р. вийшла з друку брошура Г.Гринька «Чергові завдання радянського будівництва в галузі освіти», що була текстом його доповіді на загальноукраїнській нараді з освіти. Головною ідеєю була пропозиція взяти за основу професійно-технічну освіту. Концептуальні погляди Гринька відносно побудови нової системи освіти суперечили

¹ Історія Української РСР. Т. 6. С. 84.

² Попович Мирослав. Нарис історії культури України. – К.: Арт Ек, 1998. С. 587.

програми партії і прийнятим на її основі державним документам. По-перше, він відкидав загальноосвітню спрямованість освіти і відстоював суто професійну. По-друге, наголошував на поєднанні загальної і професійної освіти у ранньому віці. По-третє, виступав проти суто теоретичної підготовки та абстрактних знань. По-четверте, наполягав на вузькопрофільованій підготовці спеціалістів, замість політехнічної. По-п'яте, закликав замінити єдину трудову школу як форму організації навчальної, трудової і виховної роботи дитячим будинком.¹

Керівництво Наркомпросу вважало, що сім'я негативно впливає на виховання дитини, тому висувалася необхідність поступової заміни загальноосвітньої школи дитячим будинком, в якому виховуються усі діти віком до 15 років. У 1923 р. Г.Гринько писав, що «величезне послаблення сім'ї (особливо робітничої) – незаперечний факт. Сім'я втрачає здатність турботи про дітей».² Тимчасове явище, пов'язане з економічною кризою, діячі Наркомпросу сприймали як сталу тенденцію.

У керівництва Наркомпросу України були розбіжності з ЦК КП(б)У, який неодноразово вказував на необхідність виконання рішень партії у галузі освіти. Робота Наркомпросу була піддана критиці на жовтневому Пленумі ЦК КП(б)У, який поставив вимогу усунути Г.Гринька від обов'язків наркома «за намагання відокремити процес розвитку освіти в Україні від Росії та інших республік». Таким чином, пленум вважав, що в українській концепції та моделі освіти не повинно бути нічого особливого, вона має бути уніфікованою, тим більше, що це відбувалося у розпал «об'єднувачих процесів» республік в СРСР, і наявність відмінностей вважалася більшістю українських комуністів недоречною. 24 листопада 1922 р. питання «Про роботу Г.Гринька» було розглянуто на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, де була визначена його подальша доля. На посаду наркома освіти Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало В.П.Затонського.³

Компартія уважно стежила, щоб «командні висоти» в освіті у центрі й на місцях займали комуністи та комсомольці. На кінець 1921 р. комуністи у місцевих відділах народів освіти становили від 4 до 20%. Проводилось обов'язкове навчання учителів у політшколах та політкурсах, де вони вивчали теорію марксизму-ленінізму та оволодівали новими методами навчання теж у дусі класового виховання. У 1923 р. відсоток таких учителів наближався до 100. Виховна робота спрямовувалась на формування в учнів нової радянської моралі. Незважаючи на певні до-

¹ Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті роки // Укр. істор. журнал. 1999. 5. С. 5.

² Гринько Г.В. Очерки советской просветительной политики. – Харьков. 1923. С. 32.

³ Липинський В.В. Вказ. праця. С. 10.

сягнення, у 1925 р. ще 40% дітей шкільного віку залишалося поза школою.¹

У культурно-освітній роботі більшовики вважали за необхідне поєднати цю діяльність з завданням комуністичної пропаганди. Саме так ставив завдання В.Ленін на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовтня 1921 р.

Щоб виконати цю настанову вождя, його намісникам у сфері освіти довелося боротися з організаціями «просвіти», народними будинками, які на початку 20-х років ще складали більшість серед культурно-освітніх установ на селі. Навколо них групувалися представники старої інтелігенції, учасники національно-визвольних змагань.

Щоб посилити діяльність у цьому напрямку, українські більшовики, як це часто бувало раніше і буде в майбутньому, запозичили досвід російських однопартійців. На початку 1921 р. при Наркопросі УСРР створюється Головний політико-освітній комітет – Головополітосвіта, який займався питаннями агітаційно-масової та культурно-освітньої роботи. В містах органи політосвіти проводили роботу через клуби, бібліотеки, агітпункти, музеї. Організаційними центрами політосвітньої роботи на селі ставали селянські будинки та хати-читальні, забрані у «Просвіти» та народних будинків. Найпоширенішою формою роботи була читка газет вголос, роз'яснення постанов більшовицького уряду.

Значне навантаження у цьому плані несли агітпоїзди, які лише у 1921 р. організували близько 2.8 тис. мітингів, бесід, розповсюдили серед населення близько 55 тис. примірників газет, агітплакатів та книг.²

При вступі до вузів враховувалося соціальне походження – для робітників не вимагалось атестату про середню освіту, не проводилися вступні іспити. Для них у 1921 р. були відкриті робітничі факультети (робітфаки). Протягом 20-х років кількість неписьменних скоротилася з 70% до 43% дорослого населення. Багато зробили для розвитку освіти наркоми О.Шумський, М.Скрипник. Центром української науки стала Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), в якій було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Проте влада затвердила новий Статут Академії, де прямо вказувалося на необхідність «науково-творчої діяльності... на користь комуністичного суспільства».³

Найбільш плідно працювала перша секція, куди входили М.Грушевський (у 1924 р. повернувся з-за кордону), М.Слабченко, Д.Яворівський, С.Єфремов, А.Кримський.

М.С.Грушевський був зарахований до першого відділу на посаду керівника кафедри української історії. Вже у 1924 р. було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, відновлено видання історич-

¹ Історія Української РСР. Т. 6. С. 86.

² Історія Української РСР. Т. 6. С. 87.

³ Історія Академії наук України. 1918-1923. – К., 1993. С. 280.

чного квартальника (потім двомісячника) «Україна», підготовлено науковий щорічник та черговий том «Записок» відділу, присвячений історичній тематиці. Всього в цих виданнях було надруковано 76 статей 53-х авторів. Того ж року до Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Вінниці, Катеринослава і Житомира були споряджені експедиції, які заснували там дослідницькі осередки.¹

М.Грушевський запропонував перевидати його багатотомну «Історію України-Русі». Президія Укрнауки у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд умов і зрештою зробила загальний висновок: «Відкласти до відповідного моменту».² Проте за життя Грушевського ця «відповідність» так і не настала.

М.Грушевський повернувся на Україну, як справедливо відзначає професор О.Оглоблин, не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки».³

Це підтверджується і аналітичними документами ГПУ того часу: «Грушевський поставив собі певну мету – зосередити навколо себе все наукове життя України, зібрати у себе найкращих наукових працівників, створити особливий науковий та ідеологічний, а, можливо, за певних умов і політичний центр, який міг би протистояти і Академії, і Радвладі в цілому».⁴

Ще перед поверненням в Україну М.Грушевському була обіцяна посада президента Всеукраїнської Академії наук. Про це, зокрема, говорилося у директиві В.Затонського представнику УСРР у Відні М.Левицькому.⁵ 14 квітня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про ВУАН, ухвалило: «Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії».⁶

Але досить швидко Грушевський зрозумів, що цієї важливої для нього обіцянки ніколи не буде виконано. В останній день 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про академіка і по доповіді М.Скрипника прийняло ухвалу, в якій деталізувалися дії Наркомату освіти та Київського окрпарткому щодо проведення реорганізації ВУАН. Одним із принципових було таке рішення: не надавати переваги жодному із ворогуючих академічних угруповань, а як дипломатичний крок – передбачалося ввести до Президії Грушевського і Кримського з умовою, що останній не займатиме

¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996. С. 20.

² Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924-1934). – К., 1993. С. 38.

³ Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк Торонто – Київ – Париж, 1993. С. 38.

⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця. С. 34.

⁵ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... С. 51.

⁶ Там само. С. 53.

посади неодмінного секретаря.¹ Неодмінним секретарем рекомендували Д.Багалія. Планувалося повністю використати надане Наркомату освіти постановою Раднаркому УСРР право провести затвердження обраних академіків, виключивши з їх складу вороже настроєних до більшовицького режиму. Передбачалося також схвалити правила та інструкцію про роботу ВУАН, Спільне зібрання замінити Радою, замість таємного голосування ввести відкрите та ін.² Це означало подальший наступ компартійної влади на автономію Академії наук, посилення її ідеологізації та політизацію.

У квітні 1928 р. ЦК КП(б)У попередньо сформував склад Президії ВУАН, доручивши М.Скрипнику і П.Любченку запропонувати кандидатури 15 нових академіків, зокрема кількох комуністів.³

У цей же час партійно-державні структури, щоб хоч якось заспокоїти Грушевського, стривоженого тим, що влада не тільки не виконала, а й не збиралася виконувати обіцянки щодо його президентства в ВУАН, пропонують вченого до списку кандидатів на обрання дійсним членом Всесоюзної Академії наук. М.Скрипник у листі до ЦК КП(б)У пропонує виставити кандидатами до ВАН «по лінії соціально-гуманітарній: Грушевського, Багалія (виставлення кандидатури Кримського на вакансію кафедр сходознавчих в сучасний момент НКО з політичних міркувань вважає за недоцільне)».⁴

У зв'язку з оголошенням вакансій на виборах до ВАН зав. агітпропом ЦК ВКП(б) А.Криницький надіслав до місцевих парторганізацій інструктивний лист, вказуючи на завдання «підняти громадську думку країни й розгорнути кампанію в пресі *за* – одних і *проти* – інших кандидатів», виходячи при цьому «а) з міркувань наукової кваліфікації кандидата, б) громадсько-політичної його характеристики».⁵ І хоча у цьому листі громадсько-політична характеристика стоїть на другому місці, без сумніву, що саме вона була визначальною при проведенні агітаційної кампанії і диктувала позицію компартійних органів.

Інший видатний український історик М.Яворський, який зовсім не був прибічником М.Грушевського, писав у одній з центральних газет України, що Грушевський «...є найвидатнішим істориком України... М.С.Грушевський не тільки склав своїми науковими дослідженнями цілу добу в українській історіографії, але й підніс цю історіографію на небувалу до того височінь».⁶

¹ Там само. С. 78.

² Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... С. 78-79.

³ Пристайко В., Шаповал Ю. Вказана праця. С. 74.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі ЦДАГОУ). – ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 17.

⁵ Там само, арк. 18.

⁶ Яворський М. Михайло Сергійович Грушевський // Вісті ВУЦВК. 1928. 10 жовтня.

12 січня 1929 р. на загальних зборах ВАН СРСР М.С.Грушевський був обраний її дійсним членом. У протоколі про обрання відзначається, що за його кандидатуру було подано 26 голосів, а проти – 4.¹

Оскільки М.С.Грушевський та його школа вважалися немарксистськими немарксистськими, на протипагу йому та з метою «створити правильну історію» компартійна влада створює свої центри марксистської науки. Вожді більшовизму чудово розуміли світоглядне та виховне значення історії. Їм потрібні були міфи про історію власної партії, свої герої, живі легенди, які ще стоять біля керма держави, і тому створення системи марксистських історичних наукових та навчальних центрів розглядалося як важливе завдання. Ці центри повинні були займатися збиранням, вивченням і публікацією необхідних для міфологізації історії документів, підготовкою кадрів істориків-марксистів.

13 лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне утворити Комісію з історії компартії України. У її склад увійшли М.Скрипник, Г.Петровський, С.Косіор та ін. Головою Істпарту став М.Скрипник. Було прийнято рішення про необхідність законодавчого оформлення Комісії через Президію ВУЦВК.² Про те, якого значення надавалося цьому органу свідчить той факт, що 3 березня 1923 р. він став діяти на правах відділу ЦК КП(б)У. За ініціативою українських представників Істпарту питання про істпарту було включено в порядок денний XII з'їзду РКП(б). З цього питання з'їздом була прийнята спеціальна резолюція «Про органи Істпарту».³

У листопаді 1922 р. у Харкові засновується журнал «Літопис революції», який повинен був стати центром об'єднання істориків-марксистів для «встановлення правди, великої правди про нашу велику, істинно велику революцію і могутню робітничу партію»,⁴ – так було написано в редакційній статті журналу.

Значно підвищилася роль Істпарту в ідеологічній роботі після затвердження 10 лютого 1926 р. Оргбюро ЦК КП(б)У нового положення про Істпарт ЦК КП(б)У та окрестпарті, згідно з яким при Істпарті створювався науково-дослідний відділ. Його обов'язком стала розробка проблем історії КП(б)У, обробка та підготовка до друку різних документальних видань, координація діяльності місцевих істпартвідділів. Крім того, Істпарт ЦК КП(б)У повинен був здійснювати загальне керівництво роботою Укрцентрархіву, Музею революції УСРР, істпрофу (історії профспілки), істмолу (історії комсомолу), об'єднувати роботу видавництва та рецензувати усі видання з історії партії.⁵ Таким чином,

¹ Протокол Общего собрания Академии наук СССР от 12 января 1929 г. // Бухарин Н.И. Избранные труды. – Л., 1988. Приложение. С. 424.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 703, арк. 38.

³ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. С. 706.

⁴ От истпарта // Летопись революции. 1922. 1. С. 6.

⁵ Летопись революции. 1926. 5. С. 218-220.

Істпарт ЦК КП(б)У фактично зосереджував у своїх руках все керівництво науково-дослідницькою роботою у сфері історії.

Проте Сталін залишався незадоволеним роботою марксистських істориків. Утвердившись на момент XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) у якості лідера партії, він прагнув висвітлення історії партії більшовиків у необхідному для нього світлі. Тому на XV з'їзді відзначалося, що немає «ще скільки-небудь наукової, до кінця доведеної (?) історії нашої партії, особливо за найцікавіший її період останнього десятиліття».¹ У зв'язку з цим 16 квітня 1929 р. ЦК ВКП(б) визнав доцільним реорганізувати ряд істпартів, у тому числі й Український, в Інститут історії партії і революції.² 7 серпня 1929 р. рішення про перетворення Істпарту ЦК в Інститут історії партії було юридично оформлене постановою Президії ВУЦВК.³

Усього за 1922-1940 роки Істпарт ЦК КП(б)У та його послідовником Інститутом історії партії та Жовтневої революції на Україні було видано 88 робіт, з них 26 збірників документів, спогадів, статей, 56 монографій та брошур, бібліографічний показчик, том вчених записок, 4 фотоальбоми.⁴

Важливу роль у підготовці ідеологічних кадрів для партійної та наукової роботи відігравав Комуністичний університет ім. Артема. Університет було створено у квітні 1922р., комплектувався він за рахунок комуністів та комсомольців, делегованих ЦК КП(б)У, губкомами партії, ЦК комсомолу, політичним управлінням Українського військового округу. ЦК КП(б)У пильно стежив за соціальним складом вступників в Комуністичний університет, визначаючи їх партійний стаж, вік та загальну кількість. Наприклад, за умовами прийому в університет у 1923 р. не менше 60% місць надавалося комуністам – робітникам, 25 – селянам і не більше 15 – вихідцям із інших соціальних груп. Партійний стаж повинен був складати не менше трьох років. Вступники мали знати найважливіші праці Маркса, Енгельса, Леніна, основні етапи історії партії.⁵

За допомогою нових кадрів істориків починається конструювання компартійної концепції історії. Один з перших ударів було нанесено у сфері дослідження історії діяльності Центральної Ради. Фактично це було досить прозорим нападом на М.С.Грушевського як політика та історичного діяча.

У 1927-1928 рр. у журналі «Літопис революції» був опублікований цикл статей В.Манілова, присвячений діяльності Центральної Ради та її

¹ XV съезд ВКП(б). Стеногр. отчет. – М., 1961. Ч. 1. С. 133.

² Эссен М. Об институтах по истории партии // Пролетарская революция. 1930. 5. С. 287-289.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. документів. – К., 1959. Т. 1. С. 467.

⁴ Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революцій». Історіографічний нарис. – К., 1970. С. 156.

⁵ Диброва С.С. У истоков историко-партийной науки на Украине. – К.: Политиздат Украины, 1984. С. 55.

стосункам з Тимчасовим урядом до підписання між ними угоди 29-30 червня 1917 р. Розглядаючи еволюцію Центральної Ради, Манілов робить висновок про те, що цей «політичний центр українського націоналізму» був «з самого свого народження» повністю ворожим соціалістичній революції. Окремі непорозуміння, суперечності і навіть боротьба між Радою та Тимчасовим урядом, за думкою В.Манілова, не змінювали їх класово спорідненої природи, загальної ненависті до революції. Манілов робив висновок, що «гасло «самостійної» України стало знаряддям утворення бар'єру, який перешкоджував розгортанню пролетарської революції на Україні, зробивши з неї всеросійський центр дрібнобуржуазної контрреволюції».¹

Наступного удару було нанесено по М.Грушевському під час роботи Першої всесоюзної конференції істориків-марксистів. На секції історії народів СРСР М.Яворський зробив доповідь «Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці». Вона містила критику історичної школи М.Грушевського і схвально була оцінена центральним органом ЦК ВКП(б) – газетою «Правда», яка писала: «...Академік Грушевський, хоча й приймає офіційно Жовтневу революцію й неодноразово декларував зміну своєї політичної позиції щодо Радянської України, по суті, залишився на своїх старих позиціях...».²

Проте згодом і сам М.Яворський став об'єктом гострої критики. У лютому 1929 р. у «Правді» була опублікована рецензія П.Горіна на книгу М.Яворського «Історія України у стислому нарисі». У рецензії відзначалось, що характерними для автора цієї книги є заперечення керівної ролі пролетаріату та його партії в буржуазно-демократичній революції, спроба ідеалізації та політичної реабілітації українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.³

Рецензія в «Правді» викликала ланцюгову реакцію. У травні 1928 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму відбулася дискусія з проблеми історії революційного руху в Україні. Обговорюючи концепцію М.Яворського, учасники дискусії вказували, що мова йде не про окремі помилки, а про систему антибільшовицьких поглядів.⁴

М.Яворського було піддано критиці й на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) у політичному звіті ЦК КП(б)У, з яким виступив С.В.Косіор. С.Косіор говорив, що «теорії Яворського – наскрізь антимарксистські, це є захист і апологетика дрібної буржуазії, дрібнобуржуазних партій і

¹ Манілов В. Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным правительством (к июльским событиям 1917 г.) // Летопись революции. 1927. 5-6. С. 98-99.

² Секция истории народов СССР // Правда. 1929. 4 января.

³ Правда. 1929. 10 февраля.

⁴ Летопись революции. 1930. 5. С. 29.

змазування усіх основних засад марксизму-ленінізму в області класової боротьби, в області рушійних сил революції».¹

Про загальну лінію керівництва КП(б)У до старої української інтелігенції можна судити з записки тодішнього секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда, в якій він на початку 1922 р. наголошував, що класове протистояння в республіці йде по лінії боротьби не тільки з буржуазією і куркульством, а й із «хоча і незначною, але все ж таки достатньо пов'язаною між собою інтелігенцією петлюрівсько-винниченківської формації».²

Звичайно ж, до «української інтелігенції петлюрівсько-винниченківської формації» відносилася та її частина, яка працювала у вузах. Вища школа, як писала газета «Комуніст», «в даний час продовжує зазнавати тиску зі сторони елементів безумовно чужих не тільки пролетаріату і революції; за цю командну висоту веде боротьбу не тільки дрібнобуржуазна стихія, але і буржуазія сама справжня, яка нутром відчуває силу і значення знань і цілком не настроєна позбавити цієї зброї своїх дітей».³

ЦК КП(б)У вирішив запровадити ряд заходів, щоб тримати професуру у покорі. З цією метою вводилась посада політичного комісара в кожному вищому навчальному закладі. Як правило, ним призначався студент-комуніст. У вузі він мав майже диктаторську владу – міг видавати накази та інструкції з усіх напрямків діяльності цих установ: педагогічного навантаження, наукових досліджень, виховних заходів, затверджувати річні звіти, фінансові витрати.

Згідно з постановою секретаріату ЦК КП(б)У у вересні 1922 р. нарком освіти України зобов'язувався проводити детальні ревізії ряду навчальних закладів, перепризначення керівних осіб в них, а також скласти план «чистки петлюрівські настроєних елементів, розрахований на весь триместр поточного навчального року».⁴

З цією метою Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 23 червня 1922 р., розглянувши питання «Про політичні виступи професури», прийняло рішення запропонувати ДПУ «застосовувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури вислання за межі федерації». На початку серпня 1922 р. український список був підготовлений. До нього включено 77 осіб, в тому числі 47 працівників вищих навчальних закладів, з яких 32 професори (серед них С.Єфремов), 15 медиків та інших представників інтелігенції з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця на Поділлі. Список був схвалений ЦК КП(б)У і ВЦВК Рад України, що засвідчено підписами

¹ XI з'їзд КП(б)У. Стеногр. звіт. – Х., 1930. С. 285.

² Гусев В.І. Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. 2000. 18. Травень. С. 7.

³ Там само.

⁴ Там само.

Г.Петровського, Х.Раковського, В.Манцева. 9 серпня 1922 р. «список антирадянської інтелігенції», складений ДПУ України, був розглянутий на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б), яка «не входячи в обговорення окремих осіб, зважаючи на затвердження всього списку ЦК КП(б)У», його затвердила.¹

Операція з арешту цієї групи української інтелігенції відбулася в ніч з 17 на 18 серпня. На квартирі у С.Єфремова було зроблено обшук, зібрано цілу скриню документів. Допити тривали до 22 серпня. Характерно, що Єфремов відмовився відповідати на запитання типу: «Ваше отношение к Конституции Советской власти?», «Ваше отношение в сменовеховству?», «Ваше отношение к академической забастовке?», заявивши, що «це моєї справи не стосується, що ж до моєї політичної діяльності, то мало місце «отпущение грехов» (тобто амністія)».

Спочатку С.Єфремову оголосили, що його висилають за кордон, але у жовтні 1922 р. в ДПУ йому запропонували виїхати куди він «хоче». Єфремов на знак протесту подав заяву і написав листа Х.Раковському як голові уряду. Останній відповів телеграмою про те, що вважає за необхідне вислати Єфремова до Москви. Але Єфремов відмовився і у травні 1923 р. його повідомили, що висилку відмінено.²

Але багатьох інших все ж було вислано. У вересні 1922 р. за межами України опинилися І.Красунський, В.Бабкін, О.Флоровський, Г.Секаль. Так влада вирішувала проблему «плюралізму» та ідеологічного монополізму.

На початку 20-х років Україна мала нечисленний загін літераторів та митців. Частина з них – ті, хто не сприйняв нової влади, емігрували за кордон: літератори – О.Олесь, В.Винниченко; видатні музичні діячі та артисти – В.Горовіц, Г.Нейгауз. Багато митців, вбачаючи в діях більшовиків антиукраїнську спрямованість, тимчасово відійшли від творчої діяльності (Дніпрова Чайка, Олена Пчілка).³

Переважна більшість представників літератури і мистецтва з довірою поставилася до ідеологічних постулатів більшовиків, сприйняла революцію, обстоювала її ідеали. Значний вплив на їх діяльність справляли теоретичні засади більшовицької культурної політики. Основною метою в галузі культури більшовики вважали ідеологічне перевищення мас в комуністичному дусі. Для цього, на їх думку, необхідно було створити нову культуру, основою якої повинні стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм у етиці. Ця культура за своїм духом мала бути єдиною для всіх народів.⁴

¹ Гусев В.І. Вказана праця С. 8.

² Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – Київ, 1994. С. 85-86.

³ Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 роки). – К., 1996. С. 32.

⁴ Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 роки). – К., 1996. С. 9.

Крім «політики батога», використовувалася й «політика пряника». 31 серпня 1920 р. було прийнято декрет РНК УСРР «Про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених працівників літератури та мистецтва», а 6 березня 1922 р. – постанову РНК УСРР, яка визначала категорії осіб, на яких поширювалась дія декрету уряду від 31 серпня 1920 р., присвоєння різних почесних звань («Заслуженого артиста (художника) УСРР», «Народного артиста республіки»).

В українській культурі 20-х років з'являється новий тип творчої особистості, ознаками якої були: 1) неприйняття утилітарного підходу до творчості; визнання у творчості пріоритету загальнолюдського й національного над класовим і партійним; 2) шанобливе ставлення до класичної національної і світової культури, увага і толерантність до нових явищ в літературі і мистецтві; 3) пристрасна любов до життя і всього живого; прагнення підтримувати зріст і розвиток; 4) вимога постійного навчання, вдосконалення творчої майстерності, а також повної свободи творчої конкуренції.¹

В Україні створювався єдиний центр керівництва всіма галузями духовного життя республіки. Ще у січні 1919 р. був організований Народний комісаріат освіти України, підконтрольний ЦК КП(б)У. В його структурі з'явився відділ мистецтв, вищим органом якого стала Рада мистецтв. До її складу входили відділи: театру, музики, образотворчих мистецтв, літературний та кінематографії. Наприкінці 1920 р. для керівництва «в боротьбі з буржуазним мистецтвом» при Наркоматі освіти утворили Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта). З цього часу Рада мистецтв стала підпорядковуватись йому.² По всіх пунктах, де виходили органи преси, створювалися літературні колегії Агітпропу ЦК КП(б)У. Ними здійснювався політичний контроль над літературними процесами в республіці.³ У жовтні 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У утворило комісію для боротьби проти буржуазної ідеології,⁴ до складу якої було включено голову ДПУ України В.Манцева.

Важливою віхою в посиленні тоталітарного тиску у сфері мистецтва стала постанова ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (липень 1925 р.). У цій постанові (п. 4) відзначалося: «Як не припиняється у нас класова боротьба взагалі, так вона не припиняється на літературному фронті. У класовому суспільстві немає і не може бути нейтрального мистецтва...».⁵

¹ Цеков Ю. Ренесансова особистість в українському письменстві 20-х років // Слово і час. 1994. 2. С. 14.

² Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. С. 77, 158.

³ Шипович М.А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // Укр. істор. журнал. 2000. 1. С. 98.

⁴ Там само.

⁵ О политике партии в области художественной литературы: резолюция ЦК РКП(б) // Правда. 1925. 1 июля.

Образніше і доступніше цю формулу висловив керівник усієї сфери культури народний комісар освіти Радянської Росії А.В.Луначарський. У своїй промові на літературній нараді в ЦК ВКП(б) у травні 1924 р. він сказав: «Припустимо на хвилину, що письменник калібру Толстого чи Достоєвського у наш час написав геніальний роман, політично нам чужий. Я розумію, звичайно, що умови боротьби, у випадку повної контрреволюційності такого роману, могли б примусити нас... задумати його...».¹

І те, що душили – не підлягає ніякому сумніву. Вся подальша історія партійного «керівництва» літературою дає цьому чимало підтверджень. Головною була не геніальність твору, а його класова спрямованість. «Партійна сірість» душила непартійну геніальність.

Продуманий та цілеспрямований характер мало розмежування письменників на «пролетарських», яким відкривалася «зелена вулиця», і на «попутників», до яких ставилися з недовірою та упередженням. Висловлюючись «за вільне змагання різних угруповань і течій» в галузі літератури, постановою, в той же час, підкреслювала, що це змагання можливе лише в «галузі літературної форми».²

У реальному ж житті керівництво більшовиків досить вміло маніпулювало настроями в літературно-мистецьких колах, залишаючи надію кожному з них і не даючи карт-бланш жодному, і це допомагало партії контролювати літературно-мистецьке життя, але водночас розпалювало амбіції окремих угруповань, які прагнули до гегемонії в цій сфері.³

У 20-ті роки значно позжавилась творча діяльність літераторів та митців України. В цей час діяли 40 літературно-художніх організацій, які об'єднували письменників і художників, музикантів і акторів.⁴

Бурхливо розвивалась українська література, для якої було характерне розмаїття напрямків. У спілку селянських письменників «Плуг» входили П.Панч, А.Головко, в спілку пролетарських «Гарт» – В.Еллан-Блакитний, В.Сосюра. До неокласиків належали М.Зеров, М.Рильський, до символістів П.Тичина. Широку популярність здобув гуморист Остап Вишня. Серед драматургів провідне місце займав М.Куліш. Лесь Курбас і його театр «Березіль» стали ренесансом українського театру. О.Довженко здобув світове визнання своїми фільмами «Арсенал», «Земля». З середини 20-х років істотну роль в політичному, ідеологічному та культурному житті населення починає відігравати *радіо*. Перша радіостанція в Україні почала діяти в Харкові в 1924 р.

¹ Речь Луначарского на литературном совещании при ЦК в мае 1924 г. // Искусство и литература в марксистском освещении. Часть третья. – М.: Мир, 1927. С. 465.

² О политике партии в области художественной литературы: резолюция ЦК РКП(б) // Правда. 1925. 1 июля.

³ Шипович М.А. Вказ. праця. С. 99.

⁴ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. С. 326.

Інтенсивно радіофікувалися села. В 1928 р. в них налічувалося вже 40,5 тис. радіотрансляційних точок.

Досить цікавим у питанні про стосунки Сталіна з українськими мистцями є епізод, пов'язаний з його зустріччю з українськими письменниками 12 лютого 1929 р. Зустріч відбулася на прохання гостей з України. Збереглася її невідправлена стенограма.

Значна частина зустрічі виявилася присвяченою питанню про п'єсу М.Булгакова «Дні Турбіних». Ситуація була досить гострою. Частина письменників прямо таки вимагала пояснити, чому цей спектакль йде в театрі. Сталін їм роз'яснює, що на відміну від «Бігу» поставлена п'єса є корисною більшовикам. Гості здивовані: антирадянські обидви. У «Днях Турбіних» вони вбачають і антиукраїнську спрямованість, і великодержавний російський націоналізм. Хтось з місця кричить генсеку: чому Булгаков малює російське офіцерство інтелігентами, а коли справа торкається українських командирів, то вони зображені бандитами. Сталін досить різко заперечує гостям, але і згоджується з ними у оцінці «Днів Турбіних». Це, за його словами, «антирадянська річ, і Булгаков не наш».¹

Очевидно, що настрої українських письменників з приводу п'єси Булгакова були добре відомі у Москві, оскільки ще напередодні їх зустрічі зі Сталіним у газеті «Правда» була опублікована стаття завідуючого підвідділом преси Агінпропу ЦК ВКП(б) П.Керженцева в якій він писав: «Наш найзначніший театр (МХАТ-1) продовжує ставити п'єсу, яка викривляє український революційний рух і ображає українців. І керівництво і Наркомпрос РСФСР не відчувають, якої шкоди завдають цим взаємостосункам з Україною».²

Сталін усе ж пішов назустріч вимогам українських літераторів, п'єсу було знято з репертуару, але стенограма свідчить про роздратування вождя нерозумінням його політичної лінії і вимог до літераторів. Сталін підкреслив, що такі письменники як Вс.Іванов та Б.Лавренєв не комуністи, але обидва своїми творами «принесли набагато більше користі, ніж 10-20 чи 100 комуністів-письменників, які «годуєть» читачів, але виходить ні к чорту: не вміють писати, нехудожньо».³ Сталін роз'яснює свою позицію у листі до письменника В.Н.Білл-Білоцерковського: «Чому так часто ставлять на сцені п'єси Булгакова? Тому, мабуть, що своїх п'єс, придатних для постановки, не вистачає. На безриб'ї навіть «Дні Турбіних» – риба. Звичайно, дуже легко «критикувати» і вимагати заборони стосовно непролетарської літератури. Але найлегше не можна вважати найкращим. Справа не у забороні, а в тому, щоб крок за кроком виживати зі сцени стару і нову непролетар-

¹ Цит. за: Громов Е.С. Сталин: власть и искусство. – М.: Республика, 1998. С. 112.

² Керженцев П. К приезде украинских писателей // Правда. 1929. 9 февраля.

³ Громов Е.С. Вказ. праця. С. 112.

ську макулатуру шляхом змагання, шляхом створення справжніх, цікавих, художніх п'єс радянського характеру, які можуть її замінити».¹

Таким чином, Сталін дав українським літераторам певний урок. Він вказав їм (правда, непрямо), що вони не вміють писати, і твори двох обдарованих письменників-некомуністів дорівнюють творам 100 «невмілих» письменників-комуністів, які не вміють писати «так як треба». А треба було «класово свідомо» і високохудожньо, та оскільки другого не вистачало, то це викликало роздратування Сталіна. Він хотів, щоб скоріше була викинута «непролетарська макулатура» з театрів та літератури, але новий лад не викликав високого натхнення у радянських літераторів, і їм важко було змагатися з досягненнями «непролетарської макулатури».

З 1923 р. в країні почала проводитись політика коренізації, яка була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

У постанові ЦК РКП(б) «Про практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні» (червень 1923 р.) вказувалося, що основними завданнями коренізації є «виращування і розвиток з пролетарських і напівпролетарських елементів місцевого населення молодих комуністичних організацій національних республік і областей, всемірне сприяння цим організаціям стати на ноги, одержати дійсно комуністичне виховання, згуртувати хоч би нечисленні спочатку, але справжні інтернаціоналістські комуністичні кадри».²

Як вважає Г.Г.Єфіменко, «коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не «українізація», а «більшовизація» державного й партійного апарату». І далі: «За допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званим «місцевим націоналізмом», який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) і розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити головних козирів прихильників українського національного відродження».³

На наш погляд, це – слушні думки, особливо ті, що стосуються одення більшовизації та українізації. Щодо «перехоплення ініціати-

¹ Сталин И.В. Соч. Т. 11. С. 328.

² Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) про завдання партії в національному питанні // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. – К., 1997. Ч. 2. С. 33.

³ Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) // Укр. істор. журнал. 2000. 5. С. 4.

ви», то, як нам здається, це не зовсім вдалий вираз, бо після перемоги у громадянській війні більшовики вже міцно тримали владу і давати кому-небудь ініціативу не збиралися, та її реально ніхто і не міг би в тих умовах виявити. Мова йшла про розширення власної соціальної бази за рахунок національних кадрів, а також про певну лібералізацію, що відбувалася в умовах непу. Коренізація була елементом непу і його важливим фактором.

Коренізація була викликана прагненням більшовиків заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення, спробою спрямувати національне Відродження в соціалістичне русло. Нова національна політика мала на меті продемонструвати переваги соціалізму українцям у Польщі та ін. країнах, показати приклад розв'язання національного питання колоніальним народам.

У середині 20-х рр. 80% населення республіки склали українці, а 20% – представники інших національностей. Тому політика коренізації здійснювалась за двома напрямками: українізація та створення необхідних політичних, соціальних і економічних умов для культурного розвитку національних меншостей. В зазначений період із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного і районного масштабу українською мовою володіли лише 797 чол. Ще меншим був процент українців серед відповідальних працівників республіканського рівня.

Практичними кроками в напрямку українізації стали декрети ВУЦВК від 27 липня і 1 серпня 1923 р., в яких проголошувалась рівність мов і у зв'язку з цим необхідність надання допомоги в розвитку української мови, щоб піднести її до рівня російської.

Певна увага приділялась вивченню української мови молоддю, фахівцями, які після закінчення навчальних закладів повинні були прийти на виробництво та в державні установи. Одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Однак здійснення українізації вищої школи ускладнювалося через відсутність необхідної кількості підручників і недостатню розробку української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін.

Перші підсумки українізації освіти були підведені у 1924 р. у доповіді заступника наркома освіти Я.П.Ряппо, який відзначив перехід до «якісного боку освіти, поліпшення її внутрішнього змісту». Українізація, як вважав доповідач, саме й відносилася до якісного боку освіти. Дані, які навів Я.Ряппо, свідчили, що відсоток українських шкіл у Харківській, Одеській, Чернігівській та Катеринославській губерніях був нижчим, ніж відсоток українського населення. Наприклад, у Харківській губернії відсоток українського населення складав 79,2%, а україн-

ських шкіл – 29,1%.¹ Практично не було українізовано школи у Донецькій губернії. Навпаки, тут робилися спроби не допустити українізації. Щоб перевести Сталінський (Донецький) гірничий інститут з української на російську мову викладання, господарські органи підпорядкували його Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ) у Москві.² Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижче такого відсотка корінного населення на 11,2%.³

Українізація закладів професійної освіти мала деякі особливості порівняно з відповідним процесом у загальноосвітніх школах. У вже згадуваній нами доповіді Я.Ряппа це пояснювалося тим, що навчальні заклади профосвіти розташовані в містах, де населення розмовляє російською мовою, а також тим, що вчительство профосвіти зрусифіковано. Найменші досягнення були у школах індустріально-технічних, медичних, а найпомітніші – в сільськогосподарських та педагогічних навчальних закладах.

Дерусифікація навчальних закладів наштовхувалася на проблему визначення мови навчання. М.О.Скрипник зробив великий внесок у підвищення ролі української мови в УСРР. Його важливим доробком стала теорія двомовності, або теорія «мішаної говірки». Згідно з нею діти українців, які говорили мішаною українсько-російською мовою, основою якої є мова українська, мали начатися нею, а діти росіян, – відповідно, російською. Оскільки перших було 1 млн 300 тис., а других – лише 200 тис., то завдяки цій теорії значно збільшувалася кількість українських шкіл, що в майбутньому мало сприяти розвитку української культури.⁴

Одним з перших заходів щодо українізації навчального процесу в закладах професійної освіти було запровадження українознавчих курсів: мови, літератури, історії, економічної географії України. До навчальних планів інститутів народної освіти (ІНО) було введено курси українознавства. Вони викладались як система дисциплін, що містила, окрім української мови, історію, географію, літературу, краєзнавство, господарський побут (етнографію) України.

Успішній українізації педагогічних вузів сприяло, зокрема, те, що студенти цих закладів підтримували національну політику органів влади. Наприклад, у Ніжинському інституті народної освіти у грудні 1923 р. було організовано студентську комісію з українізації, яка підготува-

¹ Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Укр. стор. журнал. 1999. 2. С. 77.

² Скрипник М. УСРР – П'ємонт українських трудящих мас // Статті і промови. Харків: ДВУ, 1929. Т. 2. Ч. 2. С. 153-155.

³ Борисов В.В. Вказ. праця.

⁴ Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // Укр. істор. журнал. 2000. 2. С. 85.

ла декларацію, де висувалася вимога «всьому свідомому пролетарському студентству негайно приступити до проведення українізації».¹

Оскільки українізація установ та підприємств значною мірою залежала від наявності кваліфікованих фахівців, за ініціативою нарком освіти з 1925 р. в усіх ВНЗ було введено обов'язковий випускний іспит з української мови. До складу екзаменаційних комісій входили, як правило, керівники вузів, представники окружних комісій з українізації та викладачі української мови. Студентам пропонувалося в усній або письмовій формі показати загальні знання з української мови, а також уміння користуватися фаховою термінологією. Якщо випускник успішно виконував завдання, йому видавалося посвідчення про першу категорію з української мови. Студенти, які не виявили достатніх знань, мусли пройти повторні випробування.

Проте інколи деякі керівники вузів ігнорували це розпорядження і іспити або взагалі не проводилися, або відбувалися суто формально. За зрив українізації було оголошено сувору догану ректорам Харківських технічного та сільськогосподарського, Донецького вугільного, Дніпропетровського гірничого інститутів, Луганського сільськогосподарського технікуму.²

Питання про українізацію обговорювалося на пленумі ЦК КП(б)У в квітні 1925 р. З доповіддю виступив нарком освіти О.Шумський. Він відзначив, що залишаються ще два завдання з національного питання: «вирощування й зміцнення партійних кадрів з місцевих людей» і «наближення радянської влади у національних республіках до трудящих цих республік щодо мови і культури». Шумський підкреслив, що «в поняття українізації вкладається вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність».³

У дебатах на доповідь Шумського деякі учасники пленуму (К.Гулий) дорікали йому за те, що він надто захоплюється українізацією, вимагає її непомірних темпів, скочується на старі укапістські, боротьбистські позиції в цьому питанні. Однак переважна більшість виступаючих (В.Чубар, К.Кіркїж, В.Затонський) відзначали правильну постанову Шумським основних питань і критику недоліків у справі українізації. В.Чубар, зокрема наголосив, що необхідно переборювати настрої проти українізації. К.Кіркїж заявив: «Я думаю, у всіх моментах, висунутих Шумським, немає нічого страшного. Але я повинен відзначити, що ми досі недостатньо уваги приділяли цьому питанню».⁴

¹ Рожкова Л. Проблеми українізації професійної освіти в Лівобережній Україні у 20-х роках ХХ ст. // Історія України. 2000. 35, вересень. С. 9.

² Рожкова Л. Проблеми українізації професійної освіти в Лівобережній Україні у 20-х роках ХХ ст. // Історія України. 2000. 35, вересень. С. 9.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 97, арк. 41.

⁴ Цит. за: Панчук М.І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К., 1990. С. 221.

Проте непослідовність і половинчастість партійних рішень з питань українізації не могли не позначитись на результатах цієї політики. Коли восени 1929 р. М.Скрипник приїхав до Сталіно, там була тільки одна українська трудова школа. В російських школах української мови не вивчали, а в українських викладали не тільки російську, а й есперанто, яке Скрипник називав «латиною пролетаріату». Коли ж його секретар звернувся до представника бюро есперантистів мовою есперанто, той відповів по-російському, тому що не знав есперанто.¹

Мали місце відверті виступи проти проведення українізації. Ще у 1927 р. В.Ваганянин, який називав російську мову міжнародною, виступив проти нав'язування російсько-українським робітникам і селянам «мови галицько-української інтелігенції» (так Ваганянин називав очищену від русизмів українську мову). Він писав: «Мова не є щось відокремлене від культури, а це її складова частина. Народні маси Радянської України розвивали свою мову і свою культуру під впливом і пліч-о-пліч з великоросійським пролетаріатом. Боюсь, що якраз це і злякало націоналістичну інтелігенцію, яка, не маючи інших шляхів відірвати трудящі маси України від пролетаріату Великої Росії свідомо чи несвідомо вдається до останнього засобу – мовної відокремленості».²

Подібні настрої були і серед частини професури та студентства. Журнал «Більшовик України» відзначав, що «частина професорів бере лінію на дискредитацію української мови, а тому, читаючи лекцію, такий професор навмисно калічить українські слова, щоб розвести руками і сказати студентам: «Ну ось, ви самі бачите, що нічого не виходить, давайте краще перейдемо на культурнішу мову».³ У Харківському інституті інженерів транспорту група студентів порушила перед деканом клопотання, щоб українська мова як предмет викладалась... російською мовою.⁴

Багато що залежало від позиції «авангарду» суспільства – членів КП(б)У. Але навіть М.Бухарін змушений був констатувати на XII з'їзді РКП(б), що «на Україні склад партії російсько-єврейський» і «головна наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з такою люттю бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики слід було б перевчитися».⁵

Проте поступово становище змінювалося на краще. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. – вже 23. В книговидавничій справі тираж друкованої продукції україн-

¹ Скрипник М. Есперантизація чи українізація // Статті й промови. Т. 2. Ч. 2. С. 285-293.

² Цит. за: Лаврів Петро. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. С. 156.

³ Стан вузів України // Більшовик України. 1929. 17-18.

⁴ Рожкова Л. Вказ. праця.

⁵ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. С. 612.

ською мовою досяг 70% загального тиражу книг, виданих у республіці. У 1924 р. з 5 млн підручників українською мовою було видано 4 млн., що дозволило перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. В 1927 р. шкіл з рідною мовою навчання стало 78%, технікумів – 39%. Майже 75% місцевих державних установ і організацій, від 30 до 60% республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою. Однак в той же час українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалася повільно.

Для практичного керівництва політикою українізації була створена комісія по українізації на чолі з В.П.Затонським, куди ввійшли також В.Я.Чубар, М.О.Скрипник, О.Я.Шумський та ін.

Українізація не означала примусової денаціоналізації меншин. Для того, щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (1924-1930) відбулося національне районування території республіки. У 1923-1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських. У 1924 р. утворилась Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. В цей час в республіці працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 – з єврейською, 31 – з татарською та ін. Цим створювались умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

Разом з тим у першій половині 20-х років у місцях компактного проживання національних меншостей траплялися випадки недостатньої уваги, а подекуди й прямого ігнорування з боку місцевого керівництва культурних потреб населення інших національностей. У Пришибському німецькому національному району Мелітопольського округу інспектура народної освіти, яка перевіряла використання коштів на ліквідацію неписьменності, виявила, що внаслідок високого рівня неписьменності німецького населення з 17 виділених ставок вчителів лікнепу використовується лише 2. В той же час «по останньому району... не було прийнято до уваги неграмотне доросле населення (понад 4000 чол. інших національностей, крім німецької)». Подібні факти були наслідками як негараздів у взаминах між німецьким та російським і українським населенням району в попередні роки, так і «неприпустимо халатного ставлення з боку райвиконкомів до справи ліквідації неписьменності».

Найскладнішим було становище з ліквідацією неписьменності греків і малочисельних національних меншостей: татар, вірмен, ассирійців та ін. Перші, як греко-єллини, так і греко-татари, не мали власної писемної традиції. Створення її потребувало тривалого часу й вирішення цілої низки наукових, освітніх та суто технічних проблем. Решта, що являла собою здебільшого невеликі частини більш значних етносів, які

різними шляхами потрапили на терени України, через відсутність учительських кадрів та учбової літератури також була позбавлена можливість навчитися грамоті рідною мовою.¹

У 1929 р. у Маріуполі працювало 25 еллінських шкіл. Тоді ж функціонувало 16 татарських шкіл і робилися спроби створити літературну мову й писемність для урумів на основі кримсько-татарської мови, якою спілкувалися між собою румеї та уруми у Приазов'ї. Для урумської писемності спробували використати латинський алфавіт. Для румеїв місцеві грецькі мовознавці спростили грецьку графіку. Крім сільських грецьких шкіл у Маріуполі працював грецький технікум та грецький театр.²

Як справедливо відзначає Ю. Шаповал, «ставлення Сталіна до політики «коренізації» вже у 20-ті роки можна вважати амбівалентним, адже вона стимулювала національну самосвідомість великих та малих народів, а тим самим їх прагнення до суверенітету, що дедалі більше суперечило сталінському розумінню національно-державного будівництва. Саме Україні судилося стати одним з перших політичних полігонів, де випробувалися сталінські підходи, що логічно впливали із «подвійної бухгалтерії»».³

Цікаве пояснення позиції Сталіна в період здійснення політики коренізації дає С.Кульчицький. Він пише: «... Доки Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в підтримці найбільшої радянської республіки – УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації – КП(б)У».⁴

З кінця 20-х рр. політика українізації почала гальмуватися, що пояснювалося офіційною владою небезпекою «націонал-ухильництва» і націоналізму.

Одним з суттєвих важелів тоталітарної системи була партійно-радянська преса. На неї правлячий режим покладав досить істотні функції: бути організатором соціалістичного будівництва, «бойовою зброєю» у боротьбі з політичними супротивниками, вихователем у дусі комуністичної ідеології. Тому керівництво компартії завжди надавало великого значення безпосередньому, «партійному» керівництву пресою. В.Ленін ще у 1905 р. писав, що «літературна справа повинна стати частиною загальнопролетарської справи, «колесиком та гвинтиком одного-єдиного, великого соціал-демократичного механізму...». Літе-

¹ Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х роках ХХ ст. // Укр. істор. журнал. 1999. 3. С. 80-81.

² Лаврів Петро. Вказ. праця. С. 157.

³ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1999. С. 21.

⁴ Кульчицький С. Курс – українізація // Родина. 1999. 8. С. 110.

ратурна справа повинна стати складовою частиною організованої, планомірної, об'єднаної соціал-демократичної партійної роботи».¹

Ці вказівки неодноразово фіксувалися в рішеннях компартійних з'їздів та конференцій. VIII з'їзд РКП(б) (1919 р.) в резолюції «Про партійну та радянську пресу» відзначив, що «... без добре поставленої преси неможливе здорове, міцне партійне і радянське будівництво...».² Питання посилення партійного керівництва пресою та покращення її роботи розглядалися на XI XII, XIII з'їздах РКП(б).³ Про необхідність підвищення ролі преси у боротьбі з «ворожими» течіями говорилося у рішеннях XIII і XIV конференцій РКП(б), XIV з'їзду ВКП(б). У резолюції XIV конференції РКП(б) (1925 р.) «Про партійне будівництво», наприклад, відзначалося, що «з метою посилення роботи по ідейно-більшовицькому вихованню партійних мас і пролетарських верств, які до них примикають» необхідно продовжити роз'яснювальну пропаганду. Особливе значення у цьому плані надавалося пресі.⁴

При цьому мова ніколи не йшла про свободу преси. Коли у 1921 р. один з партійних працівників м. Пермі Г.Мясников виступив за свободу преси – «від монархістів до анархістів включно», В.І.Ленін йому рішуче заперечив, відзначивши, що для більшовиків це було б рівнозначним самогубству.⁵

Для того, щоб здійснювати систематичне керівництво пресою в ЦК РКП(б) у 1921 р. при агітаційно-пропагандистському відділі створюється підвідділ преси. Такі ж підвідділи створюються при всіх губкомах. Для інструктування місцевих видань організується випуск журналу «Красная печать», на Україні – «Червона преса». Центральними республіканськими органами, які висловлювали офіційну точку зору були газети «Комуніст» – орган ЦК КП(б)У, «Вісті ВУЦВК», «Пролетарій» – орган Всеукраїнської ради профспілок, «Радянське село» – орган ЦК КП(б)У та ін. У 1921-1922 рр. на ряді фабрик і заводів почали випускати стінні газети, а в кінці відбудовного періоду на великих підприємствах – багатотиражки. Мережа газет в Україні була досить значною. На 1 березня 1926 р. в республіці виходило 83 газети, загальним накладом більш як 1 млн примірників.⁶ Крім того, в республіці поширювались центральні газети «Правда», «Известия», «Беднота», журнал «Большевик».

У 1926-1927 роках ЦК ВКП(б), Оргбюро ЦК і ЦКК прийняли 11 постанов, у яких розглядалися питання діяльності преси, її основні за-

¹ Ленін В.І. Полн. собр. соч. Т. 12. С. 100-101.

² КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 86.

³ Див.: КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 360-363, 462-465; Т. 3. С. 90-97.

⁴ КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 181.

⁵ Укр. – Ленін В.І. Письмо Г.Мясникову // Полн. собр. соч. Т. 44. С. 78.

⁶ Масові робітничі газети на Україні // Червона преса. 1926. 8. С. 29.

вдання.¹ Наприклад, у постанові ЦК ВКП(б) «Про покращення парткерівництва пресою» (3 жовтня 1927 р.) відзначалося, що «зростаюче значення преси висуває необхідність подальшого посилення парткерівництва пресою». Досить симптоматичними були недоліки у роботі преси, на які вказував ЦК ВКП(б). Основним з них було домінування питань «господарсько-фінансового характеру над питаннями ідеологічного змісту преси». Серед заходів щодо покращення парткерівництва вказувалося регулярне скликання редакторів газет для інструктування їх про проведення партійних рішень. Постанова вимагала також посилити керівництво відділами бібліографії та критики в газетах та журналах, перетворивши їх у знаряддя боротьби проти ідеологічно чужої літератури.²

В іншій постанові ЦК ВКП(б) «Про постанову відділів партжиття в газетах» (24 грудня 1926 р.) відзначалося, що «відділи партжиття ще в дуже малому ступені використовуються парткомітетами для проведення своїх директив і для висвітлення своєї роботи. Керівні статті з питань політики та будівництва партії даються звичайно лише у зв'язку з кампаніями».³

Удосконаленню роботи преси як важливого знаряддя з утвердження власної диктатури значну увагу приділяли і місцеві парторгани. Ці питання неодноразово розглядалися на пленумах ЦК КП(б)У, засіданнях Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. Лише за 1926-1927 роки питання, пов'язані з роботою преси, тричі обговорювалися на пленумах ЦК КП(б)У та систематично ставились на засіданнях Політбюро та Оргбюро ЦК.⁴ Лише за 1927 р. на Секретаріаті ЦК КП(б)У було розглянуто більше 30 питань, присвячених різним аспектам діяльності преси.⁵ Наприклад, у постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 14 серпня 1926 р. «Про стан періодичної преси в Україні та зміцнення кадрів працівників редакцій» відзначалося, що багато газет не вміють ставити проблеми перед широкими масами, захоплюються іноземною інформацією на шкоду висвітленню місцевого матеріалу. У зв'язку з цим постанова пропонувала всім окружним парторганам посилити ідеологічне та організаційне керівництво пресою, включаючи роботу місцевої преси в плани роботи окружкомів, встановити тісний зв'язок редакцій з контрольними комісіями, використовуючи їх мате-

¹ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов. — М., 1972. С. 141-156. Підраховано авторами.

² О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. С. 155.

³ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. С. 155.

⁴ Красная печать. 1927. 14-15. С. 4.

⁵ Підраховано авторами за: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1152, арк. 4-136.

ріали, рішучіше висвітлювати усі явища, які йдуть урозріз з політикою партії. Передбачалося також зміцнення складу редакторів газет.¹

Актуальні питання діяльності української преси постійно контролювалися відділом преси ЦК КП(б)У. За період з липня 1926 р. по липень 1927 р. тут були заслухані доповіді про роботу 8 окружних газет і прийняті рішення з інших питань діяльності преси.²

Для посилення контролю над діяльністю преси систематично проводились всесоюзні та республіканські наради редакторів газет.³

Однією з найпоширеніших та найоперативніших форм контролю за пресою були огляди газет та журналів, які вміщувалися у «Правді», «Комуністі», «Красной печати» і «Червоній пресі». Діяльність місцевої преси контролювалася губкомками та окружками компартії. Так, наприклад, за перше півріччя 1926 р. питання про діяльність преси заслуховувались на засіданнях Сталінського окружкому – 4 рази, Первомайського – 5 разів, Катеринославського – 3 рази, Коростеньського – 3 рази.⁴ А всього по 14 найважливіших округах протягом року (з липня 1926 р. по серпень 1927 р.) було заслухано на засіданнях бюро та секретаріатів окружкомів КП(б)У 109 питань, пов'язаних з діяльністю преси. Серед них організаційні питання займали 29,4%, господарські – 22%, а питання політичного та ідеологічного керівництва – 33%.⁵

Як справедливо відзначає Богдан Кравченко, слабким місцем українського книгодрукування було «надвиробництво агітаційної та соціально-політичної літератури й нестача наукових праць». До весни 1924 р. не було видано жодного українського підручника для вищої освіти.⁶ Поліпшення випуску наукової літератури відбулося лише наприкінці 20-х років, коли внаслідок зростання промисловості збільшилась потреба в технічній літературі. У період між 1927 і 1929 роками частина технічної літератури українською мовою підскочила з 25% загальної її кількості (332 назви) до 50% загальної її кількості (785 назв).⁷

Головну увагу на сторінках преси приділялось успіхам соціалістичного будівництва, пропаганді рішень партійних органів, боротьбі з опозицією. У видавничій діяльності взагалі домінуючу роль відігравали публікації творів Маркса, Енгельса та Леніна. Масовими тиражами видавалися ленінські праці у вигляді бібліотечок «Шлях до Леніна», «Бібліоте-

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 років. Збірник документів. Т. 1. – К., 1960. С. 321, 323, 324.

² Красная печать. 1927. 17. С. 26.

³ Комуніст. 1927. 17 вересня; Червона преса. 1927. 7. С. 34.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1006, арк. 40.

⁵ Известия ЦК КП(б)У. 1927. 6-7. С. 29.

⁶ Кравченко Б. Соціальна зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К.: Основи, 1997. С. 129.

⁷ Преса // Червоний шлях. 1932. 5-6. С. 148.

чка ленінізму», «Ленінський призов» та ін. Поступово формувався образ Леніна як непогрішимого вождя, ідеальної людини і т.д.

Якщо у 20-х роках в матеріалах преси ще можна знайти інформацію про платформи опозиції в ВКП(б), про кількість безробітних в республіці, тобто присутні певні елементи гласності, то у 30-ті роки ситуація істотно змінюється. Політична, економічна інформація суворо дозується, дійсність лакується. Основу матеріалів складають успіхи у соціалістичному будівництві, покращення матеріального добробуту радянських людей під гаслом «життя стало краще, життя стало веселіше». Тон критичних матеріалів, спрямованих проти «шкідників», «ворогів народу», «троцькістів» стає викривально-зловісним, з апеляцією до найгірших почуттів людей.

Велике місце займає пропаганда культу особи Сталіна. Кожен день з сторінок практично кожної газети на читача дивився його портрет, статті були перенасичені цитатами з його виступів, творів. «Товариш Сталін сказав, вказав, підкреслив, дав завдання» – ось були альфа і омега передових редакційних статей, заміток, нарисів, інформацій. Газети ставали «сухими офіціозами», і цікавість викликали лише різноманітність позитивних епітетів на честь Сталіна і негативних – на адресу «ворогів народу».

Одним з важливих елементів в тотальній системі контролю за особистістю та суспільством була політична цензура. Створена у 1918 р. радянська цензура (Революційний трибунал друку), крім охорони військових таємниць, повинна була займатися виявленням «злочинів і вчинків проти народу, здійснених шляхом використання друку». До них серед іншого відносилися будь-які повідомлення неправдивих або викривлених відомостей про явища суспільного життя¹. У 1921 р. Раднарком РСФРР затвердив «Положення про політичний контроль». Сама назва свідчить про його завдання. На його основі служба військової цензури ліквідовувалась і створювалися відділи, відділення й пункти політичного контролю при секретно-оперативних підрозділах центрального і місцевих органів надзвичайних комісій. У повітах політконтроль здійснювали безпосередньо уповноважені надзвичайних комісій². У 1922 р. створюється Головне управління у справах літератури і видавництва (ГОЛОВЛІТ). В Інструкції Головліту місцевим органам прямо вказується, що радянська цензура повинна здійснювати контроль за будь-якою інформацією з точки зору військової, політичної, ідеологічної. Одним з головних завдань було «недопущення до друку статей, які

¹ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: Роспеч, 1997. С. 28.

² Ченцов В.В. Табу на думку, заборона – на слово // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. 1. С. 13.

мають ворожий характер щодо комуністичної партії та радянської влади», та «вилучення з статей найбільш гострих місць (фактів, цифр, характеристик), що компрометують радянську владу і комуністичну партію»¹. Ясно, що така інструкція передбачала використання політичної цензури як одного з засобів ствердження моноідеологічного інформаційного простору, лакування дійсності, викривлення об'єктивної інформації, недопущення критики на адресу офіційної влади.

Працівники політконтролю вели контроль за друкарнями, книжковими складами, магазинами, переглядали всі друковані видання, топографічні карти, фотографії, кінострічки, поштові марки, що вивозились за кордон і ввозились в республіку, здійснювали нагляд за театрами, кінематографом, цирком та іншими видовищними підприємствами². Керівництво органів ДПУ у своїх інструкціях орієнтувало місцеві органи на пріоритетність «чекістських» методів (тобто адміністративних, репресивних, через агентуру) перед агітаційно-пропагандистськими³.

З утворенням СРСР всі питання, пов'язані з цензурою, вирішувало союзне керівництво, доводячи на місця лише офіційну точку зору. У 1930 р. була проведена реорганізація Головлітів у всіх союзних республіках. Їх функції розширювались, створювався інститут уповноважених Головліту при всіх державних і громадських видавництвах, радіотрансляційних мережах, телеграфних агентствах, поштамтах і митницях⁴.

Таким чином, протягом 20-х років поступово сформувалася структура органів політичної цензури, яка опиралася на відповідні підрозділи наркомату освіти та політичної поліції (ДПУ). Грунтуючись на рішеннях вищого політичного керівництва країни і республіки, вони, незважаючи на певну розпорошеність, здійснювали цільний контроль за найрізноманітнішими сферами духовного життя суспільства⁵.

¹ В.И.Ленин и ВЧК (1917-1927). Сборник документов. – М.: Политиздат, 1987. С. 257.

² Ченцов В.В. Вказана праця. С. 13.

³ Там само.

⁴ Собрание узаконений РСФСР. 1930. 50. Ст. 599.

⁵ Очеретянюк В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. 1/2 (6/7). С. 78.

РОЗДІЛ 4.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ: ВІД МНОЖИНИ ДО ОДНИНИ

Політична система України початку 20-х років може бути охарактеризована формально як багатопартійна, оскільки на її території діяли понад 20 політичних партій та організацій. Однак всі партії, окрім КП(б)У – філіалу РКП(б), в Україні реальної влади не мали і користувались незначним впливом. На початку 1921 р. КП(б)У налічувала в своїх лавах понад 75 тис. комуністів.

В цей час в Україні ще продовжували діяти загальноросійські соціалістичні партії – меншовики, есери, бундівці. Проте під тиском правлячої партії комуністів, з урахуванням незначної підтримки мас почався процес ліквідації цих партій.

Вже у березні 1920 р. відбувся процес над київськими меншовиками – членами Центрального Бюро. Основною його причиною було те, що більшовики не могли пробачити РСДРП не співробітництва з денікінцями в профспілках, а самого існування незалежних профспілок під керівництвом РСДРП. Ця подія була наслідком дій меншовиків у період боротьби з А.Денікіним. У травні 1919 р., у зв'язку з наступом Денікіна Головний комітет (Головком) РСДРП в Україні проголосив мобілізацію членів РСДРП до Червоної Армії. Така акція призвела до посилення внутріпартійних розходжень. Права частина партії вважала такий курс невірним, закликаючи до «боротьби з антидержавним рухом більшовиків». У відповідь інтернаціоналісти, які мали у багатьох комітетах більшість, не зупинялися на виключенні окремих фракцій правих меншовиків – і навіть всієї Одеської організації – з РСДРП. Але, підтримавши Радянську владу на фронті, в тилу меншовики всіляко підкреслювали свою опозиційність більшовицькому урядові. Така «умовна» підтримка меншовиками Раднаркому, через свою небезпеку для останнього, вилилася незабаром у репресії уряду проти соціал-демократів.¹

ЦК меншовиків у тезах «Про політичне становище і завдання соціал-демократії» (серпень 1921 р.) стверджував, що нова економічна по-

¹ Голікова О.М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917-1920 роки). Автореф. дис... канд. істор. наук. – Харків: ХДУ, 2000. С. 15.

літика має половинчастий характер і не може дати значних результатів у відновленні народного господарства. Економічна програма, викладена в тезах, пропонувала денационалізувати всі дрібні, середні та частину крупних підприємств, радгоспи, здати в оренду приватним особам, відмовитися від державної монополії зовнішньої торгівлі.

Центральною вимогою політичної платформи меншовиків було гасло «вільно вибраних Рад». Практично це гасло означало повернення до коаліції, а значить ліквідацію домінування більшовиків. Лідер меншовиків Ю.Мартов висловлювався досить відверто і визначено: «Диктатура у більшовицькому сенсі, поєднана з безправ'ям «буржуїв» однаково згубна для розвитку виробництва і в соціалістичному, і в капіталістичному напрямках. Необхідно надати майновим класам достатній простір для мирної боротьби за вплив на хід справ у державі та за вплив на народні маси».¹ Це була дуже виважена й слухна думка, але більшовицький менталітет не міг її сприйняти. Тому КП(б)У проводила щодо меншовиків не тільки ідейно-політичну боротьбу, але й застосовувала відверто репресивні заходи. У рішеннях IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) відверто та категорично підкреслювалося, що з подібними партіями «...необхідна сама рішуча боротьба аж до їх повного придушення».²

Особливо активно силові методи застосовувались у профспілковому русі, де вплив меншовиків був традиційно значним. Як вказує О.Мовчан, при реалізації завдання «очищення» профспілок від меншовиків, частіше переважали репресивні заходи, ніж агітаційні.³

У серпні 1920 р. ВУНК (ЧК) провела арешти серед лідерів меншовицького руху, заарештувавши всіх делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП та документи партії, які потім використовувались для репресій проти соціал-демократів. Репресивні заходи було застосовано до всіх делегатів конференції. Ряд правих меншовиків (Кучин-Оранський, Чижевський, Коробков, Астров та ін.) були засуджені до ув'язнення у концтаборах «до закінчення громадянської війни». Ліві меншовики (Абрамович, Авербах, Бер (Гуревич) та ін.) були примусово вислані до Грузії, де при владі все ще знаходились грузинські меншовики.⁴ З матеріалів мандатної комісії конференції стало відомо, що в цей час в Україні нараховувалося всього 1318 членів партії, з яких 80% були представниками інтелігенції, а 20% – з робітників.⁵

¹ Цит. за: Строительство социализма в СССР и крах оппортунизма. – М.: Политиздат, 1982. С. 48-49.

² Коммунистическая партия Украины в резолюциях... Т. 1. – Киев, 1976. С. 90.

³ Мовчан О. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 роки) // Укр. істор. журнал. 1993. 2-3. С. 37-47.

⁴ На защите революции: Из истории ВУЧК. 1917-1922. Сб. док. и матер. – Киев, 1971. С. 251. – Коммунист. 1920. 19 ноября.

⁵ Коммунист (Харьков). 1920. 4 сентября.

«Плідно» використавши захоплені матеріали конференції, ЧК організувала акції по ліквідації меншовицьких організацій в інших містах – Києві, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Одесі, Миколаєві. Було заарештовано сотні меншовиків, яких кинули до в'язниць. Центральний орган більшовиків України – газета «Комуніст» – із знущальною іронією опублікувала статтю «Некролог по РСДРП (у рамці)», «Кінець меншовизму на Україні», де пафосно повідомлялося, що меншовизму в Україні більше не існує.¹

Проте меншовики продовжували свою діяльність. Уже 6 вересня 1920 р. відбулися нелегальні збори меншовиків Харкова, які відновили діяльність Головного комітету партії меншовиків в Україні, а також зв'язки з місцевими організаціями меншовиків. Були випущені листівки з протестом проти арештів делегатів Всеукраїнської конференції. Але тепер меншовики все більше переходили від напівлегальної до підпільної роботи.²

Меншовики намагалися організувати спротив діяльності партії більшовиків. Через свої друковані органи, усну агітацію вони прагнули викрити помилки, недоліки та зловживання більшовиків. Та з 1921 р. умови їх діяльності значно погіршилися. Відсутність коштів, позбавлення можливості мати легальні друковані органи, звуження соціальної бази – все це ускладнювало, обмежувало і знижувало рівень політичної діяльності партії. До того ж посилювалися репресії з боку влади.

У циркулярі ЦК КП(б)У, виданому на початку 1921 р., вказувалося: «Неухильно роз'яснювати безпринципність і контрреволюційність партій меншовиків, есерів, вказуючи, що *єдиним вірним представником волі пролетаріату є комуністична партія*»³ (курсив наш – Авт.). Це означало посилення боротьби проти політичних опонентів.

У 1922 р. партія фактично працює у напівлегальному положенні. Найпоширенішими методами боротьби влади з РСДРП були: перешкоди та звільнення з роботи за партійну належність; перешкоди у проведенні лекцій, відкритих зборів, бесід, заборона існування легальної періодичної преси.⁴

У 1923 р. діяльність меншовиків в Україні дещо активізувалась, що було пов'язане з кризою непу та страйками, волинками та заворушеннями серед робітників. Головом меншовиків України намагався скористатися святкуванням 1 Травня для пропаганди своїх поглядів та критики політики більшовиків. З цією метою була випущена відповідна листівка. Меншовики організували виступи своїх пропагандистів на

¹ Там же. 1920. 4 сентября, 16 октября, 13 ноября.

² Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925рр.). – Дніпродзержинськ, 1997. С. 87.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 400, арк. 46.

⁴ Остапенко Я.М. Вказ. праця. С. 14.

робітничих зборах у ряді міст Донбасу, Одесі, Харкові, Києві.¹ Відповіддю був новий оберт репресій та посилення агітаційно-масової роботи серед робітництва з боку керівних діячів КП(б)У, партійних органів. Сам неп був основним аргументом на користь більшовиків. Якщо вірити офіційним даним, опублікованим у більшовицькій пресі, під час виборів до місцевих Рад Києва, Харкова та деяких інших центрів за меншовиків проголосувало лише близько 1% виборців (жовтень 1922 р.).²

Усі ці фактори стимулювали рух по ліквідації партії. 24 травня 1923 р. у центральній та місцевій пресі було оприлюднено заяву 18 меншовиків Катеринослава, в якій говорилося про вихід їх із партії і ліквідацію місцевої організації.³

Після цього почалася ланцюгова реакція ліквідації меншовицьких організацій. У червні 1923 р. заявили про ліквідацію своїх організацій меншовики Кривого Рогу, в серпні – Олександрівська, Бердянська, Бахмуту, у вересні – Донбасу, в жовтні – Києва, Одеси, Харкова. У жовтні 1923 р. було створено Всеукраїнське бюро по ліквідації меншовицьких організацій, яке у наступному місяці опублікувало «Декларацію колишніх членів РСДРП (меншовиків) на Україні», в якій визнавалась «історична правота лінії РКП(б) і III Інтернаціоналу» і вказувалась необхідність розпуску всіх організацій меншовиків в Україні та вступу їх членів до КП(б)У.⁴

Документи свідчать, що керівництво партії більшовиків активно сприяло ліквідації меншовицької партії. 4 червня 1923 р. до всіх губкомів було надіслано циркуляр за підписом Секретаря ЦК РКП(б) В.Молотова із грифом «цілком таємно» за назвою «Про заходи боротьби з меншовизмом». У ньому ставилося завдання «вирвати з корінням меншовизм у робітничому класі, остаточно дезорганізувати і розбити партію меншовиків». З цією метою вимагалось вилучити, звільнити меншовиків з апарату профспілок, державних та господарських організацій, усунути їх від лекторської, викладацької роботи у вузах та інших навчальних закладах. Комуністів зобов'язували у вирішенні цих питань мати тісні зв'язки з ДПУ.⁵

Процес ліквідації меншовицьких організацій повинен був завершити Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків, який відбувся 1-3 лютого 1924 р. у Харкові. 45 делегатів представляли 700 колишніх меншовиків. У рішеннях з'їзду підкреслювалося, що «треба поховати те, що давно вже вмерло само». З'їзд постановив: «Розпустити всі організації

¹ Подбологов П.А., Спиринов Л.М. Крах меньшевизма в Советской России. – М., 1988. С. 140; Мовчан О.М. Вказ. праця. С. 45.

² Пролетарий (Харьков). 1922. 13 октября.

³ Правда. 1923. 24 мая; Звезда (Екатеринослав). 1923. 24 мая.

⁴ Правда. 1923. 15 ноября.

⁵ Ветров Р.І. Вказ. праця. С. 96.

меншовиків в Україні, ліквідувати Головний комітет меншовиків України, а колишнім членам РСДРП вступати до Компартії.¹

Проте в Україні залишалися праві групи меншовиків, які не прийняли рішення з'їзду та закликали до продовження діяльності. Проти них ДПУ застосувало репресивні заходи і протягом 1924 р. ліквідувало ці організації.

Іншим об'єктом політичних репресій з боку більшовиків була партія есерів. Есери, на відміну від більшовиків, не підтримували ідеї диктатури пролетаріату, а, згідно з рішенням Всеукраїнського комітету есерів від 13 травня 1920 р., протиставляли їй гасло «диктатури всього трудящого народу»², що з точки зору політичної практики було ще більшою абстракцією і абсурдом, ніж більшовицька «диктатура пролетаріату». У національному питанні есери України виступали за встановлення федерації з Росією з подальшим об'єднанням в єдине ціле обох держав.³

У серпні – вересня 1920 р. ВУНК була проведена масова акція щодо арештів серед есерів.⁴

Есери намагалися скористатися політичною кризою, яка настала у Радянській державі після громадянської війни. Вони вважали, що непстворює сприятливі умови для лібералізації політичного режиму.

У 1921 р. у журналі «Революційна Росія» був опублікований підготовлений лідером есерів Черновим проект їх економічної програми. У ньому пропонувалося, щоб соціалізовані підприємства та галузі промисловості керувалися колегіями з представників робітників та технічного персоналу від профспілок, кооперативів чи їх підприємств і галузей, які використовують продукцію даного підприємства чи галузі промисловості. У таку колегію повинні були входити й представники «держави, як суспільства в цілому». Керівники соціалізованих підприємств та викладачі вищих технічних навчальних закладів, на думку Чернова, утворюють корпорацію, яка висуває кандидатів на заміщення відповідальних посад на підприємствах. Представники колегій, кооперативів, профспілок і корпорацій утворюють Вищу раду народного господарства. Усі робітники соціалізованого підприємства з метою підвищення трудової дисципліни та зацікавленості повинні отримувати долю його прибутку.

¹ Ветров Р.И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов // Политические партии и движения Украины XIX-XX веков. Сб. – Днепропетровск, 1993. С. 120-130.

² Ветров Р.И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов // Политические партии и движения Украины XIX-XX веков. Сб. – Днепропетровск, 1993. С. 88.

³ Там само.

⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922. – Киев, 1971. С. 253.

Таким чином, держава в есерівському проєкті ставала лише одним з представників у органах керівництва економікою. При цьому соціалізації підлягали не всі галузі промисловості. Пропонувалося соціалізувати залізницю, копальні, шахти, металургійні підприємства, нафтові розробки, горілчану та цукрову промисловість. Значна частина підприємств, які виробляють предмети споживання, – фабрики добрив, аптеки, млини – повинні були передаватись споживчим товариствам і кооперативам із збереженням за державою лише права на долю в прибутках. Інші підприємства пропонувалося денаціоналізувати і передати в руки приватних підприємців. Поряд з державними і кооперативними банками есери передбачали дозволити і діяльність «установ приватного кредиту». Звичайно, що такі пропозиції були радикальнішими, ніж нова економічна політика більшовиків, в них було чимало раціональних пропозицій. Але в програмі були й пропозиції, які показували певну ідейну спорідненість есерів та більшовиків. Зокрема, для проведення «суспільно необхідних робіт крупного масштабу» автор проєкту пропонував впровадити: «1) щорічний призов на піврічний строк громадян призовного трудового віку... з зарахуванням після відбуття цього терміну в трудовий запас; 2) короткострокові, однакові для всіх, періодичні призови за окремими категоріями... запасних трудової армії...; 3) надзвичайні мобілізації для екстрених робіт». Ці пропозиції дуже схожі на ті, що впроваджувались більшовиками (загальна трудова повинність, трудові армії) під час «воєнного комунізму» та пропонувались Л.Троцьким як засіб здійснення економічної політики (мілітаризація і т.п.).

Разом з тим в коментарях до програми вказувалося, що виробничий процес може бути відновлений лише при узгоджених зусиллях усіх елементів, які беруть у ньому участь, тобто держави, робітників і колишніх власників, керуючих та техніків. У рішеннях X Ради партії есерів (лютий 1921 р.) було сказано, що «процес відновлення виробничих сил в Росії можливий лише на основі співробітництва держави з вітчизняними та іноземними підприємцями».¹

Ліві есери, які прагнули у липні 1922 р. об'єднатися з есерами-максималістами під гаслом «Влада Радам, а не партіям!» також сформулювали свій проєкт економічних перетворень. Запропонована ними економічна програма передбачала зменшення промислового виробництва до розмірів обсягу сільськогосподарського ринку, зменшення кредитування промисловості, з тим, щоб кошти, які від цього звільнюються, спрямувати у сільське господарства, відновлення «вільної кооперації», свободу торгівлі із закордоном. У політичній сфері пропонувалося від-

¹ Цит. за: Подболотов П.А. Крах есерово-меньшевистской контрреволюции. – Л., 1975. С. 49.

новити «повновладні Ради рівноправних трудових селян і робітників, свободу слова, друку, зборів».

Звичайно, що такі гасла не могли подобатись більшовикам. Їх лідер В.І.Ленін вказував щодо есерів та меншовиків «що вони проводили політику прямого непрямого союзу з експлуаторськими класами».¹ Тому більшовики повели принципово нову лінію – лінію на остаточну ліквідацію своїх політичних опонентів як політичних інституцій.

11 березня 1921 р. було проведено новий тур репресій проти меншовиків та есерів. ВУНК здійснила арешти у Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Юзівці, Маріуполі.²

З 22 по 29 травня 1921 р. в Харкові проходив судовий процес по викриттю УПСР, яка ще 7 лютого 1920 р. офіційно відмовилася від збройної боротьби проти Радянської влади. Одночасно відбувся показовий суд у Києві над 5 діячами ЦК та 3 членами УПСР.³ Їх звільнення восени свідчило про прагнення більшовицької влади продемонструвати свою силу, показати «хто у домі хазяїн», «вказати на місце» іншим політичним партіям, діяльність яких де-юре і де-факто побилася злочинною, оскільки не співпадала з більшовицькою. У цьому аспекті доля окремих особистостей розглядалася крізь призму політики «багата та пряника». Деяким з авторитетних представників інтелігенції, що емігрували, навіть було запропоновано повернутися і стати до роботи за умови виходу із своїх партій, засудження їх діяльності та визнання правильності лінії більшовицької партії.

Протягом 1921-1922 років соціалісти-революціонери в Україні, перебуваючи під невпинним наглядом ЧК та більшовицької партії, в умовах напівлегальності проводили партійну роботу, в т. ч. підтримку страйкового руху робітників та виступів селян. Проте саме з 1921 р. більшовики починають активно витісняти есерів з політичного життя країни, використовуючи прийом комбінування різних форм впливу.⁴ У липні 1921 р. у Москві відбулася Всеросійська нарада завідуючих агіт-пропвідділами, де з доповіддю «Про боротьбу з дрібнобуржуазними партіями» виступив О.Ярославський. Пропагандистським органам доручалося «посилити ідеологічну кампанію по дискредитації меншовиків та есерів». При ЦК КП(б)У була створена комісія для боротьби з дрібнобуржуазними партіями, яку очолив В.Затонський.⁵

ЦК РКП(б) на пропозицію Ф.Дзержинського, яку рішуче підтримав В.Ленін, прийняв принципове рішення про проведення показового су-

¹ Ленин В.И. Записка Г.Е. Зиновьеву с проектом ответа Советского правительства Э.Вандервельде // Полн. собр. соч. Т. 45. С. 48.

² На защите революции... С. 343.

³ Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). Ред. і упор. П.Бачинський. – К., 1999. С. 364-369.

⁴ Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920-1925 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук. – Харків: ХНУ, 2000. С. 12.

⁵ Ветров Р.І. Вказ. праця. С. 92.

дового процесу проти лідерів партії соціалістів-революціонерів.¹ Процес відбувся у червні-серпні 1922 р. у Москві. На лаві підсудних опинилися 34 члени ЦК та інші керівні діячі партії есерів. Головою трибуналу був Г.Пятаков. 12 підсудних було засуджено до смертної кари, а інших до різних термінів ув'язнення (від 2 до 10 років).²

Після процесу почався вихід рядових есерів з партії. Цей вихід стимулювався офіційною владою, яка сприяла проведенню так званого «з'їзду колишніх есерів», який відбувся 18-20 березня 1923 р. в Москві. Природно, що такий «з'їзд» визнав остаточний розпад партії і закликав колишніх есерів вступити в РКП(б).

Більшовики досить вміло застосовували прийом маніпулювання свідомістю мас в умовах масованої ідеологічної обробки. ЧК, в свою чергу, застосовувало такі форми впливу: арешти активістів та лідерів партії; нагляд за всіма проявами діяльності ПСР в Україні; агентурна розвідка; розклад есерівської партії через роботу провокаторів. Есери намагалися чинити посильний опір – проводили контрагітаційні кампанії, використовували досвід конспіративної роботи. Перехід соціалістів-революціонерів в підпілля мав два наслідки. Позитивний – есери захистили на якийсь час організації партії від розгромів, та негативний – працюючи нелегально, ПСР втрачала підтримку мас. Проти ПСР більшовики найбільше, ніж до інших політичних супротивників, застосовували сили каральних органів держави.³ У 1923 р. були остаточно ліквідовані всі есерівські організації в Україні.

Ще весною 1919 р. відбувся розкол Бунду. Ліві течії пішли на зближення з радянською владою, хоча і прагнули обособлення єврейських робітників.

Поступовий перехід бундівців на позиції радянської влади багато в чому був зумовлений ілюзіями про можливість її демократизації шляхом участі в роботі її органів, перебуванням в лавах КП(б)У.

Проте більшовики неоднозначно, а часом і відверто негативно ставилися до об'єднання з лівим Бундом, до організаційного оформлення їх взаємин. Зокрема, III з'їзд КП(б)У в резолюції «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій» висловився за можливість узгоджених дій з лівим Бундом. Але разом з тим, були визнані «невігідними будь-які кроки щодо організаційного зближення і об'єднання з цією організацією».

18 серпня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У було прийнято постанову «Про злиття Комфарбанду з КПУ», яка передбачала розпуск Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу в Україні як самос-

¹ Октябрь и судьбы политической оппозиции. Ч. 1. – Гомель, 1993. С. 47.

² Кокін С.А. Борьба КП(б)У с политической оппозицией на початку 20-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респ. міжвід. зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 1992. С. 25-27.

³ Остапенко Я.М. Вказ. праця. С. 12.

тійної політичної організації. При ЦК і губкомах більшовицької партії утворювались єврейські комуністичні секції, куди входили колишні комфарбандівці. Керівництво їх діяльністю здійснювало Головне бюро при ЦК КП(б)У.

Проте виникли певні розходження між ЦК КП(б)У та місцевими парткоммами більшовиків, з одного боку, і єврейських комуністичних секцій – з іншого. Перші намагалися здійснювати керівництво всіма сферами громадсько-політичного життя, не приділяючи належної уваги особливостям становища і запитів національних меншин. Другі ж, перебільшуючи значення їх специфіки, претендували на виняткове представництво інтересів свого народу.

15 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У приймає постанову про розпуск національних секцій і заміну відповідними відділами агітації та пропаганди при губкомах партії. Починаючи з червня 1920 р. розгорнули роботу Єввідділ при ЦК КП(б)У та його підрозділи на місцях. Проте відсутність чіткого визначення прав і обов'язків єввідділів, постійні конфлікти між партійними комітетами і ними з даних питань створювали кризову ситуацію в цих національних підрозділах.¹

У квітні 1921 р. у складі КП(б)У було відновлено національні секції. Їм доводилось вести досить гостру конкурентну боротьбу з місцевими організаціями Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціону), утвореної в серпні 1919 р.

Євсекції при комітетах КП(б)У згідно з інструкцією ЦК РКП(б) про входження Бунду в партію, прийнятої після його XIII Всеросійської надзвичайної конференції (березень 1921 р.), брали участь в роботі центральної і місцевої комісій, роз'яснювали доцільність такого злиття з бундівцями, влаштовували найактивніших з них на роботу. В Україні цей процес завершився наприкінці травня 1921 р., і переважну більшість членів Бунду було прийнято до лав РКП(б).²

29 березня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про вступ Бунду в КП(б)У». В результаті була створена спеціальна комісія для реалізації цього рішення. Після відповідної перереєстрації протягом 1921 р. частина бундівців в Україні була прийнята до КП(б)У. Права частина Бунду на чолі з Абрамовичем емігрувала за кордон. В 1924 р. залишки бундівських організацій саморозпустилися.

Проте боротьба з єврейськими організаціями продовжувалась. У 1923-1924 рр. з ними активно боролосся ДПУ. Як писав заступник голови ДПУ УСРР К.Карлсон, «ми знімали актив сіоністських угруповань, саджали у в'язниці найсильнішу частину організації, висилали найактивніших осіб». Він вказував, що в Україні нараховувалось у 1925 р. 9 сіоністських угруповань, причому на обліку в ДПУ знаходилось 1528

¹ Гусев В. Бунд у суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.) // Історія України. 2000. 21. Травень. С. 8-9.

² Там само. С. 9.

осіб. Першим заходом боротьби з сіонізмом вказувалось «продовження застосування репресивних заходів до найбільш серйозного й дорослого активу сіоністських угруповань».¹

Серед партій національно-демократичного спрямування намагалися продовжувати свою діяльність Українська партія соціал-революціонерів (УПСР) та Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

На початку 1920 р. УПСР визнала радянську владу і легалізувалась. Однак її лідери взяли участь у виступах отаманів проти більшовиків. Частина есерів (М.Грушевський, М.Христюк та ін.) емігрували, але за кордоном вони саморозпустилися. В серпні 1920 р. члени ЦК УПСР Голубович, Петренко, Лизановський, Частник, Ярослав та ін. були заарештовані. В травні 1921 р. в Києві проти них організували політичний процес, і керівного центру УПСР не стало.

Після падіння УНР колишні лідери УПСФ утворили в Україні «Братство української державності», яке виступало проти радянської влади. У 1921-1925 рр. частина українських соціал-демократів та есерів була ліквідована разом з організаціями «Волинська повстанська армія», «Всеукраїнський повстанком», «Братство української державності».

Після закінчення громадянської війни Радянська влада організувала безпосередні репресії проти партії анархістів. 25 листопада 1920 р. Центральне управління надзвичайних комісій України дало вказівку всім головам губернських надзвичайних комісій провести обшуки та арешти махновців і анархістів усіх напрямків.² Таким чином у в'язницю було кинуте майже всіх членів секретаріату Конфедерації «Набат».

Були також ліквідовані Київська асоціація анархістів, полтавські та роменські групи «Набат» та асоціації анархістів, розгромлені анархістські групи Харкова.³ У лютому 1921 р. була проведена ще одна масова операція проти Конфедерацій «Набат», у результаті чого ЧК вдалося розгромити більшість її місцевих організацій. У цей же час в Одесі ліквідували групи всіх напрямків, учасників яких звинуватили у підготовці терористичних актів проти радянської влади. За аналогічним звинуваченням були заарештовані члени Анархічного союзу молоді на Волині.⁴

У березні 1921 р. ЦК РКП(б) оприлюднив циркулярний лист, в якому відзначалося, що під прапором анархізму прикриваються «контрре-

¹ Шаповал Юрій, Пристайко Володимир, Золотарьов Вадим. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. С. 234-235, 240, 247.

² На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922. Сборник документов и материалов. – К., 1971. С. 243.

³ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. С. 179.

⁴ На защите революции. С. 244-245.

волюційні тенденції свого руху. Тому ЦК РКП(б) підтримує лінію органів радянської влади, котрі... вживають заходів для значного обмеження діяльності цих груп».¹

Така політика більшовиків призвела до того, що вже на початку 1921 р. анархістський рух став фрагментарним і локальним. Діяли тільки окремі, нечисленні, слабко зв'язані між собою групи. У Донбасі (Юзівка, Луганськ, Горлівка) місцеві анархісти шляхом пропаганди та агітації прагнули оволодіти фабзавкомами і поставити їх на чолі підприємств. У Волинській, Подільській, Харківській та Миколаївській губерніях анархісти обмежувались лише пропагандою своїх поглядів на різних зборах робітників та селян, з'їздах комнезамів, безпартійних конференціях.²

Але репресії були посилені, і до кінця 1921 р. анархістський рух в Україні було ліквідовано остаточно. Влітку 1921 р. у Жмеринці було розстріляно 40 анархістів, в Одесі теж значна їх група.³ За даними М.Мельгунова, тільки в Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі було розстріляно в цей час понад 5 тис. анархістів.⁴ Таким чином, анархістський рух в Україні зазнав поразки. М.А.Боровик вважає, що «не вина більшовиків, що анархізм на тривалий час зник з арени суспільного життя в нашій країні. Вони лише прискорили об'єктивно закономірний процес».⁵ На наш погляд, перша частина твердження потребує деякого уточнення. Чи можна вважати, що «не було вини більшовиків у цьому процесі»? Після наведених фактів – навряд чи. Більшовики виступили потужним суб'єктивним фактором у процесі «виведення» анархізму з політичної арени, а щодо об'єктивного фактору, – то тут точку зору М.А.Боровика можна цілком підтримати.

Ще одна група партій належала до союзників більшовиків у громадянській війні. До них відносились Українська комуністична партія (боротьбистів) і Українська партія лівих соціал-революціонерів (борьбистів).

Боротьбисти сформувалися з лівого крила УПСР, їх лідерами були Г.Гринько, В.Блаkitний, П.Любченко.

Борьбисти (від назви органу партії «Борьба») та їх лідери В.Качинський, М.Алексєєв, Є.Терлецький декларативно визнавали радянську владу, але заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудящих», «диктатуру трудових класів». Борьбисти вважали, що робітничий

¹ Коммунист. 1921. 1. С. 37-38.

² Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. – М., 1974. С. 372.

³ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – М., 1990. С. 74-75.

⁴ Мельгунов С.П. Вказ. праця. С. 75.

⁵ Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917-1921 роках // Укр. істор. журн.-нал. 1999. 1. С. 15-16.

клас може відігравати свою авангардну роль лише на етапі соціалістичної революції і не здатний керувати здійсненням економічної політики, протиставляти місто селу.

Обидві ці партії пропонували формувати ради на багатопартійній основі і були проти повного підкорення України Москві. Разом з більшовиками вони брали участь у виборній кампанії в радах по загальним спискам.

На визначення тактики КП(б)У до цих партій впливало декілька факторів. По-перше, більшовики України виходили з того переконання, що тільки вони виступають дійсними виразниками волі «революційних трудящих мас». По-друге, головні принципи цієї тактики розроблялися вузьким колом керівних працівників КП(б)У, що призводило до суб'єктивізму і однобічності рішень. Резолюції з цих питань часто приймалися незначною кількістю голосів. По-третє, для КП(б)У, як і інших національних компартій, було характерне ігнорування, нігілізм по відношенню до національного питання і дрібнобуржуазних національних партій. По-четверте, в аналізі співвідношення політичних сил, соціально-політичного становища більшовики нерідко припускалися грубих помилок, що відбивалося і на їх тактиці щодо інших партій.

Спочатку керівництво КП(б)У не визнавало ніяких компромісів і угод з будь-якими іншими політичними партіями. Резолюція III з'їзду КП(б)У [березень 1919 р.] забороняла призначати на відповідальні пости в радах навіть представників лівих дрібнобуржуазних партій. Це рішення не враховувало реального співвідношення політичних сил, ігнорувало вплив цих партій на українське село.

Ця позиція не отримала підтримки в ЦК РКП(б), який виявився в той час далекогляднішим і толерантнішим. Під його впливом ЦК КП(б)У став на деякий час на шлях спільних дій з лівими течіями українських соціал-демократів та есерів. Період боротьби з денікінцями став часом найчастішого і плідного співробітництва організацій КП(б)У та боротьбистів.

Більшовики вимагали від борьбистів разом вести рішучу боротьбу проти груп ліво-народницького блоку. Всі ці програмно-тактичні заходи повинні були вирішуватися у українському масштабі на підставі угоди між двома партіями. Вони брали на себе обов'язки дотримуватися щирих співробітницьких стосунків у революційній роботі та уникали міжпартійних суперечок.¹

Борьбисти висловили свою підтримку радянській владі на засіданні Ради, яка відбулася у Харкові наприкінці квітня – початку травня 1920 р. Під час засідань Ради були також розглянуті повідомлення з місць. В

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 5.

них відзначалося, що зв'язок партійного центру з місцевими організаціями майже відсутній. Це створювало негативну ситуацію, коли кожна окрема низова ланка мала «свою програму і свою тактику».¹ Про такий стан речей яскраво свідчить той факт, що у Харкові та більшості повітів губернії борбисти підтримували більшовиків, а в Ізюмському повіті борбисти вели протилежну лінію, «яку можна характеризувати, як цькування». Аби уникнути суперечок керівництво харківських борбистів звернулося до місцевого губкому КП(б)У з ідеєю – скликати спільне засідання президії, щоб з'ясувати цілий перелік розходжень. Губком борбистів вважав, що таке засідання вкрай необхідне, через дію багатьох факторів, які дуже утруднювали роботу.²

Більшовики мали своє бачення подальшого розвитку подій. ЦК КП(б)У надіслав всім губкомом таємний циркуляр, де роз'яснювалась політика партії більшовиків по відношенню до борбистів. У ньому підкреслювалось, що КП(б)У – єдина партія в Україні, якої об'єднує робітників та найбідніші елементи селянства, а з плином часу партія борбистів переросла у контрреволюційну силу. Цьому сприяв той факт, що одночасно зі злиттям боротьбистської партії з КП(б)У, роль організаційного центру контрреволюції взяла на себе партія українських лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). Більшовики підкреслювали, що їх ставлення до борбистів було терпляче, а представники цієї партії «були допущені в апарати радянської влади».³

Більшовики нарікали, що борбисти активно проявляли себе у Києві, де виступали під гаслами «Вільної влади трудових Рад на місцях» та «Боротьби з диктатурою комуністичних партій». Всі ці дії спонукали КП(б)У: 1) Поставити: усіма місцевими організаціями КП(б)У питання про обмеження впливу цієї партії та про виключення її представників з апарату влади на місцях, а також із уряду (залежно від політики борбистів); 2) Зовсім припинити фінансування партії лівих соціалістів – революціонерів, як з рахунків коштів центру, так і з коштів губернських, повітових ревкомів та виконкомів; 3) Партія більшовиків через своїх членів повинна розкривати куркульську сутність борбистів; 4) З метою одержання постійної інформації про діяльність цієї партії, матеріали про дії борбистів слід було надсилати до ЦК КП(б)У.⁴ Цей документ був розроблений на Бюро ЦК КП(б)У. Більшовики переходили до рішучих дій нейтралізації діяльності УПЛСР (борбистів), але засобами ідеологічними та організаційними. У той же час більшовики намагалися усунути з політичної арени всіх інших політичних супротивників,

¹ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 149, арк. 187.

² ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 3.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 84; ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 3.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 84; ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 3.

але у 1920 р. більшовики ще не мали можливості втілити ідею однопартійності у життя. Через це вони були змушені вести таку політику, яка б припускала наявність політичних союзників. Перед більшовиками поставало завдання у 1920 р. не знищення, а, спочатку, об'єднання з комуністично орієнтованими партіями, серед яких закономірно були боротьбисти та борбисти.

Важливою політичною подією в Україні навесні 1920 р. стали вибори до Рад, в яких тоді взяли участь фактично всі політичні сили, які існували легально. Об'єднання партій комуністичної орієнтації в політичні блоки давало надію на перемогу цих сил на виборах. Тому борбисти, як і боротьбисти, уклали угоду з союзниками про співпрацю на виборах до Рад.

10 березня 1920 р. Всеукраєвком разом з губпарткомками більшовиків та борбистів Харкова, Полтави, Чернігова, Києва, Житомира, Одеси, Херсону, Катеринослава, Єлизаветграда, Бахмута, Луганська уклали угоду відносно співробітництва під час виборів. В документі відзначалось, що першим кроком організованого влиття партії боротьбистів до КП(б)У, яке повинно було точно вирішитися на Всеукраїнських партійних конференціях, має стати об'єднання партій на майбутніх виборах. Представники від цих партій повинні спільно йти до виборчих комісій, яким підпорядковувалися всі агітаційні сили. Виборчі списки мали складатися разом, але виступати партії повинні на більшовицькій платформі. Цю угоду від імені ЦК(боротьбистів) підписали О.Шумський та Є.Блакитний, а від ЦК КП(б)У Г.Петровський і Д.Мануїльський.¹ Безсумнівно, що таке об'єднання комуністичних сил на виборах дало б змогу активніше вести боротьбу з російськими есерами, меншовиками та борбистами. Висуваючи спільні списки, більшовики цими діями показували широким масам, що українські партії визнали їх першість в Україні. У Катеринославській губернії, згідно протоколу засідання членів комісії та представників від партій, що відбулося 24 березня 1920 р., був висунутий список кандидатів на Кам'янський з'їзд Рад. Від партії борбистів проходив окремий список. Всього було надано 1901 голос, з них за списком борбистів голосувало чоловік.²

Як свідчить довідка ЦК КП(б)У за квітень – травень 1920 року, в Харкові та в губернії боротьбисти співпрацювали з більшовиками й під час виборів до місцевих Рад, голосували разом з комфракцією.³ Проте це було лише тимчасовим явищем. Представники КП(б)У видавали

¹ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 128, арк. 7.

² ДАДО, ф. 159, оп. 1, спр. 31, арк. 9.

³ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 187.

окремі листівки, в яких докладно «роз'яснювали» виборцям, «чому слід голосувати саме за кандидатів партії комуністів – більшовиків». Саме таку назву мала одна з листівок.¹ Інша була ще відвертішою: «Не можеш ти голосувати також і за борбистів».² Всі ці агітаційні заходи проводилися, аби змусити селян не голосувати за інші партії, окрім більшовицької. Проте, незважаючи на суперечки під час виборчої кампанії, результати виборів дали беззаперечну перемогу комуністичним силам. Про такий стан речей свідчать дані таблиці, яку склала Е.Д.Бойко.³

Таблиця

Загалом і делегатів	Комуністів та співчуваючих їм		Борьбисти		Меншовики		Позапартійні		Не встановлено	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
270	232	85,9	Борьбисти та меншовики разом				35	13	–	–
			3	1,1	–	–				
145	128	83,1	8	5,2	–	–	7	4,5	11	7,2
314	290	92,4	12	3,8	–	–	7	2,2	5	7,2
274	240	87,6	4	1,5	1	0,4	29	10,6	–	–
73	61	83,6	11	15,1	–	–	1	1,4	–	–
165	113	68,5	4	2,4	1	0,6	28	17	–	–
251	215	85,6	7	2,8	1	0,4	28	11,2	–	–
214	143	66,8	14	6,5	1	0,5	56	26,2	–	–

На заключному засіданні IV Всеукраїнського з'їзду Рад було обрано ВУЦВК, в який увійшли 75 комуністів, 2 укапівців, 3 колишніх боротьбиста та 3 позапартійних.⁴

Прикладом тимчасової співпраці в галузі розбудови радянської влади в Україні між більшовиками та УПЛСР (борбистів) є факт використання членів партії борбистів у Головлітпуть. Прагнучи використати їх професійні якості, ЦК РКП(б) вважав за можливе доручати їм роботу політпрацівників та агітаторів, за умови, що борбисти утримуються від діяльності політичного характеру.⁵

Є факти, що КП(б)У підтримував як боротьбистів, так і борбистів фінансово. Прикладом цього може слугувати фінансовий звіт Харків-

¹ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 2.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 99.

³ Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К.: Наукова думка, 1987. С. 19.

⁴ Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических республик. Сб. докум. 1917-1936. В 3-х т. – М., 1960. Т. 2. С. 64.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 98.

ського губкому боротьбистів за період з 15 лютого по 1 березня 1920 р. Згідно цим даним найбільші фінансові надходження до партії були направлені від ЦК КП(б)У.¹ Щодо фінансування борбистів, то навіть у червні 1920 р., коли йшов процес злиття партій, ЦК УПІСР (борбистів) звернувся до ЦК КП(б)У з проханням видати 100 тисяч карбованців для проведення підготовчої роботи до з'їзду партії в зафронтовій зоні України.² В цілому в Україні КП(б)У як правляча партія встановлювала квоти представництва інших партій, що стояли на платформі радянської влади, у Радах. Поступово таке «співробітництво» КП(б)У з іншими партіями неминуче вело до їх розколу та влиття в більшовицьку партію.³ Підштовхувало до злиття лівих течій комуністично орієнтованих партій з КП(б)У й рішення Комінтерну. Боротьбисти за час свого існування двічі зверталися до Виконкому Комінтерну з проханням прийняти їх до Комінтерну. Однак, на той час комуністичний Інтернаціонал був під впливом більшовиків. Через це більшовикам не важко було добитися від Виконкому рішення, яке б їх задовольнило. Ще 17 грудня 1919 р. Бюро Виконкому Комінтерну одержало від КП(б)У листа, в якому викладалися факти діяльності боротьбистів, причому наводились дані, які компрометували цю партію, як таку, що «надає національним інтересам перевагу над пролетарськими, тобто класовими».⁴ В цьому листі насамперед наводились приклади виступів боротьбистів у їх партійній пресі. Саме ці виступи й виявилися найпереконливішим аргументом, який більшовики використовували, щоб показати «некомінтернівський» характер позицій цієї партії.

Крім того, у січні-лютому 1920 р. відбулися організовані рядовими боротьбистами селянські виступи в Київській, Полтавській, Катеринославській губерніях. ЦК УКП(б) відмежувався від них. Цим скористався В.І.Ленін, який вважав, що період спілки з боротьбистами вже пройшов, оскільки Денікіна вже було вигнано за межі України і необхідності у спільних діях з боротьбистами не стало. Він вніс до ЦК РКП(б) резолюцію, в якій вимагав: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму... Так само суперечить інтересам пролетаріату їх боротьба проти лозунгу тісного і найтіснішого союзу з РСФСР. Цю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому».⁵

¹ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 134, арк. 18.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 101.

³ Панчук М.І. Партія українського націонал-комунізму // Наукові праці з питань політичної історії, № 172. – К.: Либідь, 1992. С. 101.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 53, 54, 57-65.

⁵ Ленін В.І. Проект резолюції об українской партії боробьбистів // Пол. собр. соч. Т.40 С.122.

Відповідна директива була передана в Харків для ЦК КП(б)У, який слухняно взявся за її виконання. 14 лютого 1920 р. ЦК КП(б)У надіслав губернським комітетам «тези про наше відношення до боротьбистів», в яких пропонувалося розгорнути боротьбу проти УКП(б). 24 лютого ЦК КП(б)У прийняв рішення про розрив блоку, але відклав його публікацію до конференції боротьбистів. IV конференція КП(б)У ухвалила лінію на розкол дрібнобуржуазних партій і прийняття їх «красної» частини до лав більшовиків.

Як і слід було очікувати, Виконком Комінтерну 26 лютого 1920 р. виніс рішення, в якому боротьбистам пропонувалось ліквідувати свою партію та влитися до лав КП(б)У. Мотивувалося таке рішення тим, що в Україні існує українська комуністична партія – КП(б)У, і наявність декількох ідентичних партій в одній країні не буде відповідати потребам як самого українського пролетаріату, так і світового пролетаріату в цілому.

Відмова Комінтерну поставила боротьбистів перед необхідністю прийняти рішення про злиття з КП(б)У. У свою чергу, на засіданнях ЦК КП(б)У з початку 1920 р. неодноразово підіймалися питання про розробку конкретних заходів, які б підготували партії до злиття. Х.Раковському доручили вести переговори з боротьбистами про злиття «до кінця». На засіданнях ЦК КП(б)У були обговорені й тези про взаємовідносини між КП(б)У та боротьбистами.¹ 14 березня 1920 р. боротьбисти провели Всеукраїнську конференцію. Більшістю голосів (100 делегатів) було прийнято остаточне рішення про розпуск партії. Членам партії пропонувалось влитися до лав КП(б)У. На конференції виступили представники Комінтерну та КП(б)У – Леніна обрали почесним головою президії.² Механізм ліквідації та входження до КП(б)У колишніх боротьбистів мав бути визначений на основі аналізу ряду протоколів засідань комісій по ліквідації колишньої партії боротьбистів з різних міст України. Загалом схема була такою: утворювались губернські трійки, до яких входило по два більшовики та по одному боротьбисту; на засіданні приймали постанову, в якій окреслювались основні кроки партії, що вливалася в КП(б)У; касири організацій боротьбистів повинні були здати всі партійні кошти до фінансових відділів КП(б)У; секретар здавав всі справи в архів губпарткому КП(б)У; всі поточні папери відправляли до канцелярії КП(б)У. Губкоми партії боротьбистів повинні були через пресу інформувати громадськість про розпуск та ліквідацію губернських організацій своєї партії. Злиття пар-

¹ Ленин В.И. Проект резолюции об украинской партии боробьбистив // Пол. собр. соч., Т.40 С.122. арк. 48.

² Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. С. 172-173; Ветров Р.И. О политической гибели меншовиков на Украине в начале 20-х годов // Политические партии и движения на Украине XIX-XX веков. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1993. С. 82.

тій проходило по мірі надходження заяв та заповнення анкет боротьбістами. Передбачалось, що прийом заяв буде проводитись у кількадев'ятих термін. У Чернігівській губернії, зокрема, відводилось для цього п'ять днів, у Луганській – сім.¹

25 березня на засіданні Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, на якому були присутні Х.Раковський, С.Косіор, О.Шумський та інші, було заслухано повідомлення О.Шумського про розпуск УКП (боротьбістів). Після цього ЦК КП(б)У прийняв рішення видати з приводу об'єднання маніфест до робітників та селян України за підписами членів колишнього ЦК УКП (боротьбістів) та ЦК КП(б)У. Колишніх членів партії боротьбістів поділяли на тих, кого приймати у першу чергу, кого зарахувати кандидатом у члени партії більшовиків, а кого й зовсім не приймати. У першу чергу до КП(б)У вливалися колишні боротьбісти, які вступили в УКП (боротьбістів) перед окупацією України Денікіним, в другу – приймалися особи, що стали членами партії після звільнення України.² Відповідальних працівників колишньої партії боротьбістів та її лідерів, які хотіли перейти до КП(б), більшовики, цінуючи їх досвід та професійні якості, вважали за доцільне використовувати на партійній та радянській роботі. Слід відзначити, що без бажання ЦК партій як боротьбістів, так і борбістів неможлива була на той час навіть розмова про злиття з КП(б)У. О.Шумський разом з Е.Блакитним були прихильниками самоліквідації партії боротьбістів.

Протягом 1920 р., аж до моменту злиття, боротьбісти мали можливість видавати власні друковані органи майже по всій території України. Так, у Харкові видавалася загальноукраїнська газета «Боротьба», крім того, боротьбісти мали свої видання у Києві, Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Херсоні. Боротьбісти співпрацювали з більшовиками й при виданні радянських газет, наприклад «Ізвестій».³ Під час об'єднаної кампанії газети боротьбістів закривалися, а їх працівники влаштовувалися на партійну роботу до КП(б)У, або очікували свого подальшого влаштування на загальних умовах. Інколи звільнені працівники отримували компенсацію за втрачений заробіток.⁴ Було розв'язане також питання, що стосувалося зарахування партійного стажу колишнім боротьбістам. Стаж зараховували з моменту розколу партії, тобто з травня 1918 р. Тим, хто вступив до партії пізніше цієї дати, партійний стаж повинен був нараховуватися з моменту їх вступу до УКП (боротьбістів).⁵ Крім того, дещо пізніше, до ЦК КП(б)У від керівки УКП (боротьбістів) надійшли списки тих осіб, яким партійний

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 73.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 49.

³ Там само, спр. 327, арк. 120.

⁴ Там само, спр. 278, арк. 60.

⁵ Там само, спр. 194, арк. 51.

стаж зараховувався повністю.¹ Процес злиття обох партій розтягнувся на декілька місяців. Наприклад, Роменській комісії необхідно було закінчити злиття місцевого осередку боротьбистів з Роменською організацією КП(б)У протягом семи днів з 19 травня 1920 р. Коли ж в означений семиденний термін боротьбисти нових заяв і списків не надали, то комісія припинила свою діяльність, а тих членів партії боротьбистів, які виявляли бажання вступати до КП(б)У приймали вже на загальних умовах.² По деяких губерніях процес злиття розтягнувся на значно довший час. У Полтавській губернії лише в липні 1920 р. губком КП(б)У призначив відповідну трійку.³ Зумовлено це було тим, що в цей час з-за недостатньої розвиненості партійного апарату, більшовики на місцях були неспроможні швидко втілювати рішення ЦК у життя.

20 березня 1920 р. Всеукраїнська конференція УКП(б) ухвалила саморозпуск партій і створила ліквідаційну комісію. На це вплинула також невдача спроби УКП(б) вступити до Комінтерну і представляти там Україну. У квітні губернські та повітові організації були розпущені. З 15 тис. боротьбистів в КП(б)У в індивідуальному порядку було прийнято 4 тис. Лідери боротьбистів О.Шумський, В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, А.Хвиля згодом обіймали відповідальні посади в ЦК КП(б)У та Раднаркомі. Частина членів цієї партії була знищена в період так званої боротьби проти «куркульського бандитизму». Восени 1920 р. при перереєстрації КП(б)У значна частина колишніх боротьбистів була виключена з її лав.

Блок з борбистами теж виявився ситуаційним, тактичним. У квітні 1920 р. ЦК КП(б)У почав переговори з ЦК борбистів про ліквідацію їх партії на умовах вступу її членів до лав більшовиків. На цей час партія борбистів нараховувала 7700 чол. Але в партії почалися хитання, внутріпартійна диференціація, масовий вихід. У цих умовах в липні 1920 р. IV з'їзд борбистів прийняв рішення про самоліквідацію партії.

Ліквідація цих партій чітко виявила прагнення більшовиків до монополізму на політичній арені, рельєфно продемонструвала її розуміння політичної демократії. На рішення вищевказаних партій про саморозпуск вплинув також і постулат Комінтерну про необхідність з метою збереження єдності революційних лівих сил наявності лише одної комуністичної партії в кожній країні.

Р.І.Ветров вважає, що «УКП(б) продовжувала б своє існування... до кінця 20-х – початку 30-х рр., тобто до здійснення колективізації, бо вона була радянською партією, комуністичною і знаходилася лише в лояльній опозиції до КП(б)У».⁴

¹ Там само.

² Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917-1920 гг.). Сб. док. и материал. – Сумы, 1957. С. 255.

³ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 114, арк. 29.

⁴ Ветров Р.І. Вказ. праця. С. 82.

На наш погляд, навряд чи таке припущення можна вважати вірогідним. Більшовики не терпіли опозиції, фракцій у своїх лавах, до початку масової колективізації у компартії були розгромлені вже й представники «лівих» та «правих», тобто групи Троцького та Бухаріна і тому навіть декларативно–декоративне існування іншої партії, яка могла б стати центром тяжіння всіх незадоволених і опозиційних сил вони б далі не допустили. Про це свідчить і їх діяльність по викоріненню навіть прокомуністичних сил і оцінки розпуску боротьбистів як значної перемоги.

Дещо тривалішим виявився термін існування Української комуністичної партії (УКП), створеної на початку 1920 р. з лівого крила УСДРП. Вона нараховувала всього близько 300 осіб.¹ Лідерами партії були А.Річицький, Ю.Лапчинський, Б.Антоненко-Давидович. Ця партія прагнула більшої самостійності для України, заявляла про невизнання політики радянської влади з аграрного питання, про необхідність створення своєї української економіки, власної армії, виступала проти русифікаторської політики КП(б)У, проти входження України до СРСР.

Про діяльність УКП на Київщині дає уявлення звіт Київського губвідділу ГПУ за 1923 р. У ньому, зокрема, відзначається: «Спостерігається поживлення УКП...» Головні мотиви агітації та вимог – національна армія та створення Українського економцентру.

На заводі Укрторфу та трампарку (м. Київ) укапісти здійснили деякий вплив і поряд зі списком комосередку були висунуті й інші кандидатури. У трампарку укапісти після того, як зачитали свій наказ, виступили з критикою непу, вказуючи, що він висосує останні соки з робітника, критикували діяльність адміністрації, яка ніби-то безгосподарно витрачає багато грошей; на доказ були наведені приклади.²

Представники УКП мали деякий вплив й на страйковий рух робітників. Так, 15 квітня 1924 р. у зв'язку із введенням на заводі ім. Петровського твердих норм виробітку і нових тарифів, які зменшили заробітну плату на 17,7%, застрайкувало 2 тис. робітників прокатного цеху. За пропозицією членів УКП вони відмовилися припинити страйк навіть після схвалення ЦК КП(б)У клопотання місцевих партійних і профспілкових органів про поновлення на заводі старої тарифної сітки.³

З III з'їзду (1922 р.) одна частина членів УКП прагнула до союзу з націоналістичними силами, а друга – намагалася налагодити контакт з КП(б)У. В умовах відсутності інших партій УКП могла б стати центром притягання опозиційних більшовикам елементів, але занадто дрібною

¹ Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. С. 291.

² Отчет-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923 год // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. 1/2. С. 311.

³ Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті роки) // Укр. істор. журнал. 1999. 1. С. 31.

організацією вона була. Д. Мануїльський, який був у 1921 р. першим секретарем ЦК КП(б)У, говорив, що вся ця партія може поміститися на одному дивані.¹ Керівництво КП(б)У дозволяло цій партії існувати і надавало фінансові субсидії, створюючи ілюзію плюралізму.

Кінець кінцем, ця гра більшовикам набридла, і в жовтні 1924 р. ЦК КП(б)У схвалив курс на ліквідацію УКП.

Спроба УКП вступити в Комінтерн закінчилася невдачею. 14 грудня 1924 р. Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП, мотивуючи це тим, що партія є націоналістичною і її діяльність спрямована на розкол сил пролетарської диктатури. Не зважаючи на спроби ряду делегатів IV з'їзду УКП у березні 1925 р. зберегти її, було прийнято рішення про саморозпуск партії.

У 1921-1922 рр. заявили про саморозпуск також Єврейська комуністична спілка (Комфарбан) та Єврейська комуністична партія «Паолей-Ціон», які пропагували ідею еміграції євреїв.

Таким чином, у 1925 р. КП(б)У залишилась єдиною політичною партією в республіці. Співробітництво з іншими українськими політичними партіями було вимушено-тактичним, тимчасовим, воно не співпадало із стратегією більшовиків. Політичного плюралізму після перемоги більшовиків у громадянській війні не могло і бути. Становище правлячої партії з усіма інститутами влади (уряд, армія, ВЧК – ГПУ, суд, преса, фінанси) давало більшовикам вирішальні переваги по відношенню до інших партій. Використовуючи політичний, ідеологічний, моральний тиск, репресії та терор, більшовики успішно виконали завдання по ліквідації своїх політичних супротивників. Багатопартійності не могло бути і з ідеологічної точки зору. Занадто різними були підходи до політичного, економічного та ідеологічного устроїв суспільства. По суті, існувало протистояння двох ідеологічних концепцій: диктатури партії і революційної демократії.

Однак встановлення політичної монополії більшовиків не можна пов'язувати лише з насильницьким придушенням політичної опозиції.

Причини перемоги більшовиків були тісно пов'язані з їх успіхом у громадянській війні. Декларативні гасла більшовиків у соціальній сфері виявилися більш привабливими для мас, ніж національні ідеї українських партій. Більшовикам вдалося використати у своїх цілях прагнення широких мас народу до нового життя, змін, послідовніше і організованіше здійснювати свою політику. Соціально-економічні перетворення, які задовольняли значну частину селянства, були пов'язані з діяльністю більшовиків та російською революцією.

¹ Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад. 14-18 грудня 1921 р. Бюлетень № 2. – Харків, 1921. С. 36.

РОЗДІЛ 5.

ПАРТІЯ ЛЕНІНА–СТАЛІНА:

ЕВОЛЮЦІЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ

Згідно з Конституціями 1919 р. і 1929 р. верховним органом УСРР проголошувався з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів, між з'їздами здійснював Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВУЦВК). Між сесіями ВУЦВК найвищим законодавчим і розпорядчим органом вважалася Президія ВУЦВК. Розпорядчим і виконавчим органом ВУЦВК був Раднарком. На місцях діяли Ради різних ступенів та їх виконавчі комітети. Поступово йшло посилення центральної влади за рахунок місцевих Рад, значнішу роль починають відігравати ви-конкоми.

Проте провідне місце в політичній системі СРСР та Української СРР належало комуністичній партії. Завоювавши контроль в радах, більшовики почали діяти спочатку як *урядова* (коли в радах ще були представники інших партій), а потім як *державна* партія.

Оскільки основним гаслом більшовиків у державному будівництві за Леніним було зруйнування старої державної машини і утворення власної, одним з головних завдань стає забезпечення цієї машини своїми кадрами. Невипадково Ленін стверджував, що суттю партійної роботи є підбір кадрів. Висунення «своїх» на керівні посади стало альфою і омегою діяльності партійних комітетів.

Внаслідок цього радянський апарат став практично тотожним партійному. Маючи певний дефіцит досвідчених управлінців, більшовики досить часто використовували для заміщення важливих посад (як правило, радянських та господарських) вихідців з інших партій, які вступили до лав комуністів. Так, серед членів українського уряду у 1923 р. було троє вихідців з партій меншовиків.

Комуністична партія протягом першої половини 20-х років еволюціонувала за такими основними напрямками:

- перетворення партії з революційної організації, спрямованої на повалення старих політичних інститутів та заміну форм власності, на державну партію;

- створення монопольного становища шляхом усунення інших партій;
- зосередження реальної влади в руках невеликого керівного партійного центру.

До більшовицької партії цього періоду цілком можна застосувати «залізний закон олігархії», сформульований німецьким істориком і соціологом Робертом Міхельсом (1876-1936). Усі організовані політичні партії – і особливо масові, де рядових членів в більшій мірі відділяє від лідерів необхідний для керівництва інтелектуальний і професійний рівень, – мають тенденцію, якими б демократичними не були їх принципи, протягом свого розвитку створювати закриту олігархію керівників. Без організації, тобто без управлінського апарату та професійних лідерів, демократія неможлива – виникає ієрархія влади і зникає демократія. Поява лідерів веде до перетворення їх у замкнуту касту, яка прагне зберегти постійну владу та привілеї. Концентрація влади в руках небагатьох приводить до зловживання нею. Вожді, які були творінням мас, стають їх володарями.

Коли більшовицька партія перейшла від завдань зруйнування до завдань управління, дисципліна, підлеглість та виконання набули суттєвого значення.

Іншого значення набувало і членство в партії. Вихід чи виключення з єдиної тепер партії означав відсторонення від усілякої політичної діяльності.

Згідно з Статутом, основним організаційним принципом партії більшовиків був демократичний централізм. Цей термін вказував на той подвійний процес, при якому повноваження зростали від партійних осередків у містах, на заводах, у селах, через проміжні місцеві чи обласні комітети до Центрального комітету, який був органом з'їзду. За допомогою тих же каналів підтримувалась дисципліна зверху донизу, оскільки кожен партійний орган підлягав вищому. Проте у дуалізмі цього терміну приховувався і суперечливий процес – боротьба між демократією і централізмом, між потоком зростаючих від периферії до центру повноважень і дисципліною, яка йшла згори вниз і яка кваліфікувалася як дієвість виконання, тенденція до централізації всередині партії ставала щораз домінуючою.

Поєднання партії і держави призводило до перенесення методів управління державою, які були диктаторськими, на методи керівництва партією, яка стала державною. В умовах загальної диктатури ніякий політичний інститут не може бути демократичним, тим більше партія, яка сама здійснювала диктатуру в державі. Політика партії не залежала від голосів виборців, їх думки. Від імені партії диктатуру офіційно здійснював ЦК, а потім, з розширенням його складу, – Політбюро. Система влади, створена більшовиками, на початку 20-х років була суто олігархічною.

Тенденція до концентрації влади у руках небагатьох швидко охопила і партійні органи. Партійний з'їзд, формально вищий орган, хоча і збирався щорічно з 1917 по 1925 рр., став занадто громіздким, а його проведення – занадто рідким для того, щоб ефективно здійснювати владу. І значення його впало, хоча й не зразу. Навіть тоді, коли обговорення важливих політичних питань все ж відбувалося на з'їзді, справжні рішення приймалися не там, а на Політбюро чи певною групою Політбюро. В його функції входило «приймати рішення з невідкладних питань» і звітувати на засіданнях ЦК кожні два тижні. Але формальне обмеження його діяльності терміновими питаннями на практиці виявилось повністю нереальним. Політбюро швидко перетворилося в основне джерело головних політичних рішень, які здійснювались через державну машину. Другим новим органом було Організаційне бюро (Оргбюро), теж спочатку з 5 членів ЦК, яке повинне було «направляти всю організаційну роботу партії». Третім органом був Секретаріат ЦК, який спочатку складався з відповідального секретаря і п'яти технічних секретарів, чії функції не були додатково визначені.¹

Небезпека конфліктів між Політбюро, Оргбюро та Секретаріатом була послаблена поєднаним членством. Один з членів Політбюро також повинен був входити в Оргбюро. Для цієї подвійної ролі було обрано Сталіна. У 1920 р. було вирішено зміцнити Секретаріат, включивши в нього трьох «постійно діючих» членів ЦК і доручивши йому «відання ... поточними питаннями організаційного виконавчого характеру. За Оргбюро залишалось лише загальне керівництво організаційною роботою».²

Багато в чому поворотним пунктом в історії компартії був X з'їзд РКП(б). В резолюції «Про єдність партії» Центральному Комітету доручалося забезпечити «ліквідацію груп з особливими платформами»³. У таємному доповненні до резолюції, яке стало відомим як «пункт 7», з'їзд знову ж давав повноваження ЦК застосовувати у випадках порушення дисципліни чи відродження фракційності «всі засоби партійних стягнень аж до виключення з партії, а стосовно до членів ЦК переведення їх в кандидати і навіть, як крайній засіб, виключення з партії».⁴

Це означало значне посилення могутності партійного апарату. Нові принципи партійної дисципліни вимагали, щоб член партії, а особливо член ЦК, лояльно підкорявся рішенням партії, як тільки вони прийняті, або підлягав вищому покаранню у вигляді виключення з партії. Навіть виняткове право вирішувати питання про склад ЦК було кінець

¹ По организационному вопросу: резолюция VIII съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 104-105.

² По организационному вопросу: резолюция VIII съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 267.

³ О единстве партии: резолюция X съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 334-337.

⁴ Там само.

кінцем відібрано у суверенного з'їзду, оскільки 2/3 членів ЦК мали тепер можливість виключити непокірних. Загальне число цих заходів, схвалених і запропонованих Леніним у кризовій ситуації Х з'їзду РКП(б) у березні 1921 р., неймовірно збільшило можливості дисциплінарного впливу з боку групи партійних керівників.¹ Тепер вони могли впливати на долю тих, хто належав до верхнього прошарку партії – членів ЦК, а значить, до певної міри залякувати їх «пунктом 7» і маніпулювати цим.

Характерна «деталь»: після з'їзду Політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, в якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б).² Спрацював принцип доміно: будучи безгласно підлеглими згідно з принципом «демократичного централізму» перед владою центральних московських органів, ЦК КП(б)У скористалося тим же прийомом, щоб забезпечити безгласне підкорення з боку місцевих компартійних організацій.

Ще одним засобом наведення порядку у внутріпартійному житті і посилення впливу олігархічної верхівки стала чистка в партії у 1921-1922 роках. Цю чистку знову ж таки санкціонував Х з'їзд РКП(б), який зазначив, що «створюється крайня необхідність у тому, щоб рішуче повернути важіль партійної політики в бік вербування робітників і очищення партії від некоммуністичних елементів шляхом точного обліку кожного окремого члена РКП по роботі, яку він виконує за посадою, а також і як члена РКП».³

Проведення чистки було пов'язане з кількома причинами: по-перше, з прагненням звільнитися від найбільш одіозних, а іноді навіть злочинних елементів, які досить широко були представлені у той час в компартії. Один з керівників партії В.Ногін розповідав на VIII з'їзді РКП(б) про наявність таких «жахливих фактів про п'янство, розгул, хабарництво, розбій і безрозсудних дій з боку багатьох працівників, що просто волосося ставало дибом».⁴ Позбавлятися від таких працівників більшовикам було необхідно, тому, що вони працювали неефективно і дискредитували партію, що було політично небезпечно з огляду на події громадянської війни.

По-друге, слід було позбутися тих, хто прийшов з інших партій і був потенційним носієм небільшовицьких традицій, ідей демократизму, плюралізму, «іншого» соціалізму», «націоналізму» і т.д.

По-третє, чистка була суттєвим дисциплінуючим заходом і для «своїх». Якщо хтось відхилився від «генерального курсу» і був непокі-

¹ Карр Эдвард. Большевицкая революция 1917-1923. Т. 1. – М.: Прогресс, 1990. С. 169-170.

² Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. С. 229.

³ По вопросам партийного строительства: резолюция X съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 327-328.

⁴ Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. – М., 1959. С. 169.

рливим чи норовистим щодо вищих органів чи керівників – того могло чекати виключення з партії, тим більше, що механізм для цього було створено.

Особливу увагу Ленін вимагав приділити при чистці колишнім меншовикам: «...З меншовиків, які вступили в партію пізніше початку 1918 року, треба б залишити в партії, приблизно, не більше однієї соті долі, та й то, перевіривши кожного, хто залишається, тричі і чотири рази».¹

На виконання рішень X з'їзду РКП(б) в КП(б)У чистка почалася в серпні 1921 р. На той час в КП(б)У нараховувалось 97863 комуністів.² До цього часу поповнення загону більшовиків в Україні йшло двома основними шляхами. Найважливішим було прибуття кадрів з Росії разом з Червоною Армією. Приблизно половину членів КПУ в 1920 р. становили «товариші, які прибули з військовими частинами й залишаються в них».³ Другим джерелом нових членів було приєднання інших партій до КП(б)У. Найважливішими серед них були боротьбисти, яких, за свідченням М.Скрипника, було близько 4000, що дало змогу забезпечити компартію дуже потрібний вплив серед селян та кадри, які «розмовляли по-українському».⁴ У кінці 1920 р. майже 20% членів КП(б)У становили колишні члени інших організацій.⁵

Під час чистки з КП(б)У було виключено 21260 осіб, тобто близько 22%.⁶ З 4000 боротьбистів залишилося лише 118.⁷ Взагалі кількість вихідців з інших партій скоротилася з 18 до 9%.⁸

Перепис КП(б)У 1922 р. досить рельєфно дає уяву про те, що являв собою цей загін більшовиків в Україні. Партія стала міською, військово-бюрократичною, неукраїнською організацією. Майже половина всіх членів (48%) була в Червоній Армії. Лише 14% цього крила організації становили українці. Майже 80% членів КП(б)У мешкали у містах (44% – у губернських центрах). Хоча 51% членів заявляв про свою належність до пролетаріату, майже 90% усіх робітників у партії працювали державними, партійними, господарськими чи профспілковими функціонерами. Трудовий елемент у партії репрезентували 7% членів, які все ще працювали на заводах і 1% – у сільському господарстві. Щодо національного складу, то росіяни становили абсолютну більшість в компартії, яка мала у своїй назві слово «Україна» – 54%, українці – 23%, інші – 21%. У мовному аспекті

¹ Ленін В.И. О чистке партии // Полн. собр. соч. Т. 44. С. 123.

² Очерки истории Коммунистической партии Украины. Издание четвертое, дополненное. – Киев: Политиздат Украины, 1977. С. 336.

³ Гилинский. Состояние КП(б)У к пятилетию Октябрьской революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харків, 1922. С. 167.

⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). Стен. отчет. – М., 1968. С. 572.

⁵ Гилинский. Вказ. праця. С. 167.

⁶ Очерки истории Коммунистической партии Украины. С. 336.

⁷ Двенадцатый съезд РКП(б). Стен. отчет. С. 572.

⁸ Очерки истории Коммунистической партии Украины. С. 336.

показники були ще більш разючими: 99% членів КП(б)У вільно розмовляли російською, 82% визначили її мовою повсякденного вжитку. Українською розмовляли лише 11%.¹

Характерним для того часу можна назвати склад Кременчуцької партійної організації. На середину 1922 р. у міській організації було 264 росіянина, 144 єврея, 74 українця, 6 латишів, 29 комуністів інших національностей. Лише 45 з них були робітниками або службовцями промислових підприємств, значну більшість становили військові.²

Таким чином, партія більшовиків України була відчужена не лише від десятків мільйонів українців, якими вона керувала, але й від пролетаріату, від чийого імені вона ніби-то здійснювала диктатуру, а також від селянства, з яким ніби-то забезпечувала спілку.

РКП(б) в Україні досить чітко демонструвала своїм складом, що це була партія в основному малограмотної, імпульсивно-агресивної в діях та рішеннях маси, розбавленої корумпованими службовцями та деякою кількістю ідейних фанатиків. Про рівень грамотності місцевих комуністів свідчить той факт, що наприкінці 1922 р. лише 10% полтавських марксистів читали газети, а 70% не мали навіть найменшого уявлення про програму й статут власної партії.³ Але на питання про роль вождів завдяки їхній агітації трудящі відповідали досить вірно: «Ленін – те ж саме, що й цар, а Троцький трохи нижче».

Але в той час уже вимальовуються контури нового претендента у більшовицькі «царі». Зразу ж після закінчення XI з'їзду РКП(б) ЦК провів чергову перебудову Секретаріату, і ніхто не думав, що це стане кардинальною зміною, мова йшла лише про поточну зміну. 4 квітня 1922р., через 2 дні після того, як закrywся з'їзд, на першій сторінці центрального органу більшовицької партії – газети «Правда» з'явилися два невеликих абзаци у тому місці, де звичайно публікували повідомлення про поточні партійні справи: «Обраний XI з'їздом РКП Центральний Комітет затвердив Секретаріат ЦК РКП у складі: т. Сталіна (генеральний секретар), т. Молотова і т. Куйбишева». Рішення ввести посаду генерального секретаря, яка згодом стала ключовою в партії і державі, було прийнято на квітневому (1922) Пленумі ЦК РКП(б).

Згідно зі Статутом партії більшовиків, прийнятому в серпні 1922 р. XII партконференцією, Секретаріат ЦК утворювався для поточної роботи організаційного і виконавчого характеру і міг складатися з «3-х членів ЦК, які постійно працювали в Секретаріату». Це положення зберігалося в Статуті партії до її XIV з'їзду (1925). В наступних редакціях Статуту кількісний склад Секретаріату ЦК не визначався. Слід відзначити, що в Статут партії положення про генерального секретаря

¹ Всероссийская перепись 1922 года членов РКП. Итоги партпереписи 1922 года на Украине. – Харків, 1922. С. VII, IX, XII, 178-179.

² Дело революции (Кременчуг). 1922. 7. С. 103.

³ Известия Полтавского комитета КП(б)У. 1923. 11. С. 101-102.

було внесене лише на XXIII з'їзді КПРС у 1966 р.¹ Таким чином Сталін обіймав посаду, яка не була передбаченою головним документом, що регламентував внутріпартійне життя та структуру партійних органів, – Статутом.

Формально новацією тут було те, що замість трьох рівнозначних секретарів з'явився генеральний секретар з двома помічниками. Проте напевно чи хто з керівників держави міг подумати, що цей пост є найголовнішим чи навіть суттєво важливим. Секретаріат підпорядковувався і Політбюро, і Оргбюро, а функції секретарів були обмеженими. Секретаріат займався в основному спочатку технічними справами, не втручаючись у основні сфери державного управління. Основні наркомати очолювали відомі діячі більшовицької партії і звітували вони безпосередньо на Пленумах ЦК чи на Політбюро. Не займався Секретаріат і проблемами зовнішньої політики та Комінтерну. Тому обрання Сталіна генсеком зовсім не означало, що він автоматично стає наступником Леніна.

Становище змінилося з хворобою Леніна. І тут у боротьбі за лідерство Сталіну у пригоді стало не лише те, що він став генсеком, але й те, що він був членом Політбюро та Оргбюро, займав два міністерські пости: наркома у справах національностей та робітничо-селянської інспекції. Саме це дало йому можливість концентрації в своїх руках «безмежної влади», що помітив Ленін вже через півроку.² Головне, що в руках Сталіна знаходились питання, пов'язані з кадрами керівників місцевих парторганізацій, і через цей важіль, шляхом перевиборів та перемішень,³ він міг скрізь поставити своїх людей, в тому числі й на Україні.

Таким чином, ще на початку 20-х років була відкрито проголошена влада партії над усіма сферами політики, над усіма аспектами системи управління. На вищому рівні головна роль партії при остаточному визначенні політики була забезпечена верховною владою Політбюро. У справі адміністративного управління наркомати підлягали контролю народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції, а через нього – контролю Центральної Контрольної Комісії партії. На нижчому рівні партійні фракції, які підкорялися партійним вказівкам та дисципліні, активно брали участь в роботі будь-якого офіційного чи напівофіційного органу, що мав хоч якийсь значення.⁴

Паралельно відбувався переплив влади іншими каналами – від державних органів управління до партійних структур. Користуючись диктаторськими правами, партія перебрала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали

¹ Кого избирали секретарями ЦК партії в 1917-1922 гг.? // Известия ЦК КПСС. 1989. 8. С. 136.

² Ленин В.И. Письмо к съезду // Пол. собр. соч. Т. 45 С.345.

³ Медведев Рой. О сталине и сталинизме // Знамя. 1989. 1. С. 175.

⁴ Карр Эдвард. Вказ. праця. С. 189.

повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набута влада теж зосереджувалась в головному парткомі – ЦК, а точніше – в його субцентрах.¹

Сталін одразу ж, щойно посівши посаду генсека, почав безпосередньо займатись поточними справами периферійних організацій. На це змушений був вказати секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебедь, який у звіті з організаційної роботи за рік, з квітня 1922 р., вказав: «З деякого часу, приблизно з травня-червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційною партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети».²

За статутом велика партійна організація України мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Голова Раднаркому України Х.Раковський прагнув домогтися для неї більше прав. Це не означало, що він піддавав сумніву принцип «демократичного централізму» в структурі влади. На його думку, периферійні ланки партійно-державного апарату повинні були мати достатні повноваження, тому що у протилежному випадку державна партія захлинулася б у бюрократизмі.

З цією метою Х.Раковський пропонував утворити український відділ при ЦК РКП(б), аналогічний за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФСР. Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах з партійним центром. Український відділ міг би інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції республіканської партійної організації. Сталін, який відігравав ключову роль в Оргбюро ЦК РКП(б), спеціальною постановою ЦК відмовив українським комуністам у цьому.

Другу спробу домогтися «особливих відносин» з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови уряду України М.В.Фрунзе (Раковський в цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро ЦК КП(б)У взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф.Я.Кона, і 10 квітня 1922 р. звільнила його від роботи в республіці (в цей час він займав військову посаду). Цим же рішенням Кон призначався офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б). Тоді Сталін накинувся на Фрунзе і заявив йому, що республіканська організація не може засновувати посаду постпреда при партійному центрі.³

Разом з тим Сталін вітав проникнення партійних органів у всі сфери життя, підвищення ролі губернських парткомів у господарських справах. Виступаючи на XII з'їзді РКП(б), (квітень 1923 р.): Сталін говорив «Я читав листи від губкомів місяців 10 тому, коли секретарі наших губкомів ще

¹ Кульчицький Станіслав. Вказ. праця. С. 229.

² Там само. С. 234.

³ Кульчицький Станіслав. Вказ. праця. С. 235-236.

плутались у справах господарських, не пристосувавшись до нових умов. Я читав, далі, нові листи, 10 місяців потому, з задоволенням, з радістю, тому що з них видно, що губкомми вирости, вони вже увійшли в курс справи, впритул підійшли до будівельної роботи, поставили місцевий бюджет, оволоділи господарством місцевого масштабу і дійсно зуміли стати на чолі всього господарського та політичного життя у своїй губернії».¹

Цим успіхам Сталін радів недаремно. Контроль губкомів над політичним та господарським життям губерній означав контроль над країною в цілому, контроль центру над периферією і, також, його особистий контроль над цими організаціями через центральні партійні органи.

Цей контроль означав переваження інтересів центру над інтересами республіки, а то й повне ігнорування інтересів останньої. Ще восени 1920 р. член ЦК КП(б)У Я.А.Яковлев та член президії Промбюро республіки М.І.Смирнов з тривогою писали московській владі: «Політика центральних органів по відношенню до України носить останній час яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України...».²

Перемога у громадянській війні призвела до встановлення монопартійної системи в СРСР та диктатури однієї партії, що відкрито проголошувалося її вождями. Ще у 1919 р., коли існували інші партії і результат громадянської війни був не зовсім ясним, Ленін проголошував: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо, тому що це та партія, яка протягом десятиліть завоювала становище авангарду всього фабрично-заводського і промислового пролетаріату».³

На XII з'їзді, де Ленін вже не був присутнім, Зінов'єв відверто заявляв: «Нам потрібен єдиний, сильний, могутній ЦК, який керує всім... ЦК на то і ЦК, що він і для Рад, і для профспілок, і для кооператорів, і для губвиконкомів, і для всього робітничого класу є ЦК. У цьому заключається його керівна роль, у цьому виражається диктатура партії».⁴

При однопартійній системі, яка виникла в СРСР, більшовицька партія сама здійснювала взаємозв'язки з усіма структурними підрозділами політичної системи. Практична конкуренція за владу з іншими політичними організаціями відійшла в минуле, не стало й можливості чергування у реалізації влади різних політичних сил, відсутнім було міжпартійне суперництво, інші партії було витіснено з політичного поля, влада здійснювалася обмеженим колом партійного апарату – партюкратією.

¹ Сталин И.В. Соч. Т. 5. С. 215-216.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 8.

³ Ленин В.И. Речь на I Всероссийском съезде работников просвещения и социалистической культуры 31 июля 1919 г. // Полн. собр. соч. Т. 39. С. 134.

⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). Стен. отчет. С. 227-228.

За організаційною структурою партія більшовиків була централізованою – з суворою внутріпартійною субординацією, єдиним керівним центром. Це була і масова партія – з фіксованим членством, із широкою мережею місцевих партійних організацій. За ідейною основою партію можна віднести до доктринальних, тобто зорієнтованих перш за все на захист своєї ідеологічної чистоти. Для цієї партії характерним стало перетворення ідеологічного компоненту в основоположне, зв'язуюче начало. За характером партійного керівництва партія була вождистською, для неї суттєвим стало шанування і возвеличення власних вождів. За способом функціонування партія була тоталітарною, за соціальними інтересами – класовою. Щодо ставлення партії до характеру перетворень у суспільстві – то за метою та методами здійснення цих перетворень більшовицьку партію можна віднести до революційних. За статусом у політичній сфері партія стала правлячою, за правовим становищем, згідно з прийнятою у політології класифікацією, партію більшовиків можна визначити як закриту, оскільки прийом в її лави був обмежений і регульований.

Після смерті В.Леніна у 1924 р. було проведено масовий прийом у партію, головним чином робітників, так званий «ленінський заклик».

Згідно з рішенням січневого (1924) Пленуму ЦК РКП(б) в партію мали приймати винятково робітників, зайнятих у промисловому виробництві. Було дозволено приймати в кандидати партії робітників від верстата без індивідуальних рекомендацій, а також подавати групові заяви, хоча прийом в партію повинен був здійснюватися лише в індивідуальному порядку.

Таке послаблення умов відбору було пов'язане з тим, що більшість фабрично-заводських осередків були досить малочисельними. Навіть на великих підприємствах, де працювало 8-10 тис. робітників, нараховувалось не більше сотні комуністів. Існували й такі фабрики й заводи, переважно дрібні та приватні, де взагалі не було партійних осередків. Це зменшувало партійний контроль за виробництвом, і тому партійна верхівка була незадоволена таким становищем. Крім того, відносно незначна кількість комуністів на великих підприємствах до 1924 р. свідчила, що рядові робітники не дуже охоче йшли у комуністичну партію.

Весь процес «ленінського заклику» відбувався під суворим контролем ЦК РКП(б). Щотижня складалися зведення за підсумками поданих заяв про прийом в партію. Особлива увага зверталась на великі промислові підприємства, в тому числі в Україні – Харківський паровозобудівельний завод, Щербинівська копальня (Донбас) та ін. У журналі «Известия ЦК РКП(б)» відзначалося, що у 1924 р. не було жодної губернії, де не було б проведено виділення зразково-показних осередків.¹

¹ Известия ЦК РКП(б). 1924. 1. С. 78.

З метою узагальнення наслідків кампанії по проведенню «ленінського заклику» на початку квітня 1924 р. Оргбюро провело нараду представників 15 промислових губернських та міських партійних організацій. На нараді суворій критиці були піддані ті організації, які приймали в партію не лише робітників з виробництва, але й селян та службовців.¹

Таким чином, спілка робітничого класу з селянством у цих умовах не діяла, селянству не довіряли. У деяких організаціях вважали, що прийом слід стримувати з-за небезпеки проникнення в партію випадкових елементів, а фактично боялися розширення «касти привілейованих», якою була вже тоді компартія, оскільки чим більше привілейованих, тем менше на кожного з них припадає привілеїв, зменшуються можливості кар'єри для кожного, оскільки кількість претендентів на керівні посади збільшується...

Нових членів партії ще треба було відповідно виховати у тому дусі, якого хотіло керівництво. Основною перешкодою тут, як відзначали всі партійні організації, був низький культурний рівень значної частини комуністів «ленінського заклику». Більшість з них були малограмотними, не вміли чітко висловлювати свої думки, не вміли вільно користуватися книгою та газетою. Це відзначалось і у виданнях радянського періоду.² Сталін у 1924 р. говорив, що питома вага політично неграмотних членів партії досягає 60%.³

За рахунок нового поповнення збільшився партійний прошарок у робітничому класі, а значить збільшилась його контрольованість. До липня 1924 р. кількість комуністів, які припадали на кожну тисячу фабрично-заводських робітників, виросло з 39 до 114.⁴ У великих організаціях, які мали більше 100 комуністів, почали створюватись цехові осередки на чолі з партійними бюро. У сільській місцевості була встановлена єдина структура сільських партійних організацій – сільський осередок і районний комітет партії. Там, де було мало комуністів, створювались кандидатські групи. Всі ці заходи зміцнювали вплив та владу комуністичної партії.

Всього в складі партійних організацій України в 1926 р. налічувалось 1026 статутних фабрично-заводських осередків у державній і кооперованій промисловості, та 13 – на приватних підприємствах.⁵ У той же час на території республіки діяли 1388 промислових підприємств, тобто понад 360 трудових колективів не мали своїх партійних організацій.⁶

¹ Известия ЦК РКП(б). 1924. 4. С. 10.

² Соколова Е.К. Историческое значение ленинского призыва в РКП(б). – М.: Высшая школа, 1975. С. 42.

³ Сталин И.В. Соч. Т 6. С. 11.

⁴ Ленинский призыв РКП(б). Сб. – М.-Л., 1925. С. 22.

⁵ Известия ЦК КП(б)У. 1926. 4. С. 43.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 34, оп. 13, спр. 110, арк. 1.

На Україні «ленінський заклик» дав понад 30 тис. нових членів партії. Нова масова кампанія призову в партію відбулася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 – січні 1928 р. і дала 22,2 тис. нових членів.¹ Партія була «розбавлена» величезною кількістю нових членів, що призвело до корінної зміни не тільки її кількісного, але й якісного складу. Нові члени партії були більш керованими, ними краще можна було маніпулювати за допомогою партійного апарату. Цьому сприяли і їх низький освітній рівень і необхідність зміцнення дисципліни і єдності партії, на якій весь час наголошувалось, відсутність у молодих членів партії політичного досвіду, забуття тих часткових демократичних елементів, які були у партії на початку 20-х років.

У 1926 р. на підставі рішень XIV конференції ВКП(б) проводилась часткова перевірка сільських осередків. У КП(б)У проводилась перевірка 101 сільського осередку.² За «відрив від партії – зв'язок з куркульськими елементами, побутовий розклад» з числа перевірених було виключено 10%, а на 12% накладено партійні стягнення.³

У 1927 р. з метою подальшої перевірки складу партії, посилення контролю над її членами та покращення її обліку був проведений всесоюзний партійних перепис. На час перепису у КП(б)У нараховувалось 175898 комуністів.⁴ Значно зросла кількість сільських осередків: у 1922 р. їх було 1378, в 1927 р. – 2072. Проте вони були дуже малочисельними – серед них було всього лише 0,6% осередків, які об'єднували більше 50 осіб.⁵

Ще одним з подібних заходів була перевірка кандидатського складу радянських та вузівських осередків, яка проводилася у 1928 р. У результаті з кандидатів у члени партії було виключено як класово ворожі елементи, що розклалися, та «баласт» 924 особи, а на 479 було накладено партійні стягнення.⁶

Але найсуттєвішим заходом у цьому плані була генеральна чистка, яка почалася в КП(б)У з травня 1929 р. з перевірки керівних кадрів – членів ЦК та ЦКК КП(б)У. Ніхто з членів ЦК та ЦКК КП(б)У не був під час чистки виключений з партії. Разом з тим чистка виявила негативні явища серед керівних працівників. Були виявлені факти аморальних вчинків, бюрократизму, приховування недоліків. З керівних кадрів партії були виключені працівники, які займали посади на окружному рівні (68 осіб). Всього з партії було виключено 24204 особи або 9,8%. Крім того, були накладені партійні стягнення на 34483 особи (14%

¹ ВКП(б) в цифрах, вып. VIII. – М.-Л.: Госиздат, 1928. С. 18.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 97-98.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 37, 40.

⁴ Известия ЦК КП(б)У. 1927. 6-7. С. 9.

⁵ Підсумки перепису 1927 року. – Харків, 1928. С. 7, 11.

⁶ Бюлетень ЦКК КП(б)У – НК РСІ УСРР. 1929. 3. С. 39.

складу КП(б)У).¹ Ця чистка багато в чому мала на меті позбутися учасників опозицій² та тих, хто співчував їм, а також звести рахунки з незадоволеними та тими, хто критикував керівництво.

Слід відзначити, що в цей час в партію досить неохоче приймали представників інтелгенції, очевидно розуміючи, що люди з освітою та певним рівнем культури не завжди будуть бездумно підіймати руки і беззаперечно схвалювати «генеральну лінію партії». Стримувала прийом і марксистська догма, що комуністична партія – це пролетарська партія. На початку 1930 р. службовців за родом занять було прийнято в КП(б)У 866 осіб або 2,5% до всього прийому, а на початку 1931 р. – 1391 особу, або 3,3% до усіх прийнятих.³

З початком колективізації кількість членів КП(б)У на селі зменшилася: з 40 тис. у січні 1929 р. до 21 тис. на січень 1930 р.,⁴ що було пов'язане з опором колективізації. Перевірка сільських партійних осередків, проведена у 1930 р., виявила, що багато таких осередків мусили саморозпуститися за браком потрібної кількості членів.⁵

Фактично партія розподілялася на дві нерівні за значенням частини: апаратну меншість і рядову більшість. Протягом 20-х років партійний апарат виріс в могутню силу. Він намагався керувати беззмінно і безконтрольно, володіючи достатньою гнучкістю і адаптованістю для досягнення своєї мети. Слід відзначити, що партійна еліта України формувалася під активним впливом Москви. Недовіра до України, що була слабкою ланкою радянської влади, вимагала від ЦК РКП(б) проведення особливо зваженої кадрової політики в республіці. Тому протягом тривалого часу основним джерелом формування партійно-державної номенклатури (тобто апаратної верхівки) в Україні були кадрові призначення, проведені Москвою або ж принаймні узгоджені з нею. Тільки з грудня 1920 р. по листопад 1921 р. в розпорядження ЦК КП(б)У було направлено з Росії понад 5 тис. комуністів. Характерно, що доля українців серед членів партії, особливо серед керівного складу, була невисокою. Навіть в кінці 20-х років їх представництво в ЦК не перевищувало 25%.

Контроль над партапаратом і можливість розподіляти і направляти людей на будь-які посади дали можливість Сталіну призначити на відповідальні пости в республіці своїх людей. У 1923 р. було звільнено з посади голови Раднаркому України Х.Раковського, який мав особисту думку, відмінну від думки генсека, і до того ж був особистим другом

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 332, арк. 58.

² Газета «Вісті» писала, що чистка має на меті вигнання «правих ухильників..., які займали позицію чужого класу» (Вісті. 1929. 7 квітня).

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 1530, арк. 73.; оп. 1-10, спр. 1542, арк. 8.

⁴ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. С. 114-115.

⁵ Построить парторганизацию в деревне // Партийное строительство. 1930. 3. С. 6.

суперника Сталіна – Троцького. У 1925-1928 рр. генеральним секретарем ЦК КП(б)У був один з найближчих клевретів Сталіна – Л.Каганович, який забезпечив підтримку своєму патрону в Україні і зміцнив владу партапарату. Після Х.Раковського головною фігурою в керівництві стає вже не голова уряду, а керівник партійного республіканського органу.

У своїх спогадах Л.Каганович дає досить цікаву інформацію про ставлення Сталіна до верхівки українських комуністів. Ось що він пише: «Перед моїм від'їздом на Україну Сталін мені говорив про майбутні труднощі у моїй роботі і давав свої поради. Зокрема, він напівжартома говорив, що в Політбюро ЦК КП(б)У є 14 думок. На моє здивоване зауваження: як так – адже в Політбюро всього 7 членів, як же може бути 14 думок? – Сталін відповів: «Спочатку один член Політбюро розходиться з іншим – виходить 7 думок, а потім кожен член Політбюро розходиться із самим собою – виходить ще 7 думок, а у цілому 14 думок. Ви повинні це подолати своєю стійкою принципіальністю, великою енергійною працездатністю, чим вказані члени Політбюро ЦК КП(б)У не особливо відрізняються».¹

Ця цитата не потребує особливих коментарів. Цинізм і зневагу до тодішньої української верхівки видно неозброєним оком.

Чому в Україну був направлений саме Каганович? Можна назвати декілька причин, і одна з них, хоча й не головна, полягає в тому, що Каганович починав свою революційну діяльність саме в Україні. Проте основною причиною все ж була його беззастережна відданість сталінській політичній лінії. Сталіну потрібен був керівник, здатний мобілізувати велику республіканську партійну організацію на боротьбу за реалізацію власного курсу, на протидію тим діячам, які вбачали у владолюбних амбіціях Сталіна небезпеку для партії і країни.

Генсек зробив точний вибір, адже саме йому Каганович був зобов'язаний своїм швидким просуненням «вгору»: з інструктора ВЦРПС у 1921-1924 рр. до секретаря ЦК РКП(б).

Надзвичайно працездатний і вимогливий, Каганович водночас був керівником, схильним до демагогії, до того, щоб вбачати в інакомисленні «інтригу». З перших днів роботи на чолі ЦК КП(б)У він почав демонструвати свої просталінські симпатії. Характерним у зв'язку з цим є його виступ на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р. Він фактично нічого не сказав про стан справ у республіканській парторганізації, натомість активно критикував Г.Зінов'єва, Л.Каменєва та Н.Крупську за те, що вони нібито «беруть на себе монопольне право тлумачення ленінізму».²

¹ Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Вагриус, 1997. С. 377.

² XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.-Л., 1926. С. 237.

На наступному, XV з'їзді ВКП(б) (1927) він досить чітко визначив своє розуміння ролі партійної організації: «основним критерієм в оцінці діяльності партії завжди було і є успішне подолання труднощів та небезпек на нашому шляху».¹ І хоча реальних, а не уявних труднощів і небезпек у той час не бракувало, Каганович надто часто їх створював своїм стилем керівництва, прагненням зміцнити власний авторитет шляхом викриття всіляких «ухилів» та замаскованих «ворогів». Така лінія породжувала підозрілість, недовір'я. У Кагановича виникли конфліктні стосунки з багатьма керівниками КП(б)У.

Відверто сказав про хибний стиль роботи Кагановича секретар ЦК і Харківського окружкому КП(б)У К.Кіркїж. Також відверто говорив про свою неспрацьованість із Кагановичем нарком освіти республіки О.Шумський. Відверто висловили своє критичне ставлення до «неправильної кагановичівської політики» керівники компартії Західної України. Нарешті, відверто конфліктуватиме із Кагановичем голова Раднаркому В.Чубар. Він, як і член Політбюро ЦК КП(б)У В.Затонський, навіть хотів виїхати за межі України.

Якою ж була реакція Кагановича? К.Кіркїжа перевели на роботу в ЦК КП(б)У, а згодом виникла «справа Кіркїжа», за якою його дискредитували. Із критичних виступів О.Шумського, який порушив перед Сталіним питання про необхідність заміни лідера КП(б)У, виникла не просто «справа Шумського», а цілий «націоналістичний ухил» – «шумськізм».²

Проте згодом більшість з керівництва КП(б)У все ж спрацьовалася з Кагановичем. Коли стало відомо про можливий від'їзд Кагановича в Москву, це питання спеціально розглянув закритий Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 25-28 червня 1928 р. На Пленумі М.Скрипник заявив: «Ми виявили, що в роботі нема нічого, щоб відрізняло Кагановича від Політбюро. Ми – єдине ціле».³ Пленум прийняв рішення «з усією рішучістю» наполягати перед ЦК ВКП(б) «на залишенні т. Кагановича на посту Генерального секретаря ЦК КП(б)У».⁴ Але Каганович написав заяву, в якій відмовлявся від своєї посади, підкресливши: «Я вважаю, що зараз без особливих труднощів моє прохання можна задовольнити, оскільки за останні роки на Україні зжиті групові ділення організацій і зміцнився керівний актив».⁵

14 липня 1928 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦК КП(б)У «взяв до відома постанову ЦК ВКП(б) про обрання Кагановича секретарем ЦК

¹ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1961. Т. 1. С. 145.

² Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. – К.: Політвидав України, 1990. С. 49-50.

³ Шаповал Юрій. Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994. С. 24.

⁴ Шаповал Юрій. Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994. С. 25.

⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. С. 45.

ВКП(б) і задовольнив його прохання про увільнення від обов'язків генсека ЦК КП(б)У 112. На цю посаду було обрано С.В.Косіора.

З початком політики українізації питома вага працівників українського походження почала зростати, однак на ключові посади українців висували дуже рідко. І якщо в уряді республіки їх ще можна було знайти, то керівна верхівка КП(б)У та головного карального органу – ДПУ УСРР – складалася головним чином з осіб некорінної національності. Органи, один з яких вершив державну політику, а інший – виконував функції нагляду за її реалізацією, були найбільш недоступними для українців. Верхівка органів безпеки тривалий час складалася переважно з осіб російської національності. За даними на 1 січня 1922 р., 16 з 18 найважливіших посад в її апараті належало росіянам.¹

Оскільки ленінська організація «професійних революціонерів» була надто нечисленною, щоб в умовах одержавлення всіх сфер життя і монопольного становища правлячої партії у велетенській країні зайняти всі відповідальні посади в партійно-державному апараті, цей вакуум на початку 20-х років стрімко заповнювався робітниками-висуванцями і «буржуазними спеціалістами», які стали на службу до нової влади. Останнім, звичайно, потрапити до нової еліти було набагато складніше, оскільки важко було довести своє «робітничо-селянське» походження і вступити до лав партії.

За якими ж критеріями відбувався добір партійно-державної номенклатури? Найважливіших було декілька: членство в партії, робітничо-селянське походження, активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади. Ні морально-етичні якості, ні освітній та культурний рівень суттєвого значення не мали.

В основу кадрової політики комуністичної партії було покладено теоретичні настанови Леніна. Визначаючи критерії добору кадрів, він, зокрема, вказував на необхідність оцінювати їх «...а) з точки зору добросовісності; б) з політичної позиції; в) знання справи; г) адміністративних здібностей...».² Ця своєрідна ієрархія якостей керівника, де пріоритет віддавався політичним, а не діловим якостям, ґрунтувалася на утопічному марксистському положенні про провідну роль «найреволюційнішого» класу – пролетаріату. Внаслідок цього формування апарату державної влади відбувалося шляхом відчуження від нього найосвіченішої та культурнішої верстви населення і залучення до керівництва не зовсім придатних для цього верств – робітників та селян, які не мали ні спеціальних знань, ні навичок для здійснення складних управлінських функцій. Це, зрештою, призвело до того, що ті, хто прагнув потрапити до управлінської «касти», робили все можливе і неможливе, щоб довести свою причетність до пролетаріату.

¹ Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. 1993. 9. С. 44.

² Ленин В.И. Телеграмма М.Кагановичу // Полн. собр. соч. Т. 53. С. 97.

Вся робота по добору й розстановці керівних кадрів зосереджувалась у вищих партійних інстанціях. Для формування партійно-державного апарату ще у 1919 р. у ЦК КП(б)У було створено обліково-розподільчий відділ, який займався справою обліку, мобілізацією, переміщенням та призначенням членів партії. Потрібних працівників, що перебували на обліку, було поділено на чотири категорії. Першу – основну – становили комуністи, що працювали на посадах голів губвиконкомів, секретарів губернських комітетів, а також інші вищі керівники партійних та державних органів губернського та республіканського рівнів. До другої категорії і належали комуністи, що працювали в апаратах губернських установ, третю – становили працівники повітового рівня, четверту – рядові партійці.

Аналогічну роботу проводили обліково-розподільчі підрозділи губернських комітетів КП(б)У, які виконували функції обліку деяких категорій відповідальних працівників місцевого рівня, займалися «реєстрацією штрафних», вели облік резерву кадрів на висування, а також виявляли «кандидатів» на зняття за різного роду партійно-адміністративні провини з високих апаратних посад, переводили їх «до верстата й плуга».

Якщо на початку свого існування «оброзпод» займався переважно мобілізацією комуністів, то з розростанням адміністративного апарату і в зв'язку з виходом на перший план завдань господарського будівництва з'явилася необхідність, за словами Сталіна, «кожного працівника вивчати до кісточок». Задля цього на початку 1923 р. ЦК РКП(б) розширив апарат обліково-розподільчих відділів у центрі і на місцях, щоб, як про це відкрито говорилося на XII з'їзді РКП(б), «дати партії можливість укомплектувати комуністами керівні органи наших основних підприємств і тим здійснити керівництво партії держапаратом»¹. Так реалізовувалась одна з головних умов функціонування тоталітарного режиму – контроль над основними ланками державного, партійного, господарського, профспілкового та інших апаратів.

Подібний контроль досягався шляхом проведення такої кадрової політики, яка давала змогу розставити на всі ключові партійно-державні посади людей, які за висловом Сталіна, «можуть зрозуміти наші директиви і можуть провести їх чесно».²

Вперше перелік основних посад, які заміщаються за вказівкою ЦК КП(б)У, тобто власне номенклатуру, було визначено у 1921 р. У цей перелік входили такі категорії відповідальних працівників: а) члени, кандидати у члени та зав. відділами ЦК КП(б)У; б) народні комісари, члени колегії наркоматів та зав. відділами наркоматів; в) члени і кандидати у члени ВУЦВК; г) зав. відділами та іншими важливими підрозділами ВУЦВК...

¹ XII съезд РКП(б). Стеногр. отчет, 17-23 апреля 1923 г. – М., 1923. С. 57.

² Там само. С. 56.

Сюди ж входили керівники і відповідальні працівники ДПУ, профспілок, редактори газет всеукраїнського масштабу і т. д.¹

Як згадував Л.Каганович, який у 1922-1924 рр. працював завідуючим організаційно-інструкторським відділом ЦК РКП(б), у цей період було здійснено «перехід від переважно поточного розподілу тих, хто перебував у ЦК стихійно, самопливом людей (ніби на біржу праці) до планового підбору відповідальних працівників на підставі попереднього обліку та вивчення кадрів».² У 1923 р. була остаточно розроблена і затверджена єдина система обліку відповідальних працівників.

У 1923 р. ЦК РКП(б) навіть провів спеціальну нараду завідуючих обліково-статистичними підвідділами місцевих парторганізацій за участю партійних фахівців з статистики для розробки не лише загальної системи обліку, але й детальних схем, форм, інструкцій з техніки обліку і особливо з персонального вивчення відповідальних керівних працівників різного масштабу.

За спогадами колишнього секретаря Сталіна Б.Бажанова, «в цей час (1922) відбувалося надзвичайне зміцнення та розширення апарату партії. Мабуть, найважливішим відділом ЦК був в цей час організаційно-інструкторський відділ (скоро його з'єднали з облікрозподілом в оргрозподіл)... Поряд з основними підвідділами (організаційний, інформаційний) було створено й підвідділ обліку місцевого досвіду».³

Було розроблено відповідні форми обліку, затверджені Секретаріатом ЦК і надіслані для керівництва місцевим організаціям. У них містилася складна «система сіток», мали вказівки по суті вивчення і характеристики працівників, оцінці їх якостей.

З обліку, наприклад, було дано вказівки губкомам про необхідність виходити не лише з тих посад, які обіймають працівники, але й їх здібностей, практичного стажу, масштабу діяльності в минулому і навіть схильностей. Це потрібно було виявити з особистих бесід з працівниками і відповідно визначати масштаб – всесоюзний, республіканський, губернський, повітовий і т.д. і прикріпляти працівників до відповідної сітки.

Для прикріплення до відповідної групи сітки і визначення масштабу працівника необхідно було накопичити вказані матеріали в особистій справі, а також попередньо обговорити і узгодити групу прикріплення до сітки і визначення масштабу з відповідними органами, а потім розглянути на бюро відповідно парткому.

Цікаво, що, наприклад, професори вищих навчальних закладів прикріплялись як працівники губернського, обласного і всеросійського масштабу, в залежності від їх персональної оцінки на основі наукового стажу, праць і т.д.

¹ Там само. С. 56.

² Каганович Л.М. Вказана праця. С. 312.

³ Бажанов Борис. Вказ. праця // Огонек. 1989. 38. С. 25-26.

Як згадував Л.Каганович, «заповнення особових справ відбувалося нелегко, із затягуванням та затримками на місцях часто виникали спори і навіть чвари на ґрунті образ, незадоволення прикріпленням до сітки і визначенням масштабу, іноді доводилось апарату ЦК розглядати конфлікти на місцях і скарги незадоволених оцінкою».¹

Таким чином, у 20-ті роки було створено цілком специфічну адміністрацію, яка з моменту свого виникнення об'єднувала господарські, судові, політичні, військові, ідеологічні і репресивні функції. Вищі партійні інстанції здійснювали керівні функції (наприклад, у політичній та ідеологічній сферах) самі або ж шляхом кадрових призначень на всі ключові пости представників «номенклатурної касты».

Коли в парторганах склалися умови, за яких ті чи інші працівники не досягали взаєморозуміння, вони підлягали так званим «плановим перекиданням». Одні й ті ж особи змінювали лише номенклатурні посади і місце своєї роботи.

Отже, на початку 20-х років в Україні склався своєрідний прошарок номенклатурних працівників, який являв собою міцний керівний організм і сконцентровував у своїх руках усю повноту влади в республіці у межах, дозволених Москвою. Персональний перелік українських номенклатурників свідчить, що коло їх було досить вузьким і потрапити до «клану обраних», як, до речі, й вибути з нього, було нелегкою справою. Разом з тим, створювана система безжалісно розправлялася з усіма, хто виявляв надмірну самостійність, непослух, ішов проти прийнятих нею правил і норм.

В основу формування владних структур в Україні у роки утвердження тоталітаризму було покладено принцип першочергового добору до апарату тих, хто належав до організації «професійних революціонерів». Останні в свою чергу, методом рекомендацій проводили до владних структур своїх співробітників. Тобто, від початків свого утворення партійно-державна еліта складалася за кастовим принципом. Наслідком цього стало виникнення могутніх апаратних угруповань, що боролися між собою за владу. Так, у ЦК КП(б)У довгий час домінувала катеринославська група, до якої входили такі відомі номенклатурники, як Е.Й.Квірінг (перший секретар ЦК КП(б)У в 1923-1925 рр.), Д.З.Лебедь (другий секретар ЦК КП(б)У в 1921-1923 рр., голова ЦК КП(б)У в 1924-1925 рр.), І.Є.Клименко (другий секретар ЦК КП(б)У в 1925-1927 рр.). У політичному і державному житті Київщини, наприклад, довгий час вирішальну роль відігравала група «янівців», що дістала свою назву від імені Яна Гамарника, який певний час очолював парторганізацію цієї губернії. До неї входили такі відомі діячі, як Й.Якір, В.Затонський, Л.Картвелішвілі та ін. Посівши у 1919 р. керівні посади в Південній групі 12-ї армії, вони підтримували один одного й

¹ Каганович Л.М. Вказ. праця. С. 312.

пізніше в різних структурах партійно-державного апарату. Так створювався «генералітет партії» (вислів Сталіна), до якого спочатку входили старі більшовики. Вони переважали в усіх керівних органах партії, але з роками їх вплив слабшав. «Генералітет партії» почав формуватися і за рахунок нових кадрів, підібраних Сталіним. Ці кадри, у свою чергу, спиралися на «вірних» людей на місцях. Навіть періодичні кадрові «перетруси» не могли зруйнувати цих угруповань. Переходячи з однієї номенклатурної посади на іншу, керівники груп перетягували за собою і своїх людей.

Система, батьком якої справедливо можна вважати Сталіна, вкрай ускладнювала процес висування на керівні посади самостійних і принципових працівників. Адже весь кадровий каркас був малорухомим. Окремі переміщення відбувалися в рамках тієї ж «кадрової колоди». За таких умов знаком атестації працівника ставала його належність до номенклатури, яка, в свою чергу, залежала в основному від політичної благонадійності та відданості «великому вождю» та місцевому шефу.

Відсутність належних знань і культури представники нової еліти компенсували політичною спритністю. При цьому вони намагалися оточувати себе людьми, котрі своїм положенням були зобов'язані протекції свого начальника. Недемократичні умови діяльності, відсутність критики і підлабузництво нерідко призводили до зловживань владою, а то й до створення своїх місцевих мікрокультур. У 1925 р. були викриті протизаконні дії керівної верхівки Херсонського округу, у 1927 р. – за зловживання знято з роботи секретаря Сталінського (Донецького) окружкому К.Мойсеєнка.¹ Найтиповішими рисами так званої «херсонщини» були беззаконня, адміністративні утиски, хабарництво, казнокрадство, пияцтво.

Встановивши диктатуру, номенклатура поширювала свій вплив на всі сфери життя суспільства, в тому числі й на виробничу. Пропагуючи на словах демократичні форми добору і розстановки керівних кадрів, партапарат повністю контролював кадрові питання. За ним залишалося право рекомендації, а також остаточного затвердження працівника на високій посаді.

Партійний апарат перетворювався, по суті, у власника засобів виробництва, оскільки контролював через призначення виробничу сферу, черпаючи у ній свою силу і владу. Від волі того чи іншого парторгану ставали матеріально залежними трудящі маси. Так формувався економічно-примусовий механізм, який забезпечував підтримку значною частиною народу політики правлячої партії. Внаслідок перетворення держави (фактично партапарату) у власника основних засобів виробництва фізичне існування більшості трудящих, незважаючи на нещасливе поставлене в залежність від головного працедавця, що значною мірою обмежувало матеріа-

¹ Шаповал Ю.І. Людина і система. – Київ: 1994. С. 202-203.

льні основи особистої свободи, в тому числі у питаннях політичного вибору.

Матеріальний достаток вищих ешелонів керівників забезпечувався не лише порівняно високою зарплатою, а й напівприхованими привілеями і доступом до закритих спецрозподільників, можливістю одержувати додаткові послуги соціально-культурного характеру, мати кращі умови відпочинку¹. На XII конференції РКП(б) у 1922 р. спеціально розглядалися питання «Про покращення матеріального становища членів РКП» та «Про матеріальне становище активних партпрацівників»².

Після смерті В.І.Леніна було вирішено розробити деякі заходи щодо підвищення турботи і контролю за здоров'ям керівництва партії. На засіданні Пленуму ЦК 31 січня 1924 р. К.Ворошилов виступив з доповіддю «Про охорону здоров'я партверхівки». Після обговорення ухвалили: «Просити президію ЦК обговорити необхідні заходи з охорони здоров'я партверхівки, причому наперед вирішити необхідність виділення спеціального товариша для спостереження за здоров'ям та умовами роботи партверхівки»³.

Восени 1923 р. усім організаціям КП(б)У було надіслано таємний циркуляр ЦК і ЦКК РКП(б) «Про боротьбу з надмірностями та злочинним використанням службового становища членами партії»⁴.

Л.Троцький свідчив, що в цей час «рівність була оголошена дрібнобуржуазним забобоном. Сталін виступив на захист нерівності, на захист прав верхів бюрократії – життя крупних буржуа, а середніх прошарків бюрократії – життя середніх буржуа і т.д. Інші розходження, проблеми, питання організації зразу відступили на десятий план. Кожен бюрократ знав, задля чого йде боротьба і тягнув за собою свою канцелярію, бо всі, не зважаючи на різну ієрархію, підносилися над масою»⁵.

Відсутність демократичного механізму зміни керівних курсів, назначенство, надмірний централізм сприяли формуванню нового типу керівника, що прийшов на зміну старій більшовицькій еліті. Громадське становище керівника будь-якого рангу, його доля залежали не від рядових партійців, що формально його обрали, а від ставлення до нього вищого начальства. Така система ефективно формувала психологію «людини-гвинтика», створювала сприятливі умови для безкарної сваволі та зловживання владою як у центрі, так і на місцях. В партійному апараті зосереджувались люди, головним критерієм роботи яких ставали особиста лояльність Сталіну, що нерідко передбачало безпринципність, суб'єктивізм.

¹ Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Вказ. праця. С. 48-49.

² Лаврич В. О партмаксимуме // Известия ЦК КПСС. 1990. 7. С. 147.

³ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина // Октябрь. 1988. 11. С. 48.

⁴ ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 585, арк. 85-86 зв.

⁵ Троцкий Лев. Сталин. Т. II. С. 238.

Те, що партія стала урядовою, стимулювало притік в її лави кар'єристів. Все це прискорювало процес переродження самої партії.

Однією з основ політики партії став класовий підхід, що призвело до суттєвих деформацій та ігнорування загальнолюдських моральних цінностей. Одні верстви або класи розглядалися як союзники пролетаріату. Інших же примусово залучали до соціалістичного будівництва, а тих, хто, як вважалося, стояв йому на перешкоді, усували з історичної арени. Класовий підхід давав самим його втілювачам, не рахуючись з законністю, ставити себе на позицію особливої «революційної моралі», коли моральним вважалося все, що сприяло здійсненню революційних перетворень. Теоретичним підґрунтям цього стала теза, висунута Сталіним у 1928 р. про загострення класової боротьби в країні в міру просування її по шляху до соціалізму.

Згідно з таємним циркуляром ЦК КП(б)У від 20 серпня 1924 р., парторганізація України мала налічувати 71,4% робітників, 17,5% селян та 11,1% усіх інших.¹ «Нічого не вдієш, – говорив у зв'язку з цим секретар ЦК КП(б)У В.Затонський у січні 1925 р., – як жінка не може стати чоловіком, а чоловік жінкою, так не можна поміняти місцями пролетаря і селянина... Легше верблюдові пройти у вушко голки, ніж інтелігентові стати дійсним комуністом».² Розуміючи це, селяни на Харківщині говорили, що «вступити у партію так само важко, як і в минулому до дворянства».³ Досить влучна характеристика, тим більше, що комуністи ставали дійсно новим дворянством, кастою недоторканих. На Харківській окружній конференції КП(б)У (осінь 1925 р.) наводилися приклади, коли за вбивство людини партійця випускали з в'язниці через 3 тижні. А у відповідь на незадоволення селян з приводу звільнення вбивця говорив: «Мовчи, а то й тебе «шльопну», бо все одно більше трьох тижнів сидіти не буду».⁴

Але це було стосовно некомуністичного загалу. Усередині партії, серед своїх панувала атмосфера страху, підозрінь, антидемократизму та авторитаризму. Про це свідчить, наприклад, те, що влітку 1928 р. майже всі члени парторганізації паперової фабрики Зміївського району Харківського округу мали особливу папку, куди збирали матеріали для виправдання, у разі необхідності, себе і доведення провини інших партійців. За отриманням довідок про власну «благонадійність» секретарі і деякі рядові комуністи навіть зверталися до безпартійних.⁵

Головне керівництво компартії прагне обмежити доступ рядових членів до загальнопартійної інформації, зробити її дозволеною, конт-

¹ ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 50-53.

² Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові (5-11 січня 1925 р.). Стенографічний звіт. – Х., 1925. С. 86.

³ ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 1173, арк. 46.

⁴ Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 октября – 10 ноября 1925 г.). – Х.: Пролетарий, 1925. С. 40.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2665, арк. 18-19.

рольованою. З цією метою у 1929 р. ЦК ВКП(б) під приводом нестачі паперу прийняв рішення не друкувати в газетах стенограми, доповіді, виступи на різного роду з'їздах, пленумах, конференціях, нарадах.¹ Між тим, загальноосвітній рівень навіть активних комуністів продовжував залишатись невисоким. Серед делегатів з ухвального голосом на I (1926 р.) та II (1929 р.) Всеукраїнських партконференціях було відповідно 81% та 77% осіб з нижчою освітою і лише 3% та 5,2% – з вищою.

Л.Троцький свідчив, що «з 1927 р. офіційні засідання ЦК перетворились у справді гидке видовисько. Жодне з питань не обговорювалось по суті. Всі справи вирішувались за кулісами...».²

Таким чином, глибокі зміни в кількісному та якісному складі КП(б)У, хід та наслідки ідейно-політичної боротьби всередині партії, трансформація принципів та методів керівництва призвели до переродження партії, перетворення її на покірне і активне знаряддя виконання сталінської волі. Партія стає складовою частиною тоталітарної системи.

Важливим засобом зміцнення тоталітарної системи було обожнювання вождя – власне культ особи, наділення його надприродними якостями. Пропаганда «особливих» якостей Сталіна почалася ще з початку 1924 р. Одним з перших це почав робити Голова ВУЦВК Г.Петровський. Виступаючи на 5 пленумі Донецького губкому, він говорив: «Після 12 з'їзду, коли стало ясно, що Ленін відійшов від роботи, постало питання про керівництво партією. Були думки, що слід залучити вождем Троцького, але переважна думка визнала, що Леніна не можна ніким замінити і на його місце міг стати лише колектив разом з Троцьким». Проте далі, в якійсь мірі всупереч самому собі, Петровський висловив дещо іншу думку: «Я вважаю, що найпліднішим працездатним ленінцем залишається тепер Сталін. Він не оратор, але всі його пропозиції суто ділові, реальні; інші товариші є лише доповненням до колективу». Слід віддати належне далекоглядності Г.Петровського – він уже в той час побачив у Сталіні вождя. Досить промовиста характеристика і визначення як щодо Сталіна, так і щодо інших членів Політбюро, які є «лише доповненням до колективу» (а серед них були: Каменев, Зінов'єв, Бухарін і т.д.). У середині 20-х років термін «вождь» використовувався як епітет і при вживанні інших імен: «вождь Червоної Армії Троцький» (до 1924 р.), «вожді революції Зінов'єв та Каменев», «вождь червоних профспілок Томський», «вожді Інтернаціоналу» і т.д. але згодом ситуація істотно змінюється. Це помітили і в оточенні Сталіна. Його секретар Б.Бажанов згадував, що у 1927 р. він неодноразово заходив в осередок Інституту Червоної Професури. Підсміюючись

¹ Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвідом. збірник наукових праць. Вип. 2. – К., 1992. С. 88.

² Троцький Лев. Сталин. Т. II. С. 246.

над його слухачами, Бажанов говорив їм: «Одного не розумію. Чому ніхто з вас не напише книги про сталінізм? Хотів би я бачити таке Держвидавництво, яке цю книгу не видасть негайно. Крім того, запевняю, що не пізніше, як за рік, автор книги буде членом ЦК». Молоді кар'єристи кривилися: «Що? Про сталінізм? Ну, ти вже скажеш таке – цинік...».¹ Таким чином, ще у 1927 р. мало хто бачив у Сталіні вождя не лише «усіх часів та народів», але й просто «вождя країни».

Проте ідейно-психологічні передумови сталінізму в цей час у суспільстві, безумовно, існували. Та частина партійних керівників-практиків, яка висунулася на початку 20-х років, відбивала загальну тенденцію радянського часу – недостатність гуманітарної культури, прагнення для спрощення в теорії, схильність до утопізму. Такі особливості мислення і стали сприятливим ґрунтом для поширення суб'єктивізму та схематизму у соціальній свідомості.²

Дуже показовими у плані маніакальної ідеї Сталіна про одновладдя є деякі його думки про роль особи в історії. Недвозначно він висловлював їх у своїх замітках на сторінках прочитаних книг і статей. Наприклад, у книзі С.Г.Лозинського «Історія Стародавнього світу» (Пг, 1923), звернувшись до розділу «Імперія», Сталін підкреслює слова: «Август Октавіан – перший громадянин, принцепс, верховний правитель». У подібному плані виділяється і місце про Цезаря, про якого говориться, що він присвоїв титул «вождя-переможця (імператора)». Прочитавши розділ «Установча диктатура Сулли», Сталін звернув увагу і підкреслив місце про проскрипції – списки осіб, засуджених до смерті без суду, і оголошення їх поза законом. Ці ідеї, виявляється, дуже приваблювали Сталіна. Прочитавши, наприклад, книгу «Курс русской истории» (Пг, 1916), він зробив незначні, але дуже промовисті підкреслювання. Серед них виділяється таке: «Смерть переможених потрібна для врятування переможців». У книзі Салтикова-Щедріна Сталіну сподобалися слова: «Пишіть, негідники, доноси».³

Д.Волкогонов пише, що «прямолинійність, наступальність, войовничість, грубість Сталіна, кінець кінцем, допомогли йому скинути своїх опонентів. Дивна справа: нерідко тонкіші, іноді навіть витончені аргументи Троцького, Зінов'єва, Каменєва, Бухаріна не зустрічали підтримки в аудиторії, а грубуваті, плоскі, часто навіть примітивні філіппіки Сталіна, тісно пов'язані з «захистом» Леніна, генерального курсу партії, єдності ЦК і т.д., скоріше доходили до свідомості людей. Сталін у нескінченних спорах та полеміці з ними перемагав їх головним своїм

¹ Бажанов Б. Кремль, 20-е годы // Огонек. 1989. 40. С. 27.

² Колоскова Т.Г. Об идейно-психологических предпосылках сталинизма // Вопросы истории КПСС. 1989. 9. С. 67.

³ Волобуев О., Кулешов С. История не терпит полуправды // Социалистическая индустрия. 1988. 25 июня.

аргументом: вони хотіли «рев'юзувати ленінізм», а він його «захистив».¹ Але при цьому слід додати, що справа була не тільки і не стільки в переконливості слів Сталіна, скільки в тому, що перед цим його логіку партійним масам розтлумачив партійний апарат та преса.

О.Лацис ще у 1988 р. висловив думку, що Зінов'єв, Каменєв, Троцький та інші лідери, які зазнали поразки, просто дали проковтнути себе і він якби додав їх вагу до своєї.² Це досить оригінальна думка, проте все було прозаїчніше. Апарат під керівництвом Сталіна добре попрацював над збільшенням його політичної «ваги», над будівництвом культури особи Сталіна.

Дуже симптоматичними є думки Сталіна про свою власну роль у 20-ті роки. Про це свідчать його вставки в книгу «Йосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография», яка вийшла у 1948 р. Характеризуючи ситуацію в країні у 1925-1926 роках, Сталін власноручно додає³: «Майстерно виконуючи завдання вождя партії і народу, маючи повну підтримку всього радянського народу, Сталін, однак, не допускав у своїй діяльності й тіні самодумки, зазнайства, самолюбівання».⁴

Для підсилення культури Сталіна було широко використано його 50-річний ювілей (1929).

Вже 18 грудня 1929р. в газеті «Правда» з'являються матеріали, присвячені ювілею Сталіна. З 12 перших матеріалів 11 надіслано з України. Тут українські керівники були першими!

«Ударники Сталінщини – стальному керівнику ЦК ВКП(б)», «Одеські ударники – стійкому, несхитному більшовику, залізному борцеві із зрадниками більшовизму» – такі заголовки мали публікацій в «Правді». Тут же – вітання від ЦК КП(б)У, Сталінського окружкому. «Керманічем (рульовим) пролетарської диктатури» його назвали гірники шахти ім. Леніна з Кривого Рогу.⁵

У редакційній статті журналу «Більшовик» давалося роз'яснення, які дві риси у діяльності Сталіна найповніше характеризують його. Це, по-перше, те, що «він – найвірніший учень Леніна. Це значить, що він глибше, ніж будь-хто інший у нашій партії, зрозумів та засвоїв марксистсько-ленінський метод, що він краще, ніж будь-хто інший, вмів застосовувати його у постановці та вирішенні тих нових завдань, які постають у ході революції». По-друге, «він – визначний практик. Це пов'язано з тим, що він пройшов усі стадії партійної роботи... Усе це разом взяте, дало йому колосальне знання партії та робітничого класу. Обидві ці риси дали можливість Сталіну витримати усі історичні пере-

¹ Волкогонов Д. Триумф и трагедия // Октябрь. 1988. 12. С. 68.

² Лацис О. Перелом // Знамя. 1988. 6. С. 128, 134.

³ Зевелев А.М. Из истории утверждения единовластия Сталина. – М.: Знание, 1989.

С 18.

⁴ Йосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. – М.: ОГИЗ, 1948. С. 105.

⁵ Правда. 1929. 18 декабря.

вірки».¹ У цій цитаті досить рельєфно відбито розуміння ролі Сталіна його найближчими помічниками та, очевидно, й ним самим.

Проте багато хто і в той час думав інакше. М.Бухарін ще у 1928 р. назвав Сталіна «Чінгізханом»² і це було досить вдалим визначенням. Якщо вірити свідченню Л.Троцького, то головним задоволенням для Сталіна було «добре підготуватися, помститися, а потім йти спати».³ Майже дослівно говорив про це і Чінгізхан: «Найвища насолода людини – в перемозі: перемогти своїх ворогів, переслідувати їх, позбавити їх майна, примусити їх коханих плакати, скакати на їх конях, обіймати їх дочок та жінок».⁴ Думки двох тиранів співпадають аж до тотожності, і Сталін цілком міг би називатися Чінгізханом П.

21 грудня 1929 р. «Правда» вийшла на восьми сторінках, причому більша частина з них була присвячена Сталіну. Заголовки говорять самі за себе: «Сталін і партія», «Сталін і Червона армія», «Сталін і індустріалізація країни», «Стальний солдат більшовицької гвардії».

Для успішного культивування ідей та поглядів Сталіна ним було створено розгалужений апарат маніпулювання суспільною свідомістю комуністів і безпартійних, який насаджував містично-забобонне схилення перед «вождем», «хазяїном», його «Діяннями». Ця діяльність мала декілька наслідків: монопольно-моністичне становище в пропаганді і науці поглядів Сталіна; заборона інших, ніж його власні, «наукових» положень, не кажучи вже про альтернативні¹.

Всебічна і постійна пропаганда сприяла тому, що створювалось чимало ілюзорних і міфологічних уявлень про Сталіна. Поступово насаджувалась теза про те, що незгода з поглядами і діями Сталіна – це антидержавний акт, виступ проти «найсвятішого», що є у народі. У свідомості багатьох людей зникає Сталін як реальна людина (з його особистими якостями, сильними і слабкими рисами, індивідуальністю), але виникає символ. Сталін став символом соціалізму, навіть держави. Сталін був творцем і одночасно породженням тоталітарної системи.

¹ Пятидесятилетие тов. Сталина // Большевик. 1929. 23-24. С. 6.

² Волкогонов Д. Триумф и трагедия // Октябрь. 1988. 11. С. 119.

³ Див.: Троцкий Лев. Сталин. Т. II. С. 48.

⁴ Цит. за: Вернадский Г.В. Монголы и Русь. Тверь: ЛЕАН; – Москва: АГРАФ, 1999. С. 51.

¹ Зевелев А.И. Из истории утверждения единовластия Сталина. – М.: Знание. 1989. С. 48.

РОЗДІЛ 6.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ВНУТРІПАРТІЙНА БОРТЬБА

На політичний розвиток країни суттєво вплинула ідейно-політична боротьба, яка відбувалася в 1920-1930 рр. в правлячій партії. Саме результати цієї боротьби визначили стратегічний курс більшовиків, формування політичної і економічної структури країни, здійснили визначальний вплив на долі мільйонів людей, цілих країн і народів.

Економічний плюралізм, який зміцнів з введенням непу, вимагав і політичного плюралізму. Проте в той час в країні вже фактично склалася однопартійна система, тому політичні інтереси різних груп населення країни могли знайти свій легальний вираз тільки всередині комуністичної партії.

Важливою причиною та фактором ідейно-політичної боротьби була боротьба за владу в партії та країні. Групові та особисті інтереси, взаємовідносини, що склалися в попередній період між керівниками партії, грали істотну роль в ідейно-політичній боротьбі.

Перший етап внутріпартійної боротьби пов'язаний з так званою «дискусією про профспілки». Вона виникла в кінці 1920 р. Тяжке становище в країні, про яке вже говорилося вище, не могло не вплинути на настрої робітників, селян, на ситуацію в правлячій партії. Прагнення знайти вихід з кризового стану призвело до загострення ідейно-політичної боротьби серед більшовиків, бо висувалися різні, часто протилежні, точки зору щодо перспектив розвитку країни. Основна дискусія розгорнулася навколо питання про роль та місце профспілок. Вони були наймасовішою організацією трудящих, тому питання про профспілки – це було фактично питання про форми і методи роботи з масами, про структуру і суть політичної системи країни.¹

Початок дискусії поклав Л.Троцький, який висунув гасло «одержавлення» та «перетрусу» профспілок. Він вважав, що профспілки повинні зосередити в своїх руках все керівництво економічним життям, підкреслював необхідність збереження принципу «призначенства», захищав

¹ Греченко В.А. Внутріпартійні дискусії початку 20-х років: досвід, уроки // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. С. 197.

мілітаризацію виробництва, пропонував «зрощування» господарського апарату з апаратом спілок.¹

Проте у керівництва профспілок існувала інша думка, яка передбачала необхідність перебудови діяльності профспілок, розширення самодіяльності (тобто демократичних початків) в роботі профспілок.

У зв'язку з наростанням протиріч у кінці грудня 1920 р. було вирішено розпочати дискусію в партії з питань порядку денного чергового з'їзду. В ході дискусії сформувалося декілька окремих груп зі своїми платформами. Представник групи «демократичного централізму» В.В.Осинський (Оболенський) стверджував, що важливою передумовою успіху партії є введення в ній течій та угруповань. «Без зштовхування точок зору, без боротьби течій і груп, без «опозиції» не може існувати пролетарська демократія», – писав він.² Ця ідея стала однією з центральних у внутріпартійній боротьбі протягом наступних майже 10 років. Опозиція відстоювала права меншості висловлювати свою думку, Сталін і його прибічники виступали за «єдність» партії, що означало припинення інакомислення і підкорення більшості.

Дещо інші ідеї висувалися групою «робітнича опозиція». Її представники стверджували, що вплив робітничих союзів зведено до нуля й пропонували передати організацію управління всім народним господарством «всеросійському з'їзду виробників». Це означало відсторонення правлячої партії та держави від управління економікою і тому викликало різку відсіч з боку Леніна. Проте в Україні ця платформа спочатку мала досить значну підтримку.

Точка зору більшості ЦК була висловлена в «платформі 10-ти» (названа так за кількістю осіб, які вперше підписали її). Ленін сформулював її суть у декількох пунктах: «1) Звичайний демократизм (без всяких перебільшень, без всякої відмови від прав ЦК «призначати» і т.п., але й без упертого захисту помилок і крайностей деяких «призначенців», що потребують виправлення); 2) Виробнича пропаганда (сюди входить усе, що є слушного ... в «формулах» як – от «виробнича демократія», «виробнича атмосфера» і т. п...)»³.

В ході дискусії виникла так звана «буферна група» на чолі з М.Бухариним. Вона намагалася поєднати дві основні точки зору: Леніна та Троцького.

Цікавим документом ідейно-політичної боротьби є стаття Сталіна «Наші незгоди» («Наші разногласия»). Стаття написана у властивій Сталіну манері, яка стала згодом звичною, де основна увага зосереджена на критиці опонентів і майже немає конструктивних ідей та пропозицій. Сама назва статті також типова для Сталіна, вона показує, що

¹ Троцький Л.Д. Речь на пленуме Цектрана // Правда. 1920. 5 декабря.

² Осинский Н. Что нужно для осуществления пролетарской демократии // Правда. 1920. 26 декабря.

³ Ленин В.И. Кризис партии Т. 42. С. 238-239.

мова піде, перш за все, про розходження, тобто про негативне, а не позитивне. Основний удар та пафос статті спрямований проти Троцького. Ніхто інший з опонентів більшості ЦК з питання про роль профспілок в ній навіть не згадується («робітнича опозиція», «децисти» і т.д.). Це говорить про прагнення Сталіна завдати удару саме Троцькому. Нічого принципово нового в його критиці немає. Він, в основному, повторює аргументацію Леніна, за винятком деяких моментів. Сталін відзначає, що Троцький прагне перенести воєнні методи роботи у робітниче середовище, а це груба помилка, оскільки «метод, придатний для армії, може виявитися непридатним, шкідливим для робітничого класу та його профспілок».¹ Тут же Сталін зробив спробу показати відмінності між армією й робітничим класом. Збройні сили, за його думкою, «не є однорідна маса, вона складається з двох основних соціальних груп, селян і робітників», причому «селяни не підуть боротися за соціалізм, що їх можна й потрібно заставляти боротися за соціалізм, застосовуючи методи примусу». Таким чином, «боротися за соціалізм» основну масу населення країни (а саме нею були селяни) треба примусово. Ясніше й не скажеш. Переконання, ніби селянство можна лише силою привести до соціалізму, Сталін проніс через роки й активно використовував на практиці в період проведення колективізації.

Можна без сумніву стверджувати, що Сталіну були близькі й погляди Троцького про використання методів примусу в роботі з усіма прошарками трудящих, про мілітаризацію виробництва, бюрократизм та ін. Подальша його діяльність підтверджує це. Однак у цій дискусії він виступив проти тих положень, які були йому до вподоби. Сталін хотів бути з більшістю, з Леніним, вірно розрахувавши співвідношення сил, і до того ж відома була його особлива «любов» до Троцького.

Слід відзначити ще одну, як мінімум, неточність у цій статті Сталіна. Він пише, що «на противагу армії, робітничий клас є однорідним соціальним середовищем».² Не може бути й мови про однорідність робітничого класу навіть і у той час (різні прошарки робітників, кваліфіковані й некваліфіковані, відмінності між окремими професіями, культурно-освітній та матеріальний рівень і т.д.).

Слід відзначити, що у пресі був підданий критиці і Ленін. М.Бухарін у своїй статті «Синдикалізм і комунізм» стверджував, що для «бажаючих ловити голоси найкращий засіб – це підписати платформу, що має за собою авторитет Леніна»,³ натякаючи цим, що «платформа 10» збирає голоси не завдяки своїй конструктивності, а лише з-за авторитету Леніна.

Ще різкішим був тон відповіді на статтю Леніна «Криза партії» з боку Ю.Ларіна. Ларін вказав, що Ленін у своїй статті дав приклад «допустимо-

¹ Сталин И.В. Наши разногласия // Правда. 1921. 19 января.

² Сталин И.В. Наши разногласия // Правда. 1921. 19 января.

³ Бухарин Н. Синдикализм и коммунизм // Правда. 1921. 25 января.

сті в ідейно-політичній боротьбі такої ідейно-чистої, позбавленої особистих міркувань демагогії за принципом». Ларін стверджував, що Ленін використав для цього методи «оглушення», «осліплення», «самозречення», «маскування». У своїй статті він намагався довести, що оцінка Ленінім однієї з тез Бухаріна «як повний розрив з комунізмом» – «метод оглушення», стверджуючи, що якби це було так, то Ленін вимагав би виключити Бухаріна з партії. Такий метод, – писав Ларін, – «може впливати лише при деякій хоча б відповідності слів справам». «Метод самозречення», за Ларінін, полягає у тому, що Ленін відмовляється від різних колишніх своїх помилок, «вимагаючи, щоб й інша дискутуюча сторона визнала помилкою свою нинішню позицію». «Метод маскування», за думкою Ларіна, полягав у «словах Леніна: слово – срібло, мовчання – золото – переказ відомих слів: це роблять, але про це не кричать». Резюмуючи, Ларін писав, що «слабкістю «метода маскування» є необхідність ретельного відшліфування деталей, що при значному дефіциті часу не завжди доступно партійним діячам».¹

Необхідно відзначити, що в українській пресі в цей час публікувалися в основному передруки з питань дискусії з московських газет. Газета «Коммунист» передрукувала з «Правди» статті Троцького та Леніна,² газета «Киевский пролетарий» – виклад платформ всіх основних угруповань в дискусії.³ Газета «Вісті Київського губернського революційного комітету» в двох номерах розповіла про перебіг ідейно-політичної боротьби, виклала зміст деяких статей в центральній пресі, рекомендуючи читачам звернути увагу на статті в газетах «Правда» і «Известия» Троцького, Файнгольда, Сталіна, Радзімінського та ін.⁴

7-9 січня 1921 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання дискусії. Позицію Леніна відстоював В.Чубар, Троцького – М.Іванов, Х.Раковський. Пленум досить жорстко обмежив права членів ЦК – опозиціонерів, яким було заборонено виступати зі своїми тезами від імені ЦК, щоб «не допустити неправильної орієнтації членів партії». Було також вказано, що в центральному органі ЦК КП(б)У – газеті «Коммунист» – треба опублікувати тільки тези ЦК КП(б)У, інші ж тези публікувати тільки у дискусійному листку. Пленум вказував, що дискусію слід проводити тільки на партійних зборах, не допускаючи туди безпартійних, а також представників інших партій. Таким чином, в Україні дискусія проходила в жорсткіших рамках, ніж у центрі, можливості опозиції відразу ж були обмежені. В Україні різні опозиційні платформи підтримували Х.Раковський – голова Раднаркому України, Г.Пятаков – голова Центрального правління кам'яновугільної промис-

¹ Ларин Ю. Опыт юмористического руководства // Правда. 1921. 26 января.

² Коммунист. 1921. 22, 26 января.

³ О роли профсоюзов // Киевский пролетарий. 1921. 25 января.

⁴ До дискусії про роль і завдання профспілок // Вісті Київського губернського революційного комітету. 1921. 29, 30 січня.

ловості Донбасу, Одеський губком КП(б)У очолював прихильник позиції Троцького С.Сирцов, а Одеський губвиконком – Я.Дробніс, агітпроп Донецького губкому КП(б)У – «децист» Т.Харечко.

12 січня 1921 р. на пленумі ЦК РКП(б) 8 голосами проти 7 було прийнято рішення про повну свободу дискусій для всіх організацій і виборів на з'їзд за платформами. Проти цього виступили Троцький, Бухарін, Держинський, Крестінський, Серебряков, Преображенський та Андрєєв.¹

21 січня 1921 р. приймається резолюція ЦК РКП про характер передз'їзвської дискусії, в якій вказується, в якій формі і якими методами слід надалі вести дискусію (опублікована лише 5 лютого 1921 р.). Резолюція застерігала від можливого перетворення дискусії у внутріпартійні чвари. «Усілякі спроби внести у обговорення дискусійних питань елемент чвар, взаємного цькування – повинні зустріти рішучу відсіч». Усім відтинкам партійної думки надавалося право на розвиток своєї точки зору в рівних умовах, в тому числі і у пресі. Вибори на з'їзд по платформам не означали «імперативності» мандатів, тобто за делегатами на з'їзді залишалося право вільного голосування.²

Напружено проходила дискусія і в Донецькій парторганізації. Платформу Троцького тут підтримували Г.Пятаков і І.Дашковський, «робітничої опозиції» – Ф.Мігін, «децистів» – Т.Харечко. За «платформу 10» висловлювались усі повітові партконференції. На губпартконференції «платформа 10» про профспілки отримала 79 голосів, «робітничої опозиції» – 21, Троцького – 2; за тези ЦК КП(б)У про партійне будівництво голосувало 84 особи, «робітничої опозиції» – 12.³

У Миколаївській парторганізації перемогу здобули представники «робітничої опозиції». На III губернській партконференції їм вдалося домогтися підтримки своєї платформи і очолити губком. ЦК КП(б)У зразу ж «вжив заходів». У Миколаїв виїхала комісія на чолі з Д.З.Мануїльським. Близько 40 чоловік було усунено від керівництва губкомом і повітками. Одного з найактивніших опозиціонерів – Гольденберга – ЦК КП(б)У виключив з партії.⁴ Так ЦК КП(б)У дотримувався «свободи думок» і «вільного» обміну ними, зразу ж застосовуючи «організаційні» заходи впливу.

Під час проведення дискусії були й курйозні випадки. Газета «Коммунист» (Харків) розповіла випадок, коли на уроці історії в одній із харківських шкіл вчитель так пояснював сутність дискусії: «Троцький стоїть за те, щоб усіх робітників повернути в Червону Армію. Прогу-

¹ РЦХДНИ: (Російський центр хранения документов новейшей истории), ф. 17, оп. 2, спр. 55, арк. 4.

² О характере предсъездовской дискуссии: резолюция ЦК РКП(б) // Правда. 1921. 5 февраля.

³ ЦДАГОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 397, арк. 1.

⁴ Бачинський П., Бородин О. Борьба КП Украины против троцкизма, за единство рядов партии (1918-1927 гг.). – К., 1968. С. 56-57.

ляв, промазав (?), – відповідай перед військовим судом. Ленін стоїть за селян і говорить, що не треба налягати на робітників. Робітнича опозиція – правильно каже – в Наркомпроді спеці та спекулянти сидять».¹

У статтях за підсумками роботи деяких повітових партконференцій відзначалося, що багато делегатів з місць брали недостатню участь в обговоренні, оскільки були не досить знайомі з дискусійними матеріалами (IV Юзівська конференція КП(б)У).²

Слід відзначити, що спочатку до «робітничої опозиції» належав один з керівників КП(б)У, «всеукраїнський староста» Г.І.Петровський. Про це він згадав уже під час дискусії 1923-1924 рр. Виступаючи на Харківському партактиві у грудні 1923 р. він заявив, що був одним з родоначальників «робітничої опозиції», але потім, переконавшись у неправильності її позиції, відійшов від неї. «Приїхавши до Москви, – згадував Г.Петровський, – тт. Шляпников та Медведєв говорять мені: «Що ж ти зрадив нам. Ми хотіли призначити тебе наркомвнуделом (наркомом внутрішніх справ – Авт.), а тепер не призначимо».³

Обговорення платформи на місцях мало досить гострий характер. Так, наприклад, у Харківському губкомі при голосуванні питання про роль і завдання профспілок за тези Х.Раковського, які в основному співпадали з точкою зору Л.Троцького, голосувало 5 членів губкому, за тези Леніна – 4, «робітничої опозиції» – 2. На губернській конференції розклад сил був іншим – більшість проголосувала за «платформу 10» (Леніна), тому було прийнято рішення про перевибори губкому. В Житомирі на губпартконференції за тези з питань про профспілки Леніна голосував 81 делегат, «робітничої опозиції» – 77, з партійного будівництва були схвалені тези «робітничої опозиції»⁴.

Підсумки дискусії підбив Х з'їзд РКП(б). На з'їзді боротьба продовжувалась. Делегат з України І.Перепечко у своєму виступі відзначив, що у партії спостерігається негативна тенденція «замінити колективну волю, класову волю пролетаріату окремими бюрократичними відомствами», «між партією та робітничими масами розірвалася та зв'язуюча нитка, яка в минулому була сильною...».⁵ Представник «децистів» Рафаїл (Р.Б.Фарбман) піддав критиці діяльність преси під час дискусії і особисто Сталіна. Він відзначив, що «в наших партійних органах, замість зведень про військові фронти стали давати місце фронту партійному, під наглядом військового стратега і архідемократа т.Сталіна це зведення редагувалося. І кожен раз ми могли отримати повідомлення, що на такому-то фронті отримано такі-то перемоги, що за точку зору Леніна голосувало стільки-

¹ Шубин П. Первая точка устойчивости // Коммунист (Харьков). 1921. 20 февраля.

² К итогам IV уездной конференции КПУ // Диктатура труда. 1921. 11 февраля.

³ Петровский Г. Речь на собрании бюро ячеек, комфракций губотделов профсоюзов и активных работников г. Харькова // Коммунист. 1923. 18 декабря.

⁴ Партийная жизнь // Известия. 1921. 27 февраля.

⁵ Протоколы X съезда РКП(б). С. 93.

то, за точку зору Троцького – 6 голосів, з них один комісар, один заступник і т.д.).¹ Таким чином, вже в період цієї дискусії Сталіна звинувачують у «редагуванні» зведень, тобто їх фальсифікації. Дійсно, Сталін давав у газету «Правда» таку інформацію про підсумки голосування в місцевих парторганізаціях,² але таку інформацію давав і Троцький.³ Вражає характеристика, яку дав Рафаїл Сталіну з урахуванням того, що це був лише 1921 р., а Сталін ще не був генсеком.

До речі, ця промова Рафаїла не була опублікована газетою «Правда» на відміну від абсолютної більшості інших промов, які знайшли своє висвітлення на сторінках цієї газети. Можна припустити, що це було зроблено не випадково – різка критика на власну адресу («Правди») та Сталіна не випускалася «в люди».

Цікавим є момент з виступу делегата С.К.Мініна (в той час редактора ЦО КП(б)У газети «Комуніст»). Мінін назвав М.Крестинського, який робив доповідь про організаційну діяльність ЦК, «генеральним секретарем нашої партії».⁴ Крестинський заперечував, заявивши, що такої посади немає і усі секретарі рівноправні.⁵ Але, можливо, звідси походження цього терміну та посади.

У звітній доповіді, у промові про профспілки Ленін, хоча і підбив у досить різкій формі підсумки дискусії («ми таких хитань забувати не повинні») стосовно Троцького та його близьких прибічників, постарався зберігати стриманий тон. Він називав Троцького «моїм необережним другом».⁶ Очевидно, це було пов'язано з кількома причинами. Напередодні з'їзду, на пленумі ЦК 12 січня 1921 р. Троцький звернувся з заявою про звільнення його з посади Наркомвоєнмора, але ЦК відзначив «крайню шкідливість для Республіки» цього кроку.⁷ Не бажаючи повторення цього, а також поглиблення незгод у період Кронштадтської кризи та дуже суттєвого повороту до непу, Ленін значно пом'якшив свою позицію порівняно з дискусією. Проте Троцький не дуже бажав зменшення гостроти боротьби. Називаючи «платформу 10» «безформеною», «компрометуючою партію», він обвинуватив Леніна в проведенні методики «двох кімнат» у ЦК, коли представники різних платформ розходились для розробки рішень «по різним кімнатам».⁸ Слід відзначити, що у Троцького для такого обвинувачення були певні під-

¹ Там само. С. 101.

² К дискуссия о профсоюзах (сведения, доставленные тов. Сталиным) // Правда. 1921. 1 февраля.

³ Группировки внутри партии по вопросу о профсоюзах (сведения, доставленные тов. Троцким) // Правда. 1921. 30 января.

⁴ Протоколы X съезда РКП(б). С. 95.

⁵ Там само. С. 110-111.

⁶ Ленин В.И. X съезду РКП(б) Речь о профессиональных союзах 14 марта. // Полн. Собр. соч. Т. 43. С. 52-53.

⁷ Васецкий Н.А. «Я шел к Ленину с боями...» (Ленин и Троцкий. К характеристике взаимоотношений. 1920-1924). – М., 1991. С. 23.

⁸ Протоколы X съезда РКП(б). С. 354-358.

тави. Підготувавши проект резолюції про єдність партії, Ленін вирішив ознайомити з ним делегатів з'їзду – колишніх підпільників – на спеціальній нараді 14 березня 1921 р. Були присутніми до 200 осіб. Учасники наради у своїх спогадах пишуть, що Ленін гостро поставив перед ними питання про єдність партії та негативні наслідки дискусії. Він заявив: «Ви стара гвардія партії, ви в першу чергу несете перед партією відповідальність за збереження її єдності». На нараді він оголосив проекти двох резолюцій: «Про єдність партії» та «Про синдикалістський та анархістський ухил в нашій партії».¹

Ще про один факт фракційних зборів пише у своїх спогадах А.Мікоян. Він згадує, як після одного з засідань, коли наближалось обговорення питання про вибори ЦК, його, як представника Нижнього Новгороду, який підтримував «платформу 10», раптом запросили на нараду в Кремль. Це було годин у 7-8 вечора. У невеликій кімнаті зібралися Ленін, Сталін, Каменєв, Петровський, Каганович, Молотов, Рудзутак, Риков. Ленін сидів за столом, Сталін позаду Леніна ходив і курив трубку.

Коли Ленін запропонував зібрати прибічників платформи таємно від інших, щоб намітити кандидатури для виборів в ЦК, Сталін, який весь час мовчав, подав репліку: «Товаришу Ленін, це ж буде засідання фракції. Як це можна допустити?». Ленін відповів: «Дивіться, старий і ревний фракціонер – і боїться організації. Ось дивно! В цей час, поки ми тут сидимо, троцькісти ж другий раз збираються. У них вже готовий список кандидатів в ЦК. Вони ведуть свою роботу. Не можна з цим не рахуватись. Треба підготуватись, щоб не дати їм можливості перемогти, а то вони можуть провести багато своїх людей в ЦК». «Дійсно, тоді на з'їзді, – пише А.Мікоян, – «авторитетних діячів» було порівняно мало, і ті у більшості були на боці Троцького. На боці ж Леніна були організатори з робітників».² Ось такі цікаві спогади, які свідчать, що Ленін був більшим фракціонером, ніж Сталін і останній навіть критикував першого вождя партії за це, а Ленін змушений був роз'яснювати Сталіну для чого необхідне таке фракційне зібрання. Ось у кого, виявляється, навчався Сталін, майстерності внутріпартійної боротьби.

В інших своїх спогадах А.Мікоян пише, що Ленін проводив цю нараду ввечері 9 березня і на ній не заперечував, щоб прибічники інших платформ були представлені в ЦК, але складали незначну меншість. Ленін запропонував збільшити склад ЦК і забезпечити в ньому при виборах 2/3 прибічників «платформи 10», а також перерахував осіб, яких не слід обирати до ЦК знову. Ці питання були поставлені Леніним

¹ О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. 1900-1922 годы. – М., 1963. С. 462, 594, 594-596.

² Микоян Анастас. Суп по-сталински // Совершенно секретно. 1999. 10. С. 24.

також на двох інших нарадах делегатів з'їзду і на вечірньому закритому засіданні 14 березня, присвяченому виборам ЦК.¹

За «платформу 10» було подано 83% голосів. Прийняття з'їздом резолюції «Про єдність партії» фактично означало суттєве обмеження політичної демократії, оскільки передбачало розпуск усіх угруповань, недопущення будь-яких фракційних виступів. За невиконання цієї вимоги – виключати з партії. Спроби підвищити роль профспілок не мали успіху, оскільки це б обмежувало роль правлячої партії. Профспілки залишились «привідним ремнем» – засобом впливу більшовицької партії на маси. Не отримали схвалення у більшості комуністів і пропозиції щодо розширення політичної демократії, закріплення плюралізму думок. Таким чином, ці рішення X з'їзду РКП(б) багато в чому визначили подальший хід ідейно-політичної боротьби, долю політичної демократії, ознаменували еволюцію партії у бік тоталітаризму.

Нове загострення ідейно-політичної боротьби відбулося у 1923-1924 рр. Криза непу, яка призвела до погіршення політичної та економічної ситуації, недоліки в діяльності комуністичної партії в цілому і місцевих парторганізацій, зокрема, загострення боротьби за владу і особистого суперництва у керівництві більшовицької партії у зв'язку з хворобою Леніна – ось які були головні причини нової внутріпартійної дискусії.

Протягом другої половини 1922-1923 рр. «трійка» у складі Г.Зінов'єва (в ній він грав спочатку ключову роль), Л.Каменєва та Й.Сталіна за допомогою цілого комплексу методів істотно посилила контроль за партійним апаратом. Такі органи, як Оргбюро і Секретаріат ЦК, виявились повністю підконтрольними Сталіну до кінця 1922 р. Влітку цього року широкі права з точки зору вирішення кадрових питань на місцях отримали відповідальні інструктори ЦК; Оргбюро прийняло ряд рішень щодо покращення умов життя номенклатурних партпрацівників.

За час хвороби Леніна «керівне ядро ЦК», всупереч статутним та морально-етичним нормам, таємно від більшості членів ЦК РКП(б) утворило фракційний центр, в якому фактично наперед вирішувались усі рішення, що приймались, як партійними, так і іншими вищими інстанціями країни. Ставились завдання всебічного зміцнення «тріумвірату» та дискредитації Л.Троцького, якого вважали найбільшою небезпекою для трійки.²

В основі розходжень Троцького з більшістю Політбюро знаходилося і його небільшовицьке минуле, і розходження періоду революції 1917 р. та громадянської війни, і несхожість характерів. Безсумнівний організаторський, ораторський та публіцистичний таланти, активна

¹ Микоян А. Мысли и воспоминания о Ленине. – М., 1970. С. 136, 141-146.

² Надточеев В. «Тройка», «семерка», Сталин // Неделя. 1989. 1. С. 14-15.

участь у революції, створенні та керівництві Червоної Армії забезпечили Троцькому великий авторитет, і його ім'я часто ставили поруч з Леніним. Інші члени Політбюро ставилися з підозрою до владності та самовпевненості Троцького, хоча дехто з них (перш за все Зінов'єв та Сталін) самі мали особисті значні амбіції та претензії на владу. Для боротьби проти Троцького вони використовували на першому етапі широко розповсюджену думку про те, що у партії немає людини, здатної одноособово замінити Леніна. А питання про таку заміну, враховуючи характер хвороби Леніна, було досить актуальним і гострим.

У кінці 1922 р. і у 1923 р. у Троцького відбулось кілька зіткнень зі Сталіним, Зінов'євим, Каменєвим та іншими лідерами з ряду питань, таких, наприклад, як про кількість та функції заступників голови Раднаркому, про призначення одним із замів самого Троцького, а також про збільшення чисельності ЦК і ЦКК, про співвідношення промисловості та сільського господарства, де Троцький виступив за «диктатуру промисловості», і про розмежування сфери діяльності партійних та господарських органів. Проте за межі Політбюро та ЦК ці розходження поки що не виходили.¹

Одним з етапних у цій невидимій для партії і народу боротьбі став Пленум ЦК, що відбувся 23-25 вересня 1923 р. На ньому розглядалося питання про зміну складу Реввійськради країни, яку очолював Троцький. Його супротивники прагнули включити у склад Реввійськради шість членів ЦК і створити при голові цієї Ради виконавчий орган. Сюди мали увійти Сталін, Ворошилов, Лашевич (креатура Зінов'єва) – тобто усі, хто протистояв би Троцькому. Це означало б явне послаблення позицій Троцького у такому силовому відомстві як армія. Троцький це зразу ж зрозумів і покинув засідання Пленуму, заявивши: «Прошу викреслити мене з числа акторів цієї принизливої комедії».

Таким чином, ця подія стала безпосереднім *приводом* до розгортання конфлікту та наступної політичної боротьби. «Трійка» спровокувала Троцького, а Троцький не витримав атаки на свої позиції, і спалахнув вогонь відкритого протистояння.

Основним програмним документом Л.Троцького на першому етапі політичної боротьби став його лист («лист-платформа») членам ЦК і ЦКК РКП(б) від 8 жовтня 1923 р., в якому він виклав суть своїх розходжень з керівництвом ЦК і дав розгорнуту критику його політики. Він вважав, що основні питання господарсько-політичного і внутріпартійного розвитку вирішувались керівництвом незадовільно. Погіршення становища, на його думку, мало дві причини: «а) у корені неправильний і нездоровий внутріпартійний режим і б) незадоволення робітників і селян тяжким економічним становищем, яке склалося не лише у ре-

¹ Швецов В.В. Дискуссия в РКП(б) 1923 года. – М.: Знание, 1991. С. 19-20.

зультаті об'єктивних труднощів, але і в результаті явних корінних помилок господарської політики».

Троцький піддав різкій критиці внутріпартійний режим, підкресливши, що він «набагато далі від робітничої демократії, ніж режим самих жорстких періодів військового комунізму. Бюрократизація партійного апарату досягла нечуваного розвитку застосуванням методів секретарського відбору», і у згадці немає «такого відвертого обміну думками з питань, що дійсно хвилюють партію». У листі відзначалося, що «офіційні мотиви призначень, зміщень, переміщень, переводів далеко не завжди співпадають з дійсними мотивами та з інтересами справи». Як приклад, Троцький двічі вказав на Україну, де велась «систематична робота зверху проти старого українського Раднаркому», маючи на увазі усунення Голови Раднаркому України Х.Раковського та зміну багатьох радянських працівників після червневого (1923) Пленуму ЦК КП(б)У.

Тривогу у Троцького викликала пропозиція комісії Дзержинського (створена 18 вересня 1923 р.) про те, що комуністам, які знають про угруповання в партії, необхідно обов'язково повідомляти про це в ГПУ, ЦК і ЦКК.

Не обійшов Троцький і такого актуального питання, як випуск горілки. В червні 1923 р. Пленум ЦК ВКП(б) черговий раз обговорював питання про впровадження державної монополії на продаж горілки. Троцький заперечував проти цього, аргументуючи це тим, що доходи держави стануть незалежними від успіхів господарського будівництва, а це він вважав стратегічною помилкою.

«Спроба перетворити негативне відношення до легалізації горілки ледве не в злочин проти партії і усунення з редакції центрального органу товариша, який вимагав свободи обговорення цього згубного плану, залишається назавжди одним з самих недостойних моментів в історії партії», – писав Троцький.

Як вихід з ситуації, Троцький пропонував покласти край «секретарському бюрократизму» і добиватися, щоб «партійна демократія – в тих, у крайньому разі, межах, без яких партії загрожує закостеніння та виродження, – повинна вступити в свої права». «Найменш безболісним і найкоротшим виходом із становища, – писав Троцький, – стало б усвідомлення нинішньою керівною групою усіх наслідків штучно підтримуваного нею режиму та щира готовність сприяти переводу партійного життя на більш здорові рейки».¹

Слабким місцем критики з боку Троцького було те, що зовсім недавно він сам був активним захисником принципу «назначенства» і обмеження демократії.

¹ Письмо Л.Д.Троцкого членам ЦК и ЦКК РКП(б) 8 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. 1990. 5. С. 165-173.

Лист Троцького від 8 жовтня хоч і був написаний авторитетним членом Політбюро, але все ж відбивав думку однієї людини. Ситуація змінилася, коли 15 жовтня 1923 р. в Політбюро надійшов ще один лист, підписаний 46 авторитетними членами партії з дореволюційним стажем, в т.ч. В.Антоновим-Овсієнком, Є.Преображенським, Г.П'ятаковим, Я.Дробнісом, Є.Бош, Т.Сапроновим, Т.Харечко, М.Лобановим, – частина яких раніше або й в той час працювала в Україні. За змістом, духом, навіть стилем «Заява 46-ти» мала багато спільного з листом Троцького. У ній відзначалася наявність «фракційної диктатури» та жорсткої боротьби всередині партії.¹

19 жовтня 1923 р. більшість Політбюро надала відповідь на лист Троцького, охарактеризувавши його як ряд жахливих помилок, причому без практичних пропозицій в господарській сфері. Троцького звинувачували в тому, що він не приділяє достатньої уваги армії, надуманості трьох криз: господарської, загально-політичної та внутріпартійної, «підготовці ґрунту для відриву радянського апарату від партії». У відповіді Політбюро стверджувалося, що «весь радянський апарат дивиться і повинен дивитися на з'їзд РКП, як на джерело урядової влади». Резюмуючи, більшість Політбюро констатувала, що «Троцький стає центром усіх елементів, що борються проти основних кадрів нашої партії», «у вирішальний для Республіки і для світової революції момент розхитує єдність партії».²

Позицію більшості Політбюро ЦК РКП(б) повністю підтримало Політбюро ЦК КП(б)У, яке на засіданні 22 жовтня 1923 р. разом з членами та кандидатами ЦК та ЦКК обговорило доповідь М.Фрунзе про внутріпартійне становище у зв'язку з листом Троцького та «Заявою 46-ти». У постанові, запропонованій Е.Квірінгом, були схвалені оцінки документів опозиції, зроблені більшістю Політбюро ЦК РКП(б), підкреслена необхідність розглянути це питання на пленумах ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, дії опозиції кваліфіковані «як спроба створити кризу в партії і оформитися всередині партії в окрему фракцію».³

Для того, щоб посилити свої позиції, більшість в Політбюро терміново скликає об'єднаний пленум ЦК і ЦКК (вперше в історії партії) 25-27 жовтня 1923 р., тим більше, що зміст листа Троцького від 8 жовтня і «Заяви 46-ти» стали відомими у парторганізаціях. На Пленум були запрошені по 2 представники від 10 найбільших промислових парторганізацій (в т.ч. від Харківської – К.Кіркїж та К.Гулий, Донецької – О.Криницький та М.Рухимович), а також 12 авторів «Заяви 46-ти». Від

¹ «Заявление 46™» в Политбюро ЦК РКП(б) 15 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. 1990. 6. С. 189-191.

² Ответ Членов Политбюро ЦК РКП(б) на письмо Л.Д.Троцкого от 8 октября 1923 г. 19 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. 1990. 7. С. 176-189.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 145, спр. 8, арк. 61.

ЦК КП(б)У були присутні також М.Фрунзе, Д.Мануїльський, Г.Петровський, В.Чубар, Е.Квірінг.

З доповіддю від більшості виступив Сталін, а із співповіддю – Троцький. Наступного дня вони виступили із прикінцевими словами. Обговорення питання проходило у гострій боротьбі. У дебатах взяла участь 42 особи. Позицію більшості захищало 30 ораторів. Троцький в основному повторив тези свого листа, і промова його була досить суперечливою. Він говорив про переслідування його прибічників – «троцькістів», про перетворення ЦКК в зняряддя Секретаріату у внутріпартійній боротьбі, про необхідність підвищення ролі Держплану, про причини своєї відмови від роботи заступником Голови уряду (єврейська національність), закликав до демократії, але сам же заявляв, що «він не демократ».¹

Полемічне загострення стосунків дійшло до того, що Г.Петровський звинуватив Троцького у хворобі Леніна, що викликало заперечення Н.К.Крупської.²

Пленум відхилив проекти резолюцій Преображенського (від опозиції), Гончарова (компромісну) і прийняв за основу резолюцію, оголошену представником України О.Радченком, в якому лінія ЦК визначалась вірною, а опозиція засуджувалась. Резолюція в цілому, запропонована від редакційної комісії Ф.Дзержинським, була затверджена 102 голосами проти 2 і при 10 тих, що утрималися (серед них був і Троцький). Пленум визнав його виступ з листом від 8 жовтня політично помилковим, а «Заяву 46-ти» як крок фракційно-розкольніцької політики. Одночасно Пленум схвалив курс на внутріпартійну демократію і визнав необхідним прискорити роботу комісії з господарських питань («ножиці цін», зарплата) і з внутріпартійного становища. Було також вирішено не розголошувати зміст листа Троцького, «Заяву 46-ти» і постанову Пленуму.³ Проте це рішення стало запізнілим, оскільки документи стали вже відомими місцевим організаціям, тому більшість змушена була розпочати відкриту дискусію на сторінках преси з конфліктних питань.

Початком такої дискусії стало опублікування в «Правді» статті Зинов'єва «Нові завдання партії». В статті відзначалися деякі недоліки в партійному житті – «штиль» і «застій» – і пропонувалося робітничу демократію застосувати на ділі.⁴

Деяко інакшу позицію займав Сталін, який писав: «При правильній лінії партії ... практика на місцях не скрізь, звичайно, але в деяких районах була неправильною». Говорив він також про «недостатню акти-

¹ Л.Д.Троцкий защищается // Вопросы истории КПСС. 1990. 5. С. 33-39.

² Крупская Н.К. – Зиновьеву 31 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. 1989. 2. С. 202.

³ О заявлениях т. Троцкого и «46^{ти} товарищей»; О внутрипартийной демократии // КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 141-142.

⁴ Зиновьев Г. Новые задачи партии // Правда. 1923. 7 ноября.

вність деяких наших осередків, відсталість і іноді навіть суцільну неграмотність, особливо на окраїнах. Осередки в цих районах мало активні, політично й культурно відстали».¹ Таким чином, Сталін провину за недоліки поклав на місцеві парторганізації – прийом, який він в подальшому використовував неодноразово (характерний приклад – стаття «Запаморочення від успіхів»).

Після публікації статті Зінов'єва в пресі з'явилася значна кількість відгуків, де висловлювались найрізноманітніші думки про стан і перспективи розвитку внутріпартійної демократії, дуже активно і гостро дискусійні питання обговорювались на зборах місцевих парторганізацій. При обговоренні питань дискусії в Іваново-Лисогірському районі Харкова рядові члени партії зазначали, що досі їм затикали рота, не давали висловитись і лише тепер вони змогли це зробити. Проте була й протилежна точка зору: в іншому районі того ж Харкова такі ж рядові комуністи заявляли, що та демократія, яку вимагають представники опозиції, є шкідливою, оскільки призводить до падіння дисципліни в партії, порушення її міцності². Таким чином, в партії існували дві основні точки зору щодо розвитку демократії (прикладів можна навести багато), і саме на останню з цитованих опирався Сталін, прокладаючи собі дорогу до диктаторської влади.

Цікаво відзначити, що другою важливою причиною дискусії Сталін вважав масові відпустки керівників-комуністів (тобто те, що вони знаходились не на роботі, а у відпустці) – у результаті «темپ партійного життя виявився значно ослабленим».³ Цю точку зору «підхопив» і Г.Петровський, який відзначав, що «створився курортний настрій, це створило затор у правильному функціонуванні усього нашого господарського апарату».⁴

Значний резонанс в українській парторганізації мала стаття Є.Преображенського, опублікована в «Правді» у кінці листопада 1923 р. Тут у найбільш концентрованому вигляді були оприлюднені погляди опозиції. У цій статті Є.Преображенський стверджував, що «партія ось уже два роки веде в основному невірну лінію у своїй внутріпартійній політиці. Ця політика опинилася у різкому протиріччі з тими задачами, які висуває перед нами неп». Преображенський звинуватив верхівку партії в тому, що вона не здійснила переходу «від мілітарних методів до методів внутріпартійної демократії», хоча сам в період дискусії про профспілки був прибічником «мілітарних методів». Далі він відзначав, що в партії виникла «чисто стихійна змова мовчання», що «величезний кадр старих більшовиків... повністю відрізаний від фактичного впливу

¹ Сталин И.В. О задачах партии // Правда. 1923. 6 декабря. Соч. Т. 5. С. 357, 361.

² Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. 1993. 9. С. 115.

³ Сталин И.В. О задачах партии // Правда. 1923. 6 декабря.

⁴ Петровский. К дискуссии о внутрпартийном положении // Звезда. 1923. 28 декабря.

на партійне життя, їх досвід не потрапляє в колективну партійну переробку». Для обґрунтування своєї позиції Преображенський апелював до В.І.Леніна, заявивши, що «не треба багато логіки, щоб зрозуміти, у якій мірі знамениті статті Леніна про рабсельінспекцію та проти бюрократизму радянського апарату цілком повертаються усією їх аргументацією проти нинішнього партійного курсу».¹

Положення статті Є.Преображенського були піддані критиці у публікаціях Й.Сталіна, Г.Зінов'єва, Е.Квірінга (тоді – генерального секретаря ЦК КП(б)У), Й.Варейкіса (тоді – секретаря Київського губкому партії), Г.Петровського (голови ВУЦВК) та ін.

Сталін фактично нічого не зміг протиставити твердженням Преображенського, окрім їх «голоного» заперечення.²

У статті Е.Квірінга основна увага була приділена аналізу поглядів Преображенського з питання про роль партійного апарату і секретаря партійного комітету. «Замість курсу на колективну самодіяльність організацій і підняття рівня всіх членів партії в процесі живої участі у всіх внутріпартійних рішеннях...було взято курс на добрий апарат і на хорошого партійного чиновника», – писав Преображенський.³ У зв'язку з цим Е.Квірінг досить резонно відзначив, що «за Преображенським виходить, що робоча демократія і «курс на хорошого секретаря» взаємно виключаються і що одне неминуче замінюється іншим. Не той секретар поганий, який рекомендований зверху і прийнятий низовою організацією, а той, який не вміє працювати; не той «чиновник», якого «призначено», а той, якого хоч двадцять разів обирай, все одно залишиться чиновником».⁴

Зовсім іншого аспекту питання статті Є.Преображенського торкнувся Й.Варейкіс. Щоб довести правильність основної лінії партії, він навіть ряд цифр, які характеризують успіхи радянської економіки. Газета «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) піддала критиці газету «Правда» за те, що стаття Преображенського була вміщена без редакційної примітки.⁵

6 грудня 1923 р. «Правда» публікує виклад доповіді Й.Сталіна на розширених зборах Краснопресненського райкому РКП(б). Цікавим є свідчення учасника зборів про реакцію деяких комуністів на основні положення доповіді. Один з працівників райкому (його прізвище в інформації не вказане) закінчив свій виступ заявою: «Тов. Сталін сказав нам: поменше демократії – і це правильно» (хоча в доповіді Сталіна цього немає, але у слухача, очевидно не випадково, склалося таке вра-

¹ Преображенский Е. О нашем внутрпартийном положении // Правда. 1923. 28 ноября.

² Сталин И.В. О дискуссии, о Рафаиле, о статьях Преображенского и Сапронова и о письме Троцкого // Правда. 1923. 15 декабря.

³ Преображенский Е. О нашем внутрпартийном положении // Правда. 1923. 28 ноября.

⁴ Квириг Э. Долой партийный аппарат! // Коммунист. 1923. 13 декабря.

⁵ Линия дискуссии дана // Коммунист. 1923. 12 декабря.

ження). Сталін у заключному слові змушений був уточнювати: «Не поменше демократії я сказав, а побільше»¹, оскільки відкрито говорити по обмеження йому було «не з руки».

Відчуваючи небезпечність подальшого розвитку дискусії і намагаючись зменшити вогонь критики на свою адресу, більшість Політбюро ЦК пішло на компроміс з опозицією, в результаті чого з'явилася резолюція «Про партбудівництво», одностайно затверджена на засіданні Політбюро та Президії ЦКК 5 грудня 1923 р. У цій резолюції були накреслені деякі заходи удосконалення внутріпартійного життя, зокрема говорилося про необхідність «слідкувати за суворим дотриманням виборності посадових осіб», «звернути увагу на висунення нових працівників знизу», посилити інформацію членів партії та виховну роботу серед них.²

Ця резолюція була результатом компромісу двох груп у партійному керівництві, і цей компроміс був тимчасовим і неміцним. Не були вирішені питання про гарантії реалізації резолюції та зміни у керівництві партії. Тому дискусія прийняттям цієї компромісної резолюції не могла закінчитися. Крім того, в цей період дискусійні матеріали лише почали обговорюватися у партійних організаціях, причому, як свідчать документи того часу, дуже бурхливо, і зупинити це обговорення вихід резолюції не міг. При цьому також необхідно враховувати активну діяльність опозиції, що продовжувалась. У грудні 1923 р. активно відбувалося обговорення питань внутріпартійного життя в партійних організаціях губерній, повітів та осередків, продовжували публікуватися матеріали прибічників опозиції. Активніше в дискусії у грудні 1923 р. стали брати участь й керівники партії, які до цього у пресі не виступали: Л.Б.Каменєв, М.І.Калінін, Й.В.Сталін.

Резолюція «Про партбудівництво» стала предметом обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Проробивши ритуальне дійство і висловивши «повну довіру» ЦК РКП(б), політбюро ЦК і ЦКК КП(б)У запропонували доповнити цю резолюцію деякими пунктами. Серед них – пропозиція про необхідність різкого відмежування від позиції Преображенського та інших, які «ставили під сумнів усі рішення XI і XII з'їздів партії». Пропонувалось «більш визначено» відредагувати пункт про фракції та угруповання, щоб не було сумнівів у неприпустимості їх утворення. Підтримуючи оновлення партапарату, ЦК КП(б)У відкинув виступ проти апарату взагалі. Висловлювалось також побажання посилити партосвітню роботу, щоб вона не була «відсунута на другий план».³

¹ Гамон Н.Е. Партия и такальщики // Правда. 1923. 9 декабря.

² О партстроительстве: резолюция XIII конференции РКП(б) // КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 149.

³ Резолюция политбюро ЦК и ЦКК КП(б)У по вопросу о внутрпартийном положении // Коммунист. 1923. 18 декабря.

В ідейно-політичну боротьбу на сторінках преси в цей період активно включився і Л. Троцький, який опублікував три статті (він назвав це листом до партійних нарад), відомих під назвою «Новий курс». Головне завдання він бачив у тому, що «*партія повинна підпорядкувати собі свій апарат*, ні на хвилину не перестаючи бути централізованою організацією». Троцький закликав до постійної взаємодії «старшого покоління з молодшим», оскільки за його думкою, лише це «*може зберегти стару гвардію, як революційний фактор*. Інакше старики можуть заостеніти і непомітно для себе стати найбільш закінченим виразом апаратного бюрократизму». При цьому Троцький підкреслював, що «переродження «старої гвардії» спостерігалось в історії не раз», а молодь називав «вірним барометром партії». Теза про можливість «переродження «старої гвардії» мала досить двозначний характер і може бути віднесена до старих більшовиків. Цікавим є погляд Троцького на те, як повинна поводити себе меншість у партії. Він вважав, що представник меншості повинен підкоритись рішенню, «тому що це його партія». Але це, зрозуміло, не завжди означає, що він неправий. Він, можливо, тільки раніше інших побачив чи зрозумів нове завдання чи необхідність повороту. Він настійливо підіймає питання і у другий раз, і третій, і десятий. Цим він робить послугу партії, допомагаючи їй зустріти у всеозброєнні нове завдання...».¹

Для попередження утворення фракцій та угруповань Троцький вважав необхідним врахування думки широких партійних мас, закликав не вважати «усіляку критику виявом фракційності». При цьому Троцький робив екскурс у післяреволюційну історію партії, згадавши епізоди внутріпартійної боротьби у жовтні 1917 р. (що було нагадуванням про помилки Зінов'єва і Каменєва), «лівих комуністів» (натяк на помилку Бухаріна), «військової опозиції» і дискусії про профспілки, відзначивши при цьому, що резолюцію про профспілки довелось радикально змінювати через кілька місяців (цим він у якійсь мірі намагався дезавувувати свою позицію в період профспілкової дискусії).

Троцький висловив припущення про можливі перспективи розвитку партії, вважаючи, що найвірогіднішими є два варіанти: або «перегруповання на основі резолюції ЦК», або партапарат «під гаслом боротьби з фракційністю» знову відкине партію на вчорашні позиції «штилю».² Не можна не відзначити, що Троцький у цьому прогнозі виявився, по суті, правим.

¹ Троцький Л. Новый курс (Письмо к партийным совещаниям) // Правда. 1923. 11 декабря.

² Троцький Л. Новый курс. Группировки и фракционные образования // Правда. 1923. 28 декабря.

Дискусійні матеріали свідчать, що у центрі внутріпартійної боротьби знаходились питання, пов'язані з боротьбою за владу в партії, зміною її керівництва, про свободу фракцій та угруповань.

Про те, що внутріпартійна боротьба пов'язана з боротьбою за владу, говорили на Харківському партактиві М.Скрипник та М.Фрунзе¹, про це відверто писав у «Правді» І.Рабчинський: «Боротьба за владу, йде боротьба за володіння партійним апаратом, з випадками проти апарату... Справа у тому, хто буде при владі: Бухарін, Зінов'єв, Каменєв та ін... чи Шляпников, Преображенський, Невський та ін.»² Характерно, що всі учасники боротьби вже зрозуміли значення у партії апарату, що в цій публікації і констатується. Цікаво також відзначити, що у переліку керівників партії відсутня згадка про Сталіна, що було б неможливим, скажімо, два роки потому. Мабуть, що це відбивало багато в чому авторитет Сталіна в партії у той час і думку комуністів про нього, хоча існувала й інша точка зору.

Але на партійних зборах в Україні і у пресі в той час висловлювались і критичні зауваження на адресу Сталіна, зокрема за різкий тон його статей. Такі публікації містилися, зокрема, в газетах «Пролетарская правда», «Звезда», «Всероссийская кочегарка», у виступах комуністів у Харкові, Києві, Катеринославі, Полтаві, Донецькій губернії.³

За деякими даними, Сталін зробив кроки для того, щоб фальсифікувати хід дискусії, продемонструвати ніби-то наявність переважної підтримки з боку парторганізацій більшості політбюро, щоб мати психологічну перевагу і тиснути на тих комуністів чи парторганізації, які ще не визначилися. Б.Бажанов, який був у той час технічним секретарем політбюро, згадував у своїх нотатках, що Сталін доручив своєму співробітнику А.Назаретяну виправляти на користь більшості ЦК звіти про збори і дані про голосування в парторганізаціях і подавати їх до газети «Правда» вже «відкоректованими». Якщо вірити Бажанову, Сталін сказав: «Я вважаю, що зовсім неважливо, хто і як буде в партії голосувати; але ось що надзвичайно важливо, це – хто і як буде рахувати голоси». Зведення про дійсні підсумки голосування в парторганізаціях, разом з тим, стали відомими Троцькому, який висловив своє обурення на засіданні Політбюро. Провину за викривлення інформації поклали на Назаретяна, якого вислали з Москви на Урал.⁴

¹ Скрипник. Виступлення на соборанні членов бюро ячеек, комфракций губотделов профсоюзоз и активных работников г.Харькова // Коммунист. 1923. 18 декабря; Фрунзе. Виступление... // Там само.

² Рабчинский И. Ущемленные // Правда. 1924. 8 января.

³ Див.: Пирожков. В чем спор? Пролетарская правда. 1923. 20 декабря.; Фурер В. В погоне за призраком // Пролетарская правда. 1923. 20 декабря.; Ляпин. Виступление на 5 пленуме Донецкого губпарткома // Всероссийская кочегарка. 1924. 10 января. та ін.

⁴ Бажанов Б. Кремль, 20-е годы: воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек. 1989. 39. С. 28.; Кулешов С.В. Избегать односторонних подходов // Вопросы истории КПСС. 1990. 5. С. 140.

Подібні звинувачення, крім газети «Правда», були висловлені також представниками опозиції на адресу газет «Коммунист» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Пролетарская правда» (Київ). У зв'язку з тим, що питання, пов'язані з публікацією дискусійних статей, набули особливої гостроти, редакція «Коммуниста» – органу ЦК КП(б)У звернулася в ЦКК КП(б)У із запитом, чи друкувати статті, які мають гострий фракційний характер і містять особисті випадки проти окремих комуністів. ЦКК КП(б)У в своїй постанові від 7 січня 1924 р. відзначила, що «дискусійні статті повинні мати лише принциповий характер і зовсім не бути засобом для випадів проти окремих товаришів. Усі непорозуміння та конфлікти, які виникають у процесі дискусії, повинні вирішуватись в контрольних комісіях. ГубКК, у свою чергу, повинні спостерігати за правильним ходом дискусії і попереджати демагогічні виступи окремих членів партії, незалежно від того, яку точку зору в дискусії вони відстоюють».¹

В ході дискусії рядові комуністи висловлювали обурення матеріальною нерівністю серед членів партії, відривом відповідальних працівників від осередків та робітників, відривом партії в цілому від робітників, недемократизмом окремих керівників. Пропонувалось давати директиви не згори, а знизу, тобто від первинних організацій, налагодити вільний обмін думок і покласти край «призначенству», організувати звіти відповідальних і керівних працівників, підвищити рівень політичних знань.

Під час дискусії дебатовалось також питання про її особливості в Україні, про специфіку діяльності КП(б)У та її завдання в галузі національного питання. Полеміка з цього приводу виникла між першим секретарем ЦК КП(б)У Е.Квірінгом та публіцистом М.Равичем-Черкаським. Останній піддав критиці ЦК КП(б)У за те, що «у нього не виявилось своєї власної лінії» в дискусії, вважає, що полеміка була занесена «з далекої півночі» і залучила тих, хто «живе настроями Москви». Особливі завдання Равич-Черкаський бачив у закріпленні КПУ як партії України. Разом з тим, він виступав проти розгортання внутріпартійної демократії, вважаючи, що це призведе до планування в КП(б)У «осіб російського походження», які мають перевагу... в партстажі й питомій вазі в партії». ² В цій статті порушувалися важливі і актуальні питання: про розширення самостійності КП(б)У, про надмірну залежність її верхівки від Москви, про необхідність врахування специфіки України в діяльності партії. Багато в чому справедливими були зауваження автора з приводу переважання в КП(б)У представників некорін-

¹ Постанова президиума ЦКК КПУ // Коммунист. 1924. 9 январа.

² Равич-Черкаський М. Об українских мотивах в дискуссии // Коммунист. 1924. 8 январа.

ного населення (у 1923 р. українці у компартії України склали більш 24%, а в державному апараті України – лише 5%).¹

Більшість керівництва Політбюро компартії змушена була визнати наявність суттєвих недоліків в партійній роботі і здійсненні внутріпартійної демократії, накреслити заходи щодо їх виправлення, але ніяких змін в керівництві зроблено не було, а це означало, що немає твердих гарантій змін.

З кінця грудня 1923 р. у пресі та місцевих парторганізаціях почали обговорювати питання економічної політики. У резолюції ЦК РКП(б) «Про чергове завдання економічної політики», опублікованій 25 грудня 1923 р., розвивалися та конкретизувалися положення економічної частини резолюції «Про партбудівництво», підбивались підсумки господарської діяльності партії після XII з'їзду РКП(б) та накреслювалися заходи подальшого розвитку народного господарства країни. Ці заходи стосувалися питань удосконалення планування економіки, розвитку сільського господарства (сільгоспкредиту, збільшення виробництва сільгоспзнарядь та машин, підтримки кооперації і т.д.), промисловості (перш за все металургійної, удосконалення політики цін), соціальної сфери (впорядкування зарплати, підвищення ролі профспілок), внутрішньої та зовнішньої торгівлі і т.д.²

1 січня 1924 р. у пресі з'явилась контррезолюція опозиції з економічних питань. Представники опозиції піддали критиці резолюцію ЦК з економічних питань, вказали, що недостатня увага приділяється необхідності переходу до планового господарства, затушоване питання про швидке накопичення приватного капіталу, з яким, на їх думку, слід посилити боротьбу, не висвітлено питання про безробіття.³ Як контрпропозиції висувались ідеї про відміну активного зовнішньоторгового балансу і проведення широкої товарної інтервенції, тобто посиленого завезення з-за кордону різних товарів, у тому числі і для сільського господарства.⁴ Разом з тим слід відзначити, що повної єдності поглядів з економічних питань у опозиції не було. Теза опозиції про «товарну інтервенцію» була піддана особливо гострій критиці у пресі. При цьому можна констатувати, що дискусія з питань економічної політики мала менш гострий характер, ніж з питань партійного будівництва. Можливо, що це було пов'язане з більшою складністю цього питання (складністю розуміння), коротшим періо-

¹ Шаповал Ю.І. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. С. 302.

² Об очередных задачах экономической политики: резолюция XIII конференции РКП(б) // КПСС в резолюциях... Т. 3. С.172-176.

³ Резолюция, предложенная тов. Преображенским на собрании активных работников Бауманского района г. Москвы // Правда. 1924. 1 января.

⁴ Резолюция по докладу об очередных задачах экономической политики, предложенная тов. Осинским собранию бюро ячеек и активных работников Московской организации // Правда. 1924. 1 января.

дом обговорення, а також певною втомою від дискусії, яка йшла вже третій місяць.

З кінця грудня 1923 р. у пресі та парторганізаціях почалося обговорення економічних питань. Представники більшості ЦК вважали однією з головних причин економічної кризи надвиробництво хліба всередині країни. З точки зору сьогоднішнього дня це пояснення виглядає майже неймовірним. Про реальні причини кризи писалося вище. Серед заходів по виходу з кризи передбачалося покращення сільськогосподарського кредиту, збільшення виробництва сільськогосподарських знарядь і машин, удосконалення політики цін, впорядкування зарплати.

Дискусійні збори на місцях проходили досить бурхливо і нерідко тривали по кілька днів. У Москві опозицію підтримувало 38,5% членів партії, в Києві – близько 50%, в Одесі – приблизно 1/3. В Донбасі опозицію підтримала незначна кількість учасників дискусії. Одним з наслідків дискусії було прийняття «організаційних» заходів з боку ЦК компартії України щодо тих, хто опонував лінії більшості (Сталін і К^о) і навіть просто виявляв хитання. Так, за опозицію більшості ЦК компартії України і відмову засудити Троцького був звільнений з посади нарком внутрішніх справ України І.І.Ніколаєнко¹, за нездатність згуртувати партійні маси на боротьбу з опозицією – секретар Київського губкому компартії Й.М.Варейкіс і з ним ще 14 керівників Київської парторганізації.

Впадає в око, що опозицію підтримували в основному люди з більш високим рівнем освіти – комуністи з навчальних закладів, установ. Інша, більша частина партії, яка мала низький рівень освіти, орієнтувалась не за логікою життя, а за вказівним пальцем секретарів парторганів, які, в свою чергу, керувались директивами вищестоящих органів.

В цілому опозиція зазнала поразки. В резолюції XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.) був зроблений тенденційний висновок про те, що опозиція – це «ревiзiя більшовизму» і «дрiбнобуржуазний ухил». Лише якщо вважати, що інакомислення – це ревiзiя більшовизму, то з цією думкою можна погодитись.

Дискусії початку 20-х років – це ще дискусії в широкому розумінні цього слова: в них є і обговорення, і полеміка, й політична боротьба. Меншість ще має можливість висловитись в пресі, на зборах, публікуються критичні матеріали, в тому числі й неприємні для керівництва. Проте дискусія не привела до істотних змін у політичному житті, шанс демократизації не реалізувався, політична ситуація ще більше погіршилася.

Однак боротьба за владу не закінчилася. Позиції Троцького та його прибічників послабли, але все ж залишалися досить міцними. Смерть Ле-

¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. С. 239-240.

ніна стимулювала новий оберг політичної боротьби. Приводом до початку чергової дискусії стали публікації Троцького з історії більшовизму. Його супротивники прагнули скористатися цим, щоб розвінчати його, показати його помилки, підірвати авторитет. В пресі були піддані критиці публікації Троцького «О Ленине» та «Уроки Октябрю». Це вже власне була не дискусія (хоч її назвали «літературна дискусія»), а критичне обговорення і папложення Троцького. Головний дискусійний документ – «Уроки Октябрю» більшості членів партії був невідомий. Особливостями дискусії було, по-перше, те, що в ній фактично не було боротьби думок, а лише одностороння критика; по-друге, вперше предметом обговорення стали питання історії і теорії більшовизму; по-третє, дискусія в основному проходила на сторінках преси.

Цікаво відзначити, що в цей же час вийшли подібного роду книги Сталіна «О Ленине и ленинизме» і стаття М.Бухаріна «Ленин как марксист», але предметом дискусій вони не стали, що говорить про те, що питання теорії та історії більшовизму були лише приводом до дискусії. До речі, книга Сталіна в цей час отримала досить помірну оцінку з критичними зауваженнями: «Робота цікава своїм синтетичним підходом до теми, своєю сміливою *прямолинійністю* (курсив наш – Авт.) в формулюваннях...». Автор рецензії відзначив схематизм роботи («вся книга – одна схема»), виправдовуючи це необхідністю «максимально наблизити до читача книгу». Критичні зауваження були висловлені з приводу висвітлення Сталіним філософських та економічних питань («Те, що говорить тов. Сталін... про філософські погляди Леніна, звучить, у крайньому випадку, туманно і, так би мовити, «нечітко»). «Великим лукавством» назвав автор рецензії оцінку Сталіним внеску Плеханова в боротьбу з антиматеріалістичними поглядами».¹ Як видно, спроби Сталіна «популяризувати» ленінізм оцінювались тоді досить об'єктивно, але такі оцінки стали вже неможливими через 2-3 роки.

В багатьох публікаціях повідомлялося про небільшовицьке минуле Троцького, що в той час вважалося істотним компроматом, критикувались теорія «перманентної революції» Троцького, детально розглядалися основні епізоди Жовтневої революції 1917 р. Троцького намагалися звинуватити в тенденційності, для чого були певні підстави. Деякі епізоди в історії революції висвітлювались ним дійсно суб'єктивно, велика увага надавалася власній ролі в подіях. В публікаціях Троцького акцентувалася увага на помилках Зінов'єва і Каменєва у 1917 р., що було вигідно Сталіну, для якого вони були суперниками в боротьбі за владу.

23 листопада у пресі публікується постанова ЦК КП(б)У, в якій за-суджується виступ Троцького, а парторганізаціям рекомендується «об-

¹ Баммель Григорий. Литература о ленинизме. Обзор первый // Печать и революция. 1924. Кн. 4. С. 50, 51, 52, 53.

межити дискусією виступами у пресі та спеціальними доповідями в дискусійних клубах (партклубах) та гуртках з ленінізму, що, звичайно, не означає заборону осередкам обговорення дискусійних питань».¹ Президія ЦКК КП(б)У прийняла рішення, в якому, з одного боку, оголошувалась рішуча боротьба з усілякими «прагненнями, спрямованими до підриву єдності партії», а з іншого – неприпустимість під час перевірки непролетарського складу партії «заликування тих членів партії, які або підтримують лінію Троцького, або не уяснили характеру його виступу».² Проте це лише проголошувалося. Як свідчать матеріали перевірки, опозиціонерам обов'язково задавали питання, як вони оцінюють виступ Троцького,³ і таке запитання під час партперевірки не було випадковим, а мало на меті взнати настрої опозиції. Проте представники опозиції в Україні не виявляли активності і займали вичікувальну позицію, що згодом не допомогло, а лише погіршило їх становище. На захист Троцького висловились одиниці, в основному серед військових. Їх аргументацією було те, що вони не знайомі із змістом книг Троцького, а заслухали лише односторонню інформацію «офіційного доповідача».⁴

Сталін з приводу «оргвисновків» щодо Троцького заявив: «Що стосується репресій, то я рішуче проти них. Нам потрібні тепер не репресії, а розгорнута ідейна боротьба проти троцькізму, що відроджується»⁵. Разом з тим Сталін у цій роботі («Троцькізм чи ленінізм?») 46 разів використав термін «троцькізм»⁶, «випустивши» його в обіг. Знаючи подальший хід подій і натуру Сталіна, навряд чи можна вважати його заяву щирою. Більш відвертим був Г.Петровський, який у своїй статті у газеті «Вісті ВУЦВК» (до речі, передрукованій ще 13 газетами України, що надало їй фактично офіційного характеру) заявив: «Якщо треба буде, то партія змете зі свого шляху і Троцького»⁷.

Проти Троцького використовувалась і така форма боротьби, як памфлети у віршах. Зокрема, у вірші Д.Бедного, надрукованому, до речі в день народження Сталіна (очевидно, як подарунок останньому), містились такі рядки: «Из-за пресловутых «уроков Октября»

Получилась немалая пря.

Закатили учительно сплошные «октябрины»

Подавали его на манер осетрины –

¹ По поводу выступления тов. Троцкого: постановление ЦК КП(б)У // Коммунист. 1924. 23 ноября.

² По вопросу о линии проверочных троек при проверке парторганизации Украины в связи с литературными выступлениями Троцкого: постановление президиума ЦКК КП(б)У // Коммунист. 1924. 22 ноября.

³ РЦХДНИ, ф. 17, оп.31, спр. 110, арк. 3.

⁴ Д.Е. Ход литературной полемики в частях УВО // Красная рота. 1924. 58. С. 81-82.

⁵ Сталин И.В. Троцкизм или ленинизм? // Правда. 1924. 26 ноября.

⁶ Підраховано авторами.

⁷ Петровський Г. На запитання селянам // Вісті ВУЦВК. 1924. 11 грудня.

И пареного, и жареного, и соленого, и перченого,
И толченого, и моченого
И в виде маринада, и в виде студня,
Не пропуская ни праздника, ни будня»¹.

Враховуючи, що Троцький в той час ще був одним з керівників партії та держави, вражає грубість тону і прямі образи на його адресу.

Не дивлячись на те, що рядові комуністи не були знайомі з публікаціями Троцького, вони майже одноставно засудили його. Троцького звинуватили в «ревізії ленінізму» і зняли з поста керівника Червоної Армії. Дискредитація Троцького під час «літературної дискусії» фактично поставила його на межу політичного краху. Його впливу і авторитету було нанесено сильного удару, від якого він вже не зміг піднятися. Троцького умовно залишили в політбюро і він не міг вже претендувати на роль лідера в країні. Його пасивність під час цієї «проробки» мала негативне значення для нього.

В результаті цієї пропагандистської кампанії зріс авторитет Сталіна як «борця за єдність комуністичної партії та чистоту марксизму-ленінізму», тим більше, що він не обвинувачувався в цей час у помилках, на відміну від інших членів керівництва партії – Зінов'єва, Каменєва, Рикова, Бухаріна. Саме після цих подій Сталін починає висуватися на роль першого керівника країни та партії.

Знову були зроблені «оргвисновки» щодо тих, хто не чітко розумів лінію московського партійного керівництва і мав окрему думку. На цей раз постраждав головний комуніст України – генеральний секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг. Приводом для відставки стало те, що Квірінг під час дискусії висловив точку зору, яка на той час більше співпадала з думками Зінов'єва і Каменєва, ніж Сталіна. Крім того, Сталіну не сподобалась пропозиція Квірінга про звільнення його (Сталіна) з посади генсека і призначення на посаду голови Реввійськради. Сталін, цілком усвідомивши переваги своєї посади, звичайно, й думати про це не хотів і добився зняття Квірінга, щоб і думка про його, Сталіна, переміщення, на високому політичному рівні не виникала.²

Економічні труднощі 1925 р. гостро поставили питання про перспективи розвитку непу, доцільність і правильність політичного курсу керівництва. Зміна у співвідношенні сил у керівному ядрі, висунення Сталіна на перші позиції не влаштувало інших лідерів більшовиків, зокрема Зінов'єва і Каменєва, які об'єдналися у так звану «нову опозицію». Розходження торкалися ряду теоретичних питань, зокрема про характер соціально-економічного ладу в СРСР, про відношення до куркулів (заможних селян), про можливість побудови соціалізму в СРСР.

¹ Бедный Д. К шапочному разбору // Правда. 1924. 21 декабря.

² Діброва С.С. Товариш Квірінг // Про минуле – заради майбутнього. – К.: КДУ, 1989. С. 308.

«Нова опозиція» вважала, що державний капіталізм, а не соціалізм, є домінуючою формою народного господарства країни, оскільки існує свобода торгівлі, оренда, концесії.

В центрі уваги керівництва КП(б)У та активістів партії в цей час опинилася стаття І.Дашковського «На середпартійні теми», опублікована у газеті «Коммунист» восени 1925 р. Стаття була написана у дусі дискусійних матеріалів 1923 р. Вона згадувалась у публікаціях центрального органу ВКП(б) – газеті «Правда», закордонних емігрантських виданнях, широко обговорювалась на ІХ з'їзді КП(б)У в грудні того ж року. В ній була критика існуючого становища у партії, пропозиції щодо поліпшення ситуації. Дашковський зазначав, що з 1923 р. лунають заклики проводити внутріпартійну демократію на ділі та при цьому мовчазно передбачається, що вона проводиться лише на словах. «Неможливий нормальний партійний режим, – писав Дашковський, – коли одну, хай численно незначну, частину партії оголошують майже «поза законом» на тій підставі, що під час дискусії її погляди не збіглися з поглядами більшості». Далі Дашковський підкреслював, що партапарат не здійснив демократії тому, що в нього немає інших традицій, крім командування. У цей апарат, за його думкою, нерідко потрапляли ті товариші, яких тільки тому не можна було звинуватити в «ідеологічних ухилах», що вони не мали ніякої ідеології. У своїх пропозиціях Дашковський не був оригінальним: оновлення партапарату та підвищення культурного та політичного рівня мас¹, про що вже йшлося під час дискусії 1923 р.

Дашковського піддали критиці і у «Правді»², і у «Коммунисте»³, і на ІХ з'їзді КП(б)У. З приводу його статті висловились 11 делегатів з'їзду, у тому числі Л.Каганович (двічі), М.Калінін, Г.Петровський, І.Клименко. Каганович заявив, що Дашковський «безладдя у своїй голові приписує всій партії».⁴ На з'їзді Дашковський говорив про «особистий режим у всій партії», про «рекламування особи»⁵ вірно помітивши нові тенденції у партійному житті. Звичайно ж, делегати дружно засудили його «ідеологічно чужі погляди»⁶.

«Нова опозиція» вважала, що побудувати соціалізм в одній країні без перемоги революції в інших країнах неможливо. Сталін, Бухарін та їх прибічники, навпаки, підкреслювали, що це можливо і реально.

Окрім теоретичних, в ході боротьби вирішувалися питання про владу. «Нова опозиція», зокрема Каменев, різко виступила проти Ста-

¹ Дашковский И. На внутрпартийные темы // Коммунист. 1925. 28 октября.

² Рошаль А. К постановке вопроса о внутрпартийной демократии // Правда. 1925. 5 декабря.

³ Шубин П. Старая погудка на новый лад // Коммунист. 1925. 1 ноября.

⁴ Девятый съезд КП(б)У. Стенографический отчет. – Харьков, 1926. С. 149-152, 155.

⁵ Там само. С. 128.

⁶ Там само. С. 56, 82, 133, 134, 136, 137-138, 142, 144, 143-152, 155, 159, 355.

ліна як керівника партії. Але це прозріння було запізнілим. Якби ці пропозиції висувались у 1924 р., тоді все ще можна було змінити, але у 1925 р. ситуація була іншою. Виступи представників опозиції проти Сталіна були сприйняті як прагнення самим взяти владу, як замах на єдність партії, тому їх пропозиції не були підтримані.

Це підштовхнуло лідерів «нвої опозиції» до об'єднання з Троцьким, що відбулося влітку 1926 р. Знову дискутувалися питання про можливість побудови соціалізму, про єдність партії, критикувалась загальна політика керівництва, в першу чергу Сталіна. Все це перепліталося з особистими випадками один проти одного, з вишукуванням помилок, обвинуваченням в немарксистських поглядах.

Діяльність опозиції була засуджена липневим пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) (1926 р.) і піддавалась критиці на партактивах округів України. На них були присутніми лише 12% складу парторганізацій (очевидно, найперевіреніші й найвірніші члени сталінської фракції). У деяких парторганізаціях, як відзначав часопис «Известия ЦК КП(б)У», – не були готові до обговорення питань пленуму. Більше того, для деяких комуністів рішення пленуму були несподіванкою (навіть деякі секретарі сільосередків не знали про пленум). Це відзначалось у 5 округах України. В огляді журналу висвітлювалася характерна деталь: певна частина парторганізацій (особливо сільських), хоч і не засвоїли сутності принципів розходжень, але категорично вимагали збереження єдності партії¹, тобто фактично не знали, хто правий, але вимагали єдності, що було для них зрозумілим і простим гаслом.

Газета «Комуніст» (Харків) повідомила про обговорення підсумків пленуму в одному з цехів Бердянського машинобудівного заводу. Після інформації про рішення пленуму робітники йшли, заявляючи: «Головних учнів Ілліча повикидали з ЦК та політбюро. Вже щось буде».² Інтуїція їх не зрадила – сталінська диктатура утверджувалась, і тоталітаризм наступав.

Новим етапом засудження опозиції стала Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (17-21 жовтня 1926 р.). Виступи на ній мали, в основному, характер різкого осуду опозиції без суттєвих аргументів та обґрунтувань. Головним завданням була дискредитація опозиціонерів. Делегат Морокін з Артемівська, наприклад, з гнівом розповідав, що коли Г.Пятаков працював у 1920-1921 рр. в Донбасі, робітники отримували макуху, а Пятаков ведмеда годував білим хлібом. Ведмідь втік з двору й пішов на базар і наробив там галасу, Пятаков змушений був заплатити велику суму за збитки від «діяльності» ведмеда.¹ Ось такими

¹ Ітоги обговорення рішень июльського пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и августовського пленума ЦК КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У. 1926. 8. С. 16, 20-21.

² Невдале роз'яснення // Комуніст (Харків). 1926. 21 серпня.

¹ Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Стенографічний звіт. – Х., 1926. С. 63.

були супротивники Сталіна! Хіба ж можна було їх підтримувати, коли вони ведмедів годують білим хлібом!

Найбільшого загострення ідейно-політична боротьба набуває у 1927 р. З'являються опозиційні платформи, де в концентрованому вигляді висловлюються погляди противників лінії Сталіна. Найрадикальнішою з них була «платформа 15-ти» (названа за кількістю підписів під нею), серед авторів якої знаходились чимало тих, хто в різні часи працював в Україні: Т.Сапронов, Т.Харечко, І.Дашковський та ін. В цьому документі зазначалось, що «партійний апарат перетворюється з слуги партії в її господаря». Далі автори писали, що пануюча сталінська група застосовує явно фашистські методи боротьби з опозиційним блоком, заборону дискусії, виключення з партії, загрози звільнити з роботи. Пропонувалось відновити режим внутріпартійної демократії, забезпечити всім членам партії право обговорювати всередині партії всі питання, ліквідувати матеріальну залежність посадових осіб як від вищих парторганів, так і від радянських і господарських органів; відновити виборність усіх парторганів. «Практика будь-яких привілеїв ... повинна бути знищена.»¹ Для свого часу ці тези були досить сміливі і цікаві, але у пресі їх піддали нищівній критиці, заборонивши пропагувати. В боротьбі проти опозиції дедалі більше використовуються «організаційні методи», особливо висилання в інші райони, а також за кордон. Лише за липень-серпень 1927 р. з партії виключили близько 600 чол. за розповсюдження опозиційних платформ і підпис під ними, тобто для вирішення внутріпартійних завдань використовуються адміністративні заходи і репресивний апарат.

Коли у серпні 1927 р. на пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича запитали, чому Зінов'єву і Троцькому не дають друкувати свої статті, він змушений був визнати, що це дійсно так, тобто, що рівних прав у дискусії немає і пояснив це тим, що опозиція є маленькою групкою і не може рівнятися з більшістю партії. Ця група дійсно не була численною, проте її лідери ще входили до складу ЦК і мали право на висловлення думки. Але це зробити їм не давали, замовчуючи критику і затискаючи демократію².

В день святкування 10-річчя Жовтневої революції представники опозиції намагалися влаштувати свою контрдемонстрацію. Вони поширювали листівки, де ВКП(б) зображувалася як така, що знаходиться за ґратами;³ несли транспаранти «Проти опортунізму, проти розколу – за єдність ленінської партії», «Виконаємо заповіт Леніна». Троцький так пояснював ці гасла: «Проти опортунізму», – це значить проти Ста-

¹ Под знамя Ленина // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. – М.: Терра. 1990. Т.3. С. 179, 183-184.

² Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. 1993. 9. С. 120.

³ Антисоветское выступление оппозиции // Правда. 1927. 10 ноября.

ліна... «За ленінський ЦК ВКП(б)... – це зрозуміють так: за той ЦК, який був при Леніні. Сталінцям потрібен сталінський, а не ленінський ЦК».¹

Крапку у боротьбі з опозицією повинен був поставити XV з'їзд ВКП(б).

Троцький згадував: «Так звані вибори на місцеві конференції, що посилали делегатів на з'їзд, зроблені були до офіційного оголошення наскрізь фальшивої «дискусії», під час якої організовані на військовий лад загони свистунів зривали збори за чисто фашистським зразком».²

Якщо в кінці 1923 р. Троцький відмовився використовувати у внутріпартійній боротьбі «безпартійні штики», то Сталін у боротьбі з опозицією у другій половині 1926 р. і в 1927 р. використовує ГПУ, агентів зовнішнього спостереження, міліцію. Починаються арешти учасників опозиційних груп, виключення їх з партії,³ висилка в Сибір, Казахстан і т.д.

ГПУ реально сприяло тому, що були придушені залишки опозиції в Україні. В.Балицький, виступаючи на X з'їзді КП(б)У (1927), запевняв делегатів у тому, що українська опозиція має «підпілля» і «надпілля», причому в останньому «у них маленькі люди, ті, які зв'язуються із безпартійними, і ті, які зв'язуються із антирадянськими партіями. Це тепер уже майже доведений факт». Опозиція обвинувачувалась і в тому, що її представники матеріально підтримують підпілля, використовуючи своє перебування на радянській роботі, а також встановлюють зв'язок «через меншовиків» із закордоном.⁴

Ще до закінчення 1927 р. Сталін почав депортацію опозиціонерів. Як пише Ісак Дойчер, «безжалісний майстер майбутніх кривавих чисток в той час ще дуже турбувався про своє албі і створення пристойної зовнішньої картини. Він намагався уникнути скандалу відкритими і насильницькими висилками і тому обставляв вигнання своїх ворогів так, що воно виглядало як добровільний від'їзд».⁵

Один з лідерів опозиції Х.Раковський здійснив агітаційну поїздку по Україні, намагаючись отримати підтримку комуністів республіки, де він раніше працював Головою уряду, проте його місія закінчилася невдачею (він побував у Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Києві).⁶ На зборах партколективу заводу «Комунар» (м. Запоріжжя) йому надали лише 10 хвилин для виступу¹, у Києві на деревообробній фаб-

¹ Троцький Л. После словесного зигзага влево – глубокий сдвиг вправо (К итогам юбилейного праздника) // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. Т. 4. – М., 1990. С. 252.

² Троцький Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тт. 1-2. – М.: Панорама, 1991. С. 511.

³ Старцев В.И. Л.Д.Троцкий (страницы политической биографии). – М., 1989. С. 61.

⁴ X з'їзд КП(б)У. 20-29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. – Х., 1928. С. 213.

⁵ Дойчер И. Троцкий в изгнании: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. С. 5.

⁶ Тогда и теперь // Правда. 1927. 10 ноября; Игра с огнем // Звезда. 1927. 12 ноября.

¹ Провал опозиції в Запоріжжі // Селянське життя. 1927. 13 листопада.

ріці відмовилися його прийняти та ухвалили перейменувати Раковський район м. Києва в район Жовтневої революції.¹

Завісу над цими подіями підіймає лист П.Постишева – тоді секретаря Харківського округу КП(б)У, на адресу Сталіна (генерального секретаря ВКП(б), Кагановича (генерального секретаря ЦК КП(б)У) та Орджонікідзе (голови ЦК ВКП(б)). Він пише, що напередодні 10-річчя Жовтневої революції було влаштовано урочисте засідання міськради з громадськими організаціями, на якому був присутній і Раковський. «Не встиг він встати на трибуну, як у залі піднявся неймовірний шум та крик: «Геть», «Розкольників» і т.д.» – пише П.Постишев. Він відзначає, що «активка» комунарів була підготовлена. До Раковського підбігла жінка, намагаючись схопити його за рукав і стягнути з трибуни. Раковський стояв блідий, як полотно. У президії сиділи представники іноземних делегацій, до яких він звернувся з промовою приблизно такого змісту: «Дивіться, як тут зажимають і не дають інакомислячим висловитися» і що «тут виховали фашизм», після чого він покинув зал засідань...»².

Дуже показовим є вірш Д.Бедного, опублікований у дні XV з'їзду ВКП(б):

«На съезде была картина такова:
Сталин, засучив рукава,
С полным знанием дела,
Отсекая гниль от здорового тела
Производил операцию,
Очень похожую на кастрацию,
Так как ею у оппозиционного движения
Убивалась способность размножения».
І закінчувався цей вірш знаменною фразою:
«Оппозиция! Вечный тебе упокой!»³

Колись Л.Троцький фантазував, що в майбутньому соціалістичному суспільстві «люди будуть поділятися на «партії» з питань про новий гігантський канал, про розподіл оазисів у Сахарі..., про регулювання погоди та клімату, про новий театр, про хімічну гіпотезу, про дві течії в музиці, що борються, про кращу систему спорту. Ці угруповання не будуть отруєні ніякою класовою чи кастовою корисливістю. Усі будуть однаково зацікавлені в успіхах цілого. Боротьба буде мати чисто ідейний характер. У ній не буде погоні за зиском нищості зрадництва, підкупу, всього того, що складає душу «змагання» у класовому суспільстві».¹

¹ Чергова поразка троцькіста Раковського // Комуніст. 1927. 13 листопада.

² Цит. за: Моргун Владимир. Не склонивший головы // Красное знамя. 1989. 22 января.

³ Бедный Д. Похоронный обряд или оппозицию учить, что мертвого лечит // Известия ЦИК. 1927. 8 декабря.

¹ Троцкий Л. Литература и революция. – М.: Красная новь, 1923. С. 170-172.

Проте не так сталося, як гадалося. У внутріпартійній боротьбі чітко виявилися і зрадництво, і інтриги, і підкуп, і усі прояви гріхів людських.

Слід відзначити, що частина лідерів опозиції (особливо це стосується Зинов'єва і Каменєва) багато в чому сприяли поступу Сталіна. А.Мікоян у своїх спогадах писав: «...Одні з них не бачили в Сталіні серйозного суперника, інші – претендента на роль вождя бонапартистського типу. Тому віддали перевагу збереженню його, чим висуненню кого-небудь з більш авторитетних, ніж Сталін, керівників партії, що мали престиж як теоретики та ідеологи. Боялись, що такий лідер зможе більше, ніж Сталін, нав'язувати свою волю і завдати шкоди колективному керівництву. Сьогодні це виглядає не просто дивно, а навіть неймовірно, але саме так, на мою думку, було».¹

Троцький висловився з цього приводу ще образніше й конкретніше. Говорячи про позицію Зинов'єва у 1923-1924 роках, він писав, що Зинов'єв «на буксирі тягнув за собою свого майбутнього ката».² Після того, як Сталін відсторонив Зинов'єва і Каменєва від влади, Зинов'єв, нагадуючи засідання пленуму ЦК після XIII з'їзду РКП(б) і оголошення ленінського «Листа до з'їзду» і те, як йому вдалося врятувати Сталіна від падіння в політичне небуття, з гіркотою спитав: «Чи знає товариш Сталін, що таке вдячність?» Товариш Сталін витягнув трубку з рота і відповів: «Ну, як же, знаю, дуже добре знаю, це така собача хвороба».³

В опозиції було мало можливостей для своєї агітації і пропаганди, оскільки преса і апарат влади знаходились під контролем Сталіна. В складних економічних питаннях не всі могли розібратися, оскільки рівень освіти у більшості комуністів був невисоким. Багато хто з рядових членів партії голосував автоматично, за вказівкою партійного керівника. Об'єднана опозиція зазнала поразки, її лідери виведені з керівництва, що ще більше посилює роль Сталіна, якого багато хто щиро вважав захисником вірного «ленінського» курсу і єдності партії.

Проте на цьому політична боротьба не закінчилася. Новий її оберт пов'язаний з третьою кризою непу (1927-1928). Восени 1927 р. знову виникли труднощі з хлібозаготівлями. Погіршилось міжнародне становище країни, і селяни, побоюючись війни, стали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, і селяни не продавали зерно, чекаючи поки воно зросте в ціні. У відповідь уряд ввів надзвичайні заходи. Дозволялось застосовувати репресії щодо тих селян, які притримували хліб і мали його надлишки в обсязі більше 30 т. Все це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Проти цього ви-

¹ Мікоян А.И. В первый раз без Ленина // Огонек. 1987. 50. С. 5.

² Троцкий Лев. Сталин. Chahidze Publications, 1985. Т. II. С. 189.

³ Бажанов Борис. Кремль, 20-е годы. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек. 1989. 40. С. 26.

ступили М.Бухарін, О.Риков та їх прибічники. Вони пропонували більше використовувати економічні, ринкові методи господарювання, виступали проти постійного впровадження надзвичайних заходів, за розгортання непу.

Як вважає Д. Шелестов, якби «кризи хлібозаготівель 1927-1928 рр. не було, то Сталіну довелося би вигадати її чи щось подібне». Дискусії в Політбюро, що почалися згодом з приводу застосування надзвичайних заходів та їх продовження, швидко охопили більш широке коло питань, дали можливість Сталіну повести справу до вигідного для нього розколу керівництва, поступової ізоляції його меншості і зміцненню лав своїх прибічників.¹

У той час як більшість ЦК вважала необхідним будь якою ціною прискорити темпи соціалістичного будівництва, у тому числі колективізацію сільського господарства, група Бухаріна продовжувала захищати концепцію еволюційних перетворень з поступовим переходом селянства на шлях соціалізму. Рішуче виступив Бухарін проти сталінського курсу на загострення класової боротьби, яка ніби-то неминуче супроводжує процес соціалістичного будівництва.²

У статті «Замітки економіста» Бухарін застерігав: «Великі помилки господарського керівництва, викликаючи порушення основних господарських пропорцій у країні, можуть тим самим викликати до життя і надто несприятливі для пролетаріату перегрупування класів. Порушення необхідних економічних співвідношень має своєю іншою стороною порушення політичної рівноваги в країні». Бухарін пропонував пустити в хід «мобільний максимум господарських факторів», який передбачав «найскладнішу комбінацію особистої, групової, масової, суспільної і державної ініціативи».³

Сталін з роздратуванням відзначав з приводу статті Бухаріна: «Для нас, для більшості членів Політбюро, в усякому разі не підлягало сумніву, що «Замітки економіста» є антипартийна еkleктична стаття, розрахована на уповільнення темпу розвитку індустрії і заміну нашої політики на селі...».⁴

Важливим етапом внутріпартійної боротьби стали події січня – лютого 1929 р. 21 січня 1929 р. М.Бухарін виступив на траурному засіданні, присвяченому п'ятиріччю з дня смерті В.І.Леніна, з доповіддю «Політичний заповіт Леніна». Бухарін вказав шляхи можливого подолання економічних труднощів: «Не емісія, не проїдання запасів (золотих, товарних, валютних), не переоподатковування селянства, а якісне

¹ Шелестов Д. Время Алексея Рыкова: эскиз политического портрета. – М.: Прогресс, 1990. С. 260-261.

² Павлов Н.В., Федоров М.Л. Николай Иванович Бухарин // Вопросы истории КПСС. 1988. 10. С. 83.

³ Бухарин Н.И. Заметки экономиста // Правда. 1928. 30 сентября.

⁴ Сталин И.В. Соч. Т. 11. С. 320.

зростання продуктивності загальнонародної праці і рішуча боротьба з непродуктивними витратами – ось головні джерела нагромадження». Бухарін радив у політиці щодо селянства дотримуватися правил: «Зачіпляти селянина за його інтереси, не мудруючи, без будь-яких викрутів, нам необхідно шукати найпростіші підходи до нього».¹

Доповідь Бухаріна була піддана роздратування завуальованій, а потім і відкритій критиці в пресі. Особливе роздратування у Сталіна викликала спроба Бухаріна тлумачити ленінізм – він вважав, що це лише його, Сталіна, прерогатива.² Проте відкрито про це говорити він не міг і тому у пресі «роз'яснювалося», що «тлумачення принципів і заповітів Леніна є винятковим правом з'їздів партії».³

Вирішальним моментом у внутріпартійній боротьбі став квітневий (1929 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК. На ньому група Бухаріна висунула альтернативну програму, в якій, зокрема, пропонувала ввезти хліб з-за кордону для нормалізації продовольчого становища міст; рішуче відмовитися від надзвичайних заходів; застосувати гнучкішу систему податків і цін на хліб (при цьому Бухарін вважав, що не можна говорити про еквівалентний обмін між містом і селом); збільшити випуск сільськогосподарських машин і знарядь.⁴

Головне протиріччя, за визнанням самого Бухаріна, було у визначенні характеру подальшого руху, його методів.⁵

З великою промовою на Пленумі виступив Сталін. Він намагався завдати вирішального, нокаутуючого удару по групі Бухаріна. З цією метою він нагадав Бухаріну всі його минулі помилки, сипав словами: «дурниці», «нісенітниця», «знахарство», «липовий марксист», «напіванархістська калюжа Бухаріна» і т.д.⁶

Як вважають Г.Бордюгов та В.Козлов, «в позиції Бухаріна менше всього було боротьби за владу». На їх думку, і за своїми людськими якостями йому не властиві були претензії на роль вождя. При цьому вони посилаються на свідчення Ф.П.Новиченкова, який був присутнім у 1933 р. на «партійній чистці» Бухаріна. У відповідь на обвинувачення у вождизмі, Бухарін відповів: «Я ніколи не ліз у вожді. Немає у мене даних для вождя». І у 1929 р. група Бухаріна не вимагала усунення Сталіна з посту генсека. «Ми лише думаємо, – писали вони, – що тов. Сталіну треба врахувати пораду (дуже мудру), дану Леніним, і не відступати від колективності в керівництві. Ми вважаємо, що тов. Сталіна, як і кожного іншого члена Політбюро, можна і потрібно поправляти, не

¹ Бухарин Н.И. Избр. произведения. – М., 1988. С. 428, 429.

² Греченко В.А., Колесник В.Ф. Деякі питання внутріпартійної боротьби в 1928-1929 рр. // Укр. істор. журнал. 1989. 8. С. 63.

³ Борьба с правым уклоном и идеологическое воспитание масс // Правда. 1929. 10 февраля.

⁴ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. С. 263-301.

⁵ Журавлев В., Наумов В. Возвращение к правде // Правда. 1988. 9 октября.

⁶ Сталин И.В. Соч. Т. 12. С. 27, 29, 36, 54 и т.д.

ризикуючи за це бути перетвореним у «ворога народу».¹ Проте Бухарін та його група глибоко помилялися. Сталін нічого не забував, і вони таки стали ворогами народу уже не в лапках, і не у листі, а у реальному житті лише кілька років потому.

Назад до непу! У цьому гаслі містилась як сила групи Бухаріна, так і її слабкість. На тому етапі зберегти розвиток на шляхах непу, вдихнути в нього живу душу могли лише перетворення політичної системи. До того часу надзвичайно розрісся і бюрократизувався партійний і державний апарат. Цей процес, який почався в роки громадянської війни, призвів до того, що до кінця 20-х років у країні склався міцний бюрократичний прошарок, який схилявся до авторитарно-бюрократичних форм керівництва, а не до демократичних, на яких була заснована нова економічна політика. Бухарін та його прибічники ставили над усе недоторканість існуючої системи і наперед прирікали себе не поразку у боротьбі з тими, хто стояв на чолі цього апарату.²

Політика «багата та пряника», яка проводилася сталінською організацією (від спокуси висунення на вищу посаду до загрози репресій), також вплинули на голоси членів ЦК, які хиталися. Як вважає С. Коен, «принципові партійні керівники, у тому числі українці та лєнінградці, на яких розраховував Бухарін, хотіли, щоб підлеглі їм області отримували якомога більшу частину асигнувань. Це одночасно налаштувало їх на користь сталінської політики «максимальних капіталовкладень» і нагадувало їм, що саме від Сталіна залежить, куди підуть ці капіталовкладення». По суті члени ЦК лише затвердили рішення, прийняті вужчою, неофіційною групою старших членів ЦК, 20-30 впливових осіб, таких, як вищі партійні керівники і глави найважливіших делегацій в ЦК (Москви, Ленінграду, Сибіру, Північного Кавказу, Уралу та України).

С.Коен також зазначає, що серед цих «обраних» бюрократична влада Сталіна була значно менш вражаючою. Про її справжні межі свідчить наявність значної кількості правих у вищих ешелонах влади (включаючи навіть секретаріат і оргбюро) та цілого ряду керівників, які виявляли хитання, нерішучість яких тримала під запитанням результат боротьби протягом кількох місяців. «Ставили їй межу» і самі члени «групи обраних», типовими представниками якої були Г.Орджонікідзе, В.Куйбишев, Ст. Косіор, Г.Петровський, С.Кіров, – «практичні політики» партії, які висунулися на високі військово-політичні посади в період громадянської війни і з того часу посідали ключові посади у найважливіших сферах. Як адміністратори та політичні діячі, вони часто були пов'язані з генсеком, але у своїй більшості не були бездумними політичними креатурами, а крупними, незалежно

¹ Цит. за: Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин. Эпизоды политической биографии // Коммунист. 1988. 13. С. 101.

² Трукан Г.А. Политическая дискуссия 1928-1929 годов о путях строительства социализма. – М., 1990. С. 50.

мислячими керівниками. Рішучі, прагматичні, вони цікавились, головним чином, внутрішніми справами, і як групу їх все більше цікавили проблеми перетворення СРСР у сучасну індустріальну країну. До квітня 1929 р. ці впливові діячі віддали перевагу Сталіну і забезпечили йому більшість у вищому керівництві. Очевидно, що вони вчинили так не стільки з-за його бюрократичної влади, скільки тому, що надали перевагу його керівництву і його політиці.¹

На наш погляд, С.Коэн дещо перебільшує самостійність цих керівників, але вірно пише про їх прагматизм.

У пресі проводилася різка критика правих, в партійних організаціях – їх «проробка». Бухарін та його група були позбавлені можливості відповідати на звинувачення, навіть на неймовірні. Вони були фактично ізольовані в партії.²

Як писав Д.Волкогонов, «Сталін розчищав собі місце на п'єдесталі – ще один соратник Леніна опинився на узбіччі. Генсек відчув, що він може, вправі одноособово приймати найкрупніші рішення. А хіба це суперечить, думає він, принципам диктатури пролетаріату, ролі вождя в революції?!».³

Таким чином, група Бухаріна зазнала поразки. Її оголосили «правим ухилом» і вивели з керівництва. Конструктивні пропозиції знову не були враховані. Це сталося тому, що в тих конкретно-історичних умовах, екстремальній ситуації, в якій перебувала країна, програма Бухаріна не була оцінена більшістю ЦК як помітно краща, ніж політика групи Сталіна. По-друге, Сталіну і на цей раз вдалося краще організувати не стільки захист своїх поглядів, скільки боротьбу проти опонентів. Їм давалась дуже різка оцінка, насамперед у пресі та партійних документах. Крім того, значна частина партійців не позбавилася настроїв і психології «воєнного комунізму». Вони, як і Сталін, виступали за використання рішучих, «революційних» методів будівництва соціалізму.⁴

Рядові комуністи не знали конкретної альтернативної програми групи Бухаріна. Їм постійно твердили про «небезпеку правого ухилу», а потім, коли вони вже були «підготовлені» до його засудження, назвали прізвиська лідерів «ухилу» (вперше Бухарін був підданий критиці в центральній пресі 21 серпня 1929 р.¹, хоча боротьба у керівництві йшла з літа 1928 р.).

Але підтримка лінії Сталіна не була скрізь односпайною. На партійних зборах у Києві один з ораторів говорив: «Я не впевнений, що прав-

¹ Коэн Стивен. Николай Бухарин: Страницы жизни // За рубежом. 1988. 16. С. 18.

² Горелов И.Е., Осипов А.Г. На крутом переломе: (Из истории внутрипартийной борьбы между XV и XVI съездами ВКП(б)). – М., 1988. С. 55.

³ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина // Октябрь. 1988. 11. С. 114.

⁴ Греченко В.А., Колесник В.Ф. Деякі питання внутріпартійної боротьби в 1928-1929 рр. // Український історичний журнал. 1989. 8. С. 64.

¹ Резолюція X пленума ИККИ о тов. Бухарине // Правда. 1929. 21 августа.

да Сталіна, постанови XV партз'їзду здійснюються, але помилки можуть бути, не чистий же він (тобто небезгрішний – Авт.), Сталін». «Хіба ми розумніші за Бухаріна, Рикова та інших, що ми звинувачуємо їх у правому ухилі, як можна сказати, що Бухарін помиляється». ¹ А в Харкові комуніст Лосинець заявив: «Якби наш уряд прийняв пропозиції Бухаріна, не було б таких труднощів». ² Таким чином, деякі члени партії навіть схильні були бачити у поглядах Бухаріна альтернативу. Проте знову переміг Сталін.

Виведення групи Бухаріна з керівництва ще більше зміцнило становище Сталіна, який став фактично диктатором країни. Форсованим темпом почав складатися культ його особи. В ході ідейно-політичної боротьби КП(б)У в абсолютній більшості підтримувала сталінську фракцію.

Однією з причин перемог Сталіна було те, що йому вдалося висловити точку зору тієї частини партії, яка прагнула до форсованої побудови соціалізму, не сприймала неп. Адже основна боротьба в ідеологічній сфері йшла з двох проблем: суть та перспективи непу та роль і ступінь розвитку внутріпартійної демократії. Громадянська війна навчила вивчати усі питання швидко і радикально, наказним методом, вона зміцнила настрої зрівнялівки, які були достатньо сильними. Серед значної кількості комуністів не просто існував, а домінував «воєнно-комуністичний» синдром.

Очевидно, що найяскравішим виразником цих тенденцій був у партії Сталін. Суттєве значення мало також те, що в його руках знаходився партійний апарат і місцеві керівники, їх доля та кар'єра прямо залежали від стосунків зі Сталіним. Ще одним суттєвим фактором у боротьбі був вплив преси, яка в основному висловлювала думку більшості, а в останні роки політичної боротьби – винятково більшості і відіграла істотну роль у дискредитації суперників Сталіна. Слід визнати і у цілому вдалі тактичні ходи у середпартійній боротьбі самого Сталіна, який виявив цілеспрямованість і значні організаторські здібності. У цій боротьбі у повній мірі виявились і його негативні риси характеру: мстивість, підозрливість, підступність, безпринципність. Сталін уміло маніпулював поняттям «єдність партії». Він вимагав від опозицій дотримуватись єдності партії і цим багато в чому нейтралізував їх діяльність та пропозиції. Основні гасла Сталіна (єдність партії та будівництво соціалізму, який сприймався багатьма як «світле майбутнє») були простими і зрозумілими багатьом. Як пише І.Курас, «опозиції всередині ВКП(б) були приречені внаслідок того, що не наважувалися апелювати до народу. Така тактика впливала з більшовицької догми, згідно з якою

¹ Цит. за: Демченко М.М. Київська парторганізація в боротьбі за генеральну лінію партії. Матеріали до доповіді секретаря ОПК // Пролетарська правда. 1929. 28 липня.

² В.Л. Правооппортунистические входы // Правда. 1930. 9 януаря.

всяка політична діяльність поза партією вважалася незаконною і потенційно контрреволюційною».¹

Під впливом національного Відродження в Україні виникло т. з. «націонал-ухильництво» – прояв націонал-комунізму, представники якого намагалися поєднати комунізм з національним рухом. Його речниками в Україні були М.Хвильовий, О.Шумський, М.Волобуєв і М.Скрипник.

О.Я.Шумський, працюючи наркомом освіти, виступив за розширення українізації, за її дійсне, а не формальне проведення. Своє розуміння українізації (а ця проблема є актуальною і зараз) він виклав у квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У. О.Шумський говорив про два завдання з національного питання: «виросування і зміцнення кадрів з місцевих людей і наближення радянської влади у національних республіках до трудящих цих республік щодо мови і культури ... тобто українізація в її широкому суспільно-культурному розумінні». При цьому він підкреслював, що «в поняття українізації вкладаються вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність»².

Спочатку така позиція не викликала заперечень. Але коли О.Шумський у розвиток ідеї про зміцнення партійних кадрів з місцевих людей запропонував Сталіну замінити генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича на українця (пропонувалися В.Чубар, Г.Петровський, М.Скрипник) та висловив ряд пропозицій щодо удосконалення українізації, ситуація суттєво змінилася. О.Шумський відзначив, що на українізацію дивляться, як на повинність, яку виконують з небажанням, висловив незадоволення поведінкою партійної та профспілкової верхівки, яка не залучає до керівництва людей, безпосередньо пов'язаних з українською культурою. Для виправлення цих недоліків Шумський вважав за необхідне змінити склад партійного і радянського керівництва під кутом зору українізації.

За словами Шумського, ЦК КП(б)У повинен контролювати й керувати національними і культурними процесами, що проходили тоді на Україні, але з Москви надсилаються на Україну працівники, котрі не розуміють українських національних питань. Шумський заявляв, що українські комуністи вже вирости й в змозі самі обирати собі керівників партії та уряду. Так згадував про ці події один з діячів Компартії Західної України М.М.Теслюк.¹

¹ Курас Іван. Політична опозиція в Україні: історичний досвід і сьогодення // Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ІП і ЕНД, 1999. С. 430.

² Панчук М.І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. С. 220.

¹ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. С. 22.

Сталін погодився з деякими з зауважень Шумського, відзначивши, що чимало комуністів не зрозуміли смислу і значення українізації, що необхідно добитися зламу у свідомості партійно-радянських працівників, усе ще пройнятих духом іронії та скептицизму в питанні про українську культуру та українську громадськість, треба старанно добирати людей, здатних оволодіти новим рухом на Україні.

Однак, разом з тим Сталін вважав, що Шумський плутає українізацію партійного апарату з українізацією пролетаріату. Апарат можна і треба українізувати, а пролетаріат українізувати зверху не можна. Це тривалий, стихійний процес. Генсек вважав, що Шумський не бачить тіньових сторін українізації, яка може призвести до боротьби за «відчуження української культури і української громадськості від культури і громадськості загально-радянської, боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення – ленінізму». Звідси видно, що Сталін вважав можливим проводити українізацію до певних меж з тим, щоб вона не вийшла з-під контролю компартії і не призвела до спрямування проти «вищого досягнення російської культури – ленінізму». Сталін не підтримав і пропозицій Шумського щодо змін у партійно-радянському керівництві республіки¹.

Після отримання листа Сталіна, Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про попередні підсумки українізації та заяву Шумського. Шумський знову різко виступив проти перебування Кагановича на посту генсека КП(б)У і заперечив Сталіну з приводу обвинувачень в насильницькій українізації. Керівництво КП(б)У в листі-відповіді Сталіну повідомило про успіхи українізації, піддало критиці виступ Шумського, відзначило особливі заслуги Кагановича у «згуртованості і політичній твердості української організації».

Обговорювалося це питання і на червневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. На закритому засіданні пленуму Каганович різко виступив проти Шумського, звинуватив його в «тероризуванні» ЦК КП(б)У, в ухиленні від прямих відповідей на запитання. Він вимагав від Шумського визнати помилковість аргументів і самого питання про усунення Кагановича з поста генерального секретаря ЦК КП(б)У. У відповідь на це Шумський заявив: «Я дуже здивований тим темпераментом, з яким виступав тов. Каганович. Нічийм довготерпінням я не хочу зловживати і не зловживаю... Треба пленумові ЦК для заспокоєння організації, щоб я визнав помилковість того, що я порушив перед тов. Сталіним питання про зняття тов. Кагановича і що я пропонував тов. Чубаря в генеральні секретарі? Пленум ставить це питання переді мною руба, вимагаючи, щоб я визнав, що зро-

¹ Сталин И.В. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сочинения. – М.: ОГИЗ. 1948. Т. 8. С. 149-154.

бив помилку... Я роблю цю заяву, я говорю, що я визнаю постановку питання про зняття Кагановича помилковою».¹

Пленум ухвалив рішення – підтвердити повноваження Політбюро ЦК КП(б)У, залишивши генеральним секретарем ЦК Кагановича.

Вже на лютнево-березневому (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У йшлося про «націоналістичний ухил» Шумського. У доповіді на пленумі Каганович перебільшував недоліки в роботі Наркомпрому: «Багато було помилок у тов. Шумського. ЦК зняв його з поста Наркомпрому за те, що він наробив багато помилок... Ми поставили питання принципово, політично». З приводу звинувачень Кагановича Шумський заявив на пленумі: «...Тов. Каганович тут щось нерозбірливо говорив про якийсь мій ухил і про помилки. Але що за ухил і в чому і які помилки? Так це й залишилось вкрите мороком невідомості і секретом для партії. Але ж це треба було сказати, щоб партія могла подолати цей ухил і на виправленні цих помилок набути певного досвіду. Однак у тому-то й річ, що розмови про мій ухил і про помилки – лише пусті балачки, і не тут криються причини мого відходу. Причина відходу – неспрацьованість з генеральним секретарем т. Кагановичем. З його приїздом на Україну, незважаючи на повне бажання з мого боку, мені ніяк не вдавалося налагодити з ним, як з найбільш відповідальним (принаймні формально) політичним керівником, контакту і встановити політичне співробітництво, хоч зі свого боку я робив усе можливе у цьому напрямі».²

Л.Каганович у своїх спогадах писав, що «на Україні поряд з боротьбою з загальнопартійною опозицією ми вели боротьбу з націоналістичними виступами проти ленінської національної політики партії... Ця боротьба велась перш за все заходами політичними, *шляхом розкриття їх змов*» (курсив наш – Авт.). Щодо Шумського, то Каганович пояснював це так: «Загострення боротьби з українським націоналістичним ухилом в КП(б)У вийшло в результаті того, що Шумський ... став лідером націонал-ухильників в КП(б)У...». Свою позицію у цей період Л.Каганович подавав так: «Розкривши глибоко помилки націонал-ухильників, ми все ще не втрачали надії врозуміти кращу їх частину; враховуючи складність національного питання, ми намагались вирішувати його за змістом, по суті, не застосовуючи «оргвисновки». Можу підкреслити, що я особисто особливо наполягав на переконанні ухильників, щоб позбутися «оргвисновків». На пленумі (червень 1926 р.) Л.Каганович говорив: «... Створимо умови для дружної роботи, хоча б

¹ Цит. за: Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. С. 325.

² Цит. за: Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. С. 326.

для того ж самого т. Шумського».¹ Звучить дуже «достовірно» і «правдиво», особливо у світлі того, що ми знаємо про вказівку саме Л.Кагановича знищити Шумського. Не міг забути і пробачити Л.Каганович і через 20 років того, що Шумський хотів зняти його з поста генсека КП(б)У, що скаржився на нього «самому» Сталіну. Адже це могло означати невинуватості довіри останнього і кінець або падіння особистої кар'єри, яка так стрімко підіймалася до олімпійських вершин Політбюро. Саме тому Л.Каганович особисто виїжджав у 1946 р. у Саратов для керівництва ліквідацією О.Шумського.²

Проте це буде через два десятиліття, а у 1926-1927 рр. Шумського починають критикувати і вимагають, щоб він відмовився від пропозицій про зняття Кагановича, що він і був змушений зробити. В лютому 1927 р. Шумський подає заяву про звільнення з посади наркома освіти, яка згодом була задоволена³. Проте цькування Шумського продовжувалося. ЦК КП(б)У подав спеціальну заяву у Виконком Комінтерну, в якому відзначалося, що в КП(б)У склався націоналістичний ухил на чолі з Шумським. Цей ухил, підкреслювалося в заяві, виявився у «фурсованому підході» до українізації, в «систематичному прагненні підірвати довіру до основних парткадрів, зокрема російських товаришів», «у викривленому уявленні про нашу партію, як носія російського шовінізму, який, ніби-то, пригнічує комуністів-українців», «в злісному цькуванні українських товаришів, які проводять правильну партійну лінію, і що їх кваліфікують як зрадників, ренегатів»⁴.

Проте з такою оцінкою діяльності О.Шумського не погодилась більшість ЦК Компартії Західної України (КПЗУ). У своїй заяві до Виконкому Комінтерну від 19 березня 1928 р. керівне ядро КПЗУ – Васильків, Турянський, Максимович – писали, що керівництво КП(б)У «замість того, щоб ясно поставити національне питання, – приписують Шумському погляди, яких він ніколи не притримувався..., таврує погляди Шумського, як націоналістичний ухил, а до всіх, хто обстоює правильність цих виступів, застосовує не методи переконання, а методи, які можна застосовувати тільки до ворогів пролетаріату, СРСР...». За це керівники КПЗУ Й.Крілик (Васильків), Р.Кузьма (Турянський) та їх прихильники були виключені з партії і з Комінтерну; їх обвинуватили «в розколі на користь фашистській диктатурі Пілсудського». Л.Каганович дійшов до того, що заявив, що він не знає, на чиєму боці в разі війни проти Радянського Союзу буде Комуністична партія

¹ Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. С. 382, 383, 384.

² Судоплатов П.А. Спецоперации – Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. – М.: Олма-ПРЕСС, 1999. С. 408-409.

³ Зміни в уряді УСРР. Нові призначення // Комуніст. 1927. 6 березня.

⁴ Панчук М.І. Вказ. праця. С. 236.

Західної України. Така лінія призвела до розколу КПЗУ і трагічної долі її керівників.

Від Шумського знову вимагали каяття і «відмежування» від позиції керівництва КПЗУ. Його таврувала і різко критикувала партійна преса. Спроба висловити і захистити власні погляди з національного питання закінчилася для О.Шумського політичними, а згодом і кримінальними репресіями з боку керівництва більшовицької партії, яке не терпіло відхилень від «генеральної лінії» та виявив інакомислення. «Крамольна» суть позиції Шумського полягала в тому, що він пропонував дозволити ЦК КП(б)У *самому* обирати з свого середовища керівника, бажано етнічного українця. І справа була навіть не в особі Кагановича. Головне було в самому принципі призначення керівника України з Москви¹.

Окрім О.Шумського до «націонал-ухильників» офіційна пропаганда відносила також письменника Миколу Хвильового (псевдонім Миколи Григоровича Фігільова, 1893-1933 рр., вихідця з містечка Гросянець на Сумщині). Хвильовий був підданий критиці за те, що висунув гасло «Геть від Москви!», аргументуючи це тим, що «Москва – центр всесоюзного міщанства» і Україні необхідно більше орієнтуватися на Захід, безпосередньо, а не опосередковано збагачуючись західною культурою. На цей заклик зреагував і Сталін, який з обуренням писав: «...В той час, коли західноєвропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, який майорить в Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого іншого, окрім як закликати українських діячів тікати від «Москви» «якомога скоріше»².

Роз'яснюючи свою позицію і відповідаючи критикам, Хвильовий говорив: «Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базу свою економіку?), що «язык русский – язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів – не може бути «языком Ленина?»), що на Україні російська культура є культурою пролетаріату (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?)... всі ці фрази є все-таки фрази – не більше, і їм місце в архівах керенщини».³

Хвильовий виступив з захистом теорії боротьби двох культур на Україні (російської і української). Він вважав, що боротьба «за гегемонію на культурному фронті двох братських культур на Україні – російської та української – це та життєва правда і проза, яка далека від сентиментів і романтики, і яка з кожним днем стає яснішою». У цій боротьбі, як відзначав Хвильовий, треба «негайно встати на сторожі активного молодого

¹ Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: «АртЕк», 1998. С. 573.

² Сталин И.В. Тов.Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У//Соч. Т. 8, С. 53.

³ Хвильовий Микола. Бібліотека української літератури. – К., 1995. С. 732.

українського суспільства». Тут Хвильовий мав на увазі як безпосередню конкуренцію на книжковому ринку, так і загальний смисл обох літератур. Слабкість українських позицій на книжковому ринку Хвильовий вбачав в рабській природі української інтелігенції, яка «північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній»¹.

Що стосується загального смислу російської літератури, то Хвильовий вважав, що «велика російська література є, перш за все, література песимістична, повніша, пасивно-песимістична»². Подолання «пасивного християнського дуалізму» літератури Достоевського і Толстого – ось, за Хвильовим, історична місія України, що ґрунтується на її особливій ролі посередника між Європою та Азією³.

Точку зору Хвильового з приводу орієнтації на Європу підтримував і О.Шумський, який заявив, що не поділяє лише тієї форми, в якій Хвильовий її висловив.

У провину Хвильовому було поставлено те, що в його виступах криється небезпека порушення єдності пролетаріату, що він боїться будівництва соціалізму і зникається з троцькістською опозицією⁴. Хвильового змусили каятися⁵, але це не врятувало його від таврування і критики.

Звичайно, що у поглядах Хвильового було суттєве раціональне зерно, особливо коли він говорив про необхідність для української літератури «брати ... західний матеріал не через російську трансмісію, а безпосередньо з першоджерел», що навіть журнал «Більшовик України» визнав «цілком вірним».⁶ Заслугують уваги вислови Хвильового з приводу гласності, якості преси, терпимості до інакомислення. Він писав: «З одного боку, ти повинен ... душити «живе слово», бо воно не що інше, як продукт буржуазної культури, але з іншого – ти, всупереч диктатурі пролетаріату, сам хочеш почути це «живе слово», бо ти вже засмучений за ним і задихаєшся у сірій нудній та роздериротній казенщині «епархіальних відомостей...»⁷.

До вини Хвильового було віднесено те, що у його виступах «приховується небезпека порушення єдності пролетаріату» («Більшовик України»)⁸, що він боїться будівництва соціалізму, з'єднуючись з опозицією

¹ Там само. С. 732.

² Там само. С. 736.

³ Попович М. Вказ. праця. С. 605.

⁴ Левицький М. Націоналістичні ухили в КП(б)У та КПЗУ // Більшовик України. 1927. 11. С. 77.

⁵ Хвильовий М. Лист до редакції «Комуніста» // Комуніст. 1928. 29 лютого.

⁶ Фрід Д. До питання про коріння КПУ // Більшовик України. 1927. 154. С. 28.

⁷ Цит. за: Фрід Д. Вказ. праця. С. 28.

⁸ Левицький М. Націоналістичні ухили в КП(б)У та КПЗУ // Більшовик України. 1927. 11. С. 77.

(«Правда», «Комуніст»)¹. Найвиразніше погляди критиків Хвильового висловив журнал «Красная печать», який писав: «Широким шляхом йдуть мільйони трудящих. Вони бачать ясну ціль – соціалізм. А в закуток, де смердить болячками неп, забився Хвильовий, він не бачить виходу...»². Цю фразу було написано ще не у 1937 р., а у 1927 р., проте вона дає уявлення щодо того, якими методами боролись тоді з інакомисленням, і яка доля чекала опонентів більшості ЦК КП(б)У в подальшому. Л.Каганович у своїх спогадах і через 60 років продовжує називати Хвильового «махровим націоналістом», «націонал-ухильником», який продовжував свою «підривну справу»³. Проте зараз це звучить як позитивна характеристика, тим більше, що одіозність поглядів та постаті Кагановича досить відомі.

Як вважає Юрій Шаповал, «надто загострених суджень, ригоризму М.Г.Хвильовому більш ніж вистачало». Але він по-перше, пропонує враховувати, що це були судження не партійного керівника, який вирішальною мірою визначав перебіг громадсько-політичних подій, а літератора. По-друге, необхідно зважати на те, що у 20-ті роки сталінський лист і інтенсивні «викривальні» дії Кагановича блокували можливість серйозно розібратися у літературній та громадській позиції М.Хвильового. По-третє, письменник під тиском сам гостро і неодноразово засуджував ті чи інші свої тези⁴. Сам Хвильовий, пояснюючи свою «методологічну позицію», писав: «Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою»⁵.

У 1933 р. він покінчив життя самогубством, протестуючи проти пресей щодо українських літераторів.

На сторінках преси, на партійних зборах різного рівня в кінці 20-х років піддавали критиці ще одного представника «націонал-ухильництва» в Україні – Михайла Волобуєва. На початку 1928 р. він опублікував у журналі «Більшовик України» дискусійну статтю «До проблем української економіки». Тут Волобуєв проаналізував основні фази розвитку колоніальної політики царизму в Україні, намагаючись спростувати поширену думку про єдність російської та української економік. Він вважав, що українське народне господарство розглядають як південний економічний район СРСР, ігноруючи необхідність самостійного розвитку її економіки як складової частини світового економічного господарства. (До речі, у вступі до своєї статті Волобуєв застеріг, що буде використовувати термін Україна, як точніший, ніж УСРР, що було до-

¹ Хвиля А. Проти українського і російського націоналізму // Комуніст. 19 жовтня; Попов Н. Национальная политика партии в период социалистической реконструкции // Правда. 1929. 31 октября.

² Хвильовий М. К організації літературних сил // Красная печать. 1927. 6. С. 33-34.

³ Каганович Л.М. Памятные записки... С. 382, 384.

⁴ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1933. С. 25-26.

⁵ Хвильовий М. Апологети писаризму // Твори. – К., 1980. Т. 2. С. 573.

силь симптоматичним). Волобуєв розвивав і з економічної точки зору намагався обґрунтувати ті погляди про західну орієнтацію, які висловлював Хвильовий. Він стверджував, що СРСР по суті продовжує колонізаторську політику царизму щодо України. Конкретні пропозиції, які висував Волобуєв, передбачали забезпечення за українськими економічними центрами права й можливості дійсного керівництва *всім* народним господарством без винятку; необхідність переглянути бюджетне законодавство, застерігаючи від занадто великого вилучення народно-господарських прибутків поза межами України; за союзним Держпланом та іншими центрами зберегти лише загально-директивні функції; встановити відповідну *всеукраїнську* систему регулювання притоку робочої сили з тим, щоб стежити за *пропорційним* розподілом місць на українських заводах між Україною і Росією. Все це мало на меті подолання «спроби розривати єдиний український національно-господарський терен».

Волобуєв цілком справедливо акцентував увагу на тому, що економічне питання є центральною частиною національної проблеми: «Ліквідація «провінціального становища» нашої мови, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку проекційних сил, забезпечення їй становища оформленого й закінченого національно-господарського організму, остаточного відмовлення розглядати її як просту суму районів єдиної неподільної економіки»¹.

Пропозиції Волобуєва, в разі їх втілення, призвели б до значного розширення економічної самостійності України, а значить – політичної і культурної. Але цього керівники більшовиків допустити не могли, тому стаття Волобуєва у тому ж номері журналу була піддана критиці. Його самого двічі примушували каятися на сторінках преси. У 1930 р. він опублікував статтю «Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуєвщини)». Волобуєв у ролі критика «волобуєвщини» – таке було можливим лише у тоталітарній державі, в умовах придушення всіякого інакомислення.

Але виникає питання – чому ж було дозволено опублікувати таку статтю в центральному теоретичному органі більшовиків України? Часткову відповідь на це питання дає публікація М.Скрипника у цьому ж часопису. «Виявляючи хибні погляди, – писав він, – ми озброємо нашу партію. Містячи статтю Волобуєва в нашому журналі, ми, зрозуміло, даємо зброю, за яку може вцепитися, як тепер «Діло», так і група Василькова, зрадників з КПЗУ. Але ця зброя нічого спільного не має з дійсним науковим розумінням українського питання. Вона заснована на псевдонауковій базі, не має наукового підходу, хибна й шкідлива політично. Розбиваючи її, ми водночас даємо зброю нашій партії, нашим пролетарям, даємо розуміння того, що є у нас, якими шляхами ми

¹ Волобуєв Міх. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. 2, 3.

йдемо, правильне розуміння, і тим готуємо дійсну пролетарську єдність»¹. На наш погляд, якщо це було дійсно так, то редакція «Більшовика України» пішла дещо ускладненим шляхом. Опублікувати помилкову за їх критеріями статтю лише для того, щоб викрити її – занадто складно. Можна висловити припущення, що публікація такої статті була: 1) залишковим елементом часткової гласності кінця непу, що є маловірогідним; 2) провокацією з боку компартійного керівництва з метою (через відгуки, листи, обговорення) виявити і «взяти на облік» прихильників подібних поглядів; 3) хитромудра популяризація поглядів «націонал-комунізму» таким чином, що, враховуючи відому тепер загальну позицію з цих питань М.Скрипника, не є «теорією неймовірності».

У 1933 р. Волобуєва було відправлено на заслання до Казахстану на 5 років. Він чудом уцілів під час репресій і помер у Ростові в 1972 р.²

Після О.Шумського наркомом освіти став Микола Скрипник (1927-1933), який відігравав дуже суттєву роль в державному житті республіки в цей час і якого згодом офіційна пропаганда зарахувала до лідерів «українського національного ухилу».

М.Скрипник велику увагу приділяв підготовці та впровадженню нового українського правопису. Він був головою комісії Раднаркому України з цього питання, і його зусиллями новий правопис було затверджено у вересні 1928 р. Цей правопис дістав назву «скрипниківського» і діяв до 1933 р., тобто до року загибелі Скрипника.

Як нарком освіти УСРР Скрипник займався питаннями культурного життя українців і за межами України, чим викликав роздратування московського центру. Його стараннями вдалося на території Російської Федерації створити близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи, хоча у цьому було чимало формалізму. М.Скрипник навіть поставив питання про приєднання до України адміністративних територій, населених українцями. Називав це питання «пекучим, яке слід розв'язати»³.

Суть поглядів М.Скрипника полягала у тому, що він вважав: Україна, якщо вона держава, повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво, котрі є не гіршими від мов, літератури й мистецтва інших народів⁴. Скрипник активно підтримував або захищав тих діячів, котрі працювали на користь національного відродження України, зокрема талановитого режисера Л.Курбаса, вченого О.Бадана-Яворенко; пропонував запросити 1500 вчителів із Західної України для покращення викладання української мови і літератури в школі¹.

¹ Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1928. 6.

² Шаповал Ю.І. Людина і система. – К., 1994. С. 165, 167.

³ Скрипник М.О. Статті і промови. – Харків, 1930. Т. III. С. 350-351.

⁴ Шаповал Ю.І. Сталінізм: Україна // Український історичний журнал. 1991. 10. С. 35.

¹ Шаповал Ю.І. Людина і система. – К., 1994. С. 187-188.

М.Скрипник намагався обґрунтувати марксистську тезу про спілку робітників і селян з точки зору національного питання в Україні: «Шлях свідомого пролетаря: щоб український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному плані став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному змісті. Українська культура є одна з передумов перемоги соціалізму на Україні».¹

Як справедливо зазначають Д.Мейс та В.Солдатенко, М.Скрипник «більше, ніж будь-хто інший, був теоретичним творцем українського шляху до соціалізму, одним з родоначальників того специфічного явища, яке ми сьогодні називаємо національним комунізмом».²

М.Скрипник був одним з небагатьох, хто піддав критиці відому сталінську тезу «про загострення класової боротьби». Виступаючи в Одесі в кінці 1929 р., він говорив: «Справді, гадати, що сила і опір буржуазії весь час буде більшою й більшою аж до нашої остаточної перемоги, це значить повторювати стару приказку – «таскати вам не перетаскати». Ми б'ємо і б'ємо буржуазію, а вона все сильніше й сильніше виступає проти нас, і тоді врешті-решт остаточна перемога стає неможливою».³

Авторові згаданої тези такі висловлювання були, звісно, не до вподоби, так само як і намагання Скрипника довести шкідливість «централізаторських» законопроектів кінця 20-х років. Під час обговорення проекту Закону СРСР про землекористування Скрипник виступив проти пункту, який передбачав, що земля є власністю не республік, а усього Союзу. Він вважав, що у такому разі суверенність республік зводиться до того, що вони мають свій уряд, але не мають території. Таку ж реакцію з боку Скрипника викликали й інші прояви «забутливості» щодо суверенітету союзних республік. Зокрема, він виступив проти пропозиції, щоб конституції союзних республік затверджувались з'їздом Рад СРСР, назвавши це «своєрідним державним переворотом».

В період голодомору 1932-1933 рр. М.Скрипник виступив проти застосування надзвичайних заходів, «методів адміністрування й окрику», як він висловився.

На початку 1933 р. політика українізації різко згортається, а боротьба з «націоналізмом», навпаки, швидко й потужно розгортається. У центрі цієї політичної кампанії опинився М.Скрипник, наркомат освіти та вся система культури, освіти й науки. Скрипника було знято з посади, піддано жорсткій критиці та цькуванню. 7 липня 1933 р., доведений до відчаю і не маючи бажання каятися прилюдно в неіснуючих помилках і в спотвореному вигляді подавати свою попередню діяльність, Микола Скрипник

¹ Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. – Харків, 1928. С. 15.

² Мейс Д., Солдатенко В.Ф. Національне питання в житті і творчості Скрипника // Укр істор. журнал. 1996. 9. С. 74.

³ Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле – заради майбутнього. – К.: КДУ., 1989. С. 257.

застрелився. Проте його таврування продовжувалося й після його загибелі. В доповіді П.Постишева на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У діяльність Скрипника кваліфікувалась як «націоналістичний ухил, що зникався з імперіалістичними інтервентами фашистської Німеччини й панської Польщі, які намагаються відірвати Україну від Радянського Союзу». Розправа з Скрипником стала прелюдією для розгрому культурно-освітньої системи України. З системи Наркомпросу було звільнено понад 2000 осіб, понад 300 наукових та редакторських працівників¹. Протягом лише 1933 р. в обласних управліннях наукової освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних – 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4 тис. вчителів були звільнені із шкіл України як «класово-ворожі елементи». Розширювалася сітка російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів звільнили 18 чол., роботу втратили також 210 викладачів.

Протягом усього 1933 р. республіканська преса рясніла погромними статтями, в яких «пророблялися» інститут філософії, інститут історії, Український науково-дослідний інститут педагогіки, всеукраїнське товариство «Педагог-марксист» та інші установи. Не був обійдений увагою й «театральний фронт». До постановки заборонили 200 «націоналістичних творів» і 20 «націоналістичних перекладів світової класики»².

Так закінчилися спроби поєднати комунізм з національними інтересами українського народу. Таке поєднання і не могло бути успішним, оскільки комунізм по своїй суті суперечить національним прагненням і цілям будь-якого народу.

Як на підтвердження цього наведемо слова одного із апостолів більшовизму – Л.Троцького. Він писав: «Більшовизм на Україні був слабким. Причину цього слід шукати в національній та соціальній конструкції країни. Міста, населення яких лише в незначній кількості склали українці, мали в значній мірі колонізаторський характер. Українські соціалістичні фракції в містах не відчували себе пов'язаними з життям широких мас, головним чином села, і представляли в українських містах великоруську культуру, яку багато хто з них ... не дуже добре знали. Звідси в значній мірі екзотичний характер українського більшовизму, відсутність у нього глибоких коренів, глибока залежність від Великої Росії, прагнення відстояти свою незалежність та багаточисельні конфлікти, чвари, постійна внутрішня фракційна боротьба»³. Головне у цій тезі, на наш погляд, – це те, що Троцький вказує на слабкість власне українського комунізму і підкреслює його залежність і походження від великоруського комунізму. Тому й були безплідними

¹ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. С. 126.

² Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991. С. 83-85.

³ Троцький Лев. Сталин. Т. II. С. 45-46.

спроби поєднати національне з комуністичним. «Великоросійськість» (а інакше – шовінізм) комунізму робить неможливим його співіснування з національними факторами. Як тільки національні фактори звільнилися від кайданів комунізму, радянська імперія – СРСР – розпалася.

Вірним є й інше спостереження Троцького – з приводу багаточисельних конфліктів, які виникали на ґрунті «українського більшовизму». За підрахунками Григорія Костюка, за одне лише перше пореволюційне десятиріччя питання про конфлікти між Україною і Росією, питання українських домагань й опозиційних рухів виникало понад сім разів перед керівництвом Комінтерну – на його міжнародних конгресах і на пленумах його Виконавчого Комітету.¹

Як справедливо зазначає Юрій Шаповал, «впливові сили, починаючи з самого Сталіна, зробили все, щоб дискусія навколо «шумськизму» і «хвильовизму» не закінчилася лише каяттям Шумського і Хвильового, а постійно переводилася в площину політичну й більше того – «перманентно» актуалізувалась». Це прояснюється, на його думку, тим, що боротьбу проти «націонал-ухильництва» у лавах КП(б)У слід розглядати не як епізод, а як «закономірну фазу у політиці «подвійно бухгалтерії», у діях, що їх спрямовував Сталін і його прибічники... Це була лише ланка у ланцюзі сталінської боротьби з «ізмами», яким Сталіна для різних регіонів країни незмінно подавав націоналістичного забарвлення...».²

¹ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. С. 105-106.

² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. С. 26.

РОЗДІЛ 7.

КАРАЮЧИЙ МЕЧ РЕВОЛЮЦІЇ В ДІЇ

Нова економічна політика, повернення елементів ринкових відносин до економіки, вимушена відмова від надзвичайщини доби «воєнного комунізму» викликали також зміни і в політико-правовій площині. Неп вимагала упорядкування соціальних відносин, ґрунтованого на правових нормах. Революційна правосвідомість та «класове чуття», що були наріжним каменем, основним постулатом праввідносин доби громадянської війни в умовах повоєнної відбудови народного господарства, повернення до нормального життя вже не могли слугувати ефективним регулятором в суспільстві. Нова економічна політика, незалежно від того, чи була вона «тимчасовим відступом» на шляху до реалізації комуністичних утопій, чи справді перехідним періодом до соціалізму (і те, й інше розуміння проблеми зустрічаємо в працях В.І. Леніна), вимагала повернення, нехай і в шатах комуністичної ідеології та революційної фразеології, до нормальних, вироблених століттями розвитку людства, засобів соціального регулювання.

Тавровані в роки «червоного терору» як «буржуазні»: цивільне, трудове, процесуальне, та інші галузі права впевнено торували собі шлях і у суспільстві, тотально контрольованому Комуністичною партією.

Правовий нігілізм часів громадянської війни, яким би не був він приємним для ортодоксальних комуністичних фанатиків, ставав абсолютно неприйнятним, загрожував новому режимові катастрофічними наслідками. Недарма саме в період непу вожді партії на чолі з Леніним починають все більше говорити про суворе слідування революційній законності, про одноманітне її розуміння в межах всієї країни.

Наслідками таких підходів стала реформа судової системи і утворення органів прокуратури, що мали місце в 1922 р. Поштовхом до цього, за традицією тих часів, було партійне рішення, прийняте в Москві (хоча формально СРСР ще й не був утворений). В грудні 1921 р. XI конференція РКП(б) прийняла резолюцію «Чергові завдання партії в зв'язку з відбудовою господарства», в якій проголосила курс на революційну законність¹.

Ленінські настанови, найбільш виразно висловлені у відомій праці «Про «подвійне» підпорядкування і законність»². Місце і роль, відве-

¹ КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів. – К., 1953. С.593.

² Ленин В.И. О «двойном» подчинении и законности//Полн. собр. соч. Т.45. С.197-201.

дені більшовицьким лідером питанням законності, свідчили про те, що вирішення найгостріших політичних завдань радянського режиму виявилось неможливим, всупереч традиційному негативному ставленню російських марксистів до держави, котра «повинна неодмінно відмирати» по мірі просусання до комунізму¹, без використання державного механізму та права.

Як наслідок, перед радянською владою і її політичною серцевиною – Комуністичною партією – постали завдання двоякого характеру – як формування нових інститутів держави, покликаних виконувати правозастосовну та правоохоронну функції, так і вироблення та систематизація упорядкованих правових норм, тобто, висловлюючись юридичною мовою, кодифікація. Відновлення майнових відносин в добу непу вимагало розв'язання нагальних питань створення дієздатного цивільного та цивільно-процесуального законодавства (адже виявилось, що навіть поміж суб'єктами державної власності виникали цивільно-правові відносини і спори, врегулювання яких засобами винятково гоголо адміністрування було не лише неправильним, а й недоцільним, неефективним). Слідування під час провадження кримінальних справ лише чуттю революційної совісті чи класової доцільності не лише суперечило принципам справедливості й адекватності покарання, а й загрожувало соціальній стабільності.

В значній мірі використовуючи досвід РСФРР, в УСРР були розроблені й затверджені постановами ВУЦВК Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту².

Реформа 1922 р. визначила таку систему судових органів в Україні: народний суд в складі постійного судді, народний суд в складі постійного судді і двох народних засідателів, губернський суд, Верховний Суд УСРР і його колегії³. Система трибуналів, за винятком військових та транспортних, припинила існування. Для розв'язання цивільних спорів між державними підприємствами та установами утворювалися арбітражні комісії, цивільні спори щодо землі вирішували спеціально утворені земельно-судові комісії. Слідчий апарат був підпорядкований судовим органам (з 1928 р. – прокуратурі). 22 березня 1922 р. ВУЦВК позбавив новоутворені органи ДПУ права розв'язувати проваджувані ними справи по суті. З метою впровадження єдиного на всій території радянських республік нагляду за законністю дій державних органів, юридичних та фізичних осіб 28 червня 1922 р. була створена державна прокуратура. Відділ прокуратури входив до складу Народного комісаріату юстиції, а нарком юстиції одночасно був і Прокурором (з 1925 р. Генеральним прокурором) Республіки.

¹ Ленин В.И. Государство и революция//Полн. собр. соч. Т.33.

² Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Х.,1995. С.56.

³ За УРСР. 1922. 54. Ст.779.

Першим Прокурором УСРР став М.О. Скрипник¹. На місцях діяли прокурори, не підпорядковані місцевим виконкомом. До сфери їх діяльності належали нагляд за законністю в діяльності органів державної влади та управління, нагляд за органами попереднього слідства та дізнання, в тому числі нагляд за ОДПУ, виправно-трудовими установами, а також підтримання в суді державного обвинувачення у найважливіших справах.

В 1922 р. був запроваджений також інститут адвокатури. Положення про адвокатуру в УСРР було затверджене ВУЦВК 2 жовтня 1922 р.² Таким чином, фактично відновлювалась змагальність в кримінальному судочинстві.

В 20-х – на початку 30-х рр. неодноразово змінювався адміністративно-територіальний устрій УСРР (перехід на триступеневу, потім двоступеневу, згодом знову триступеневу систему), що спричиняло реформування судових та правоохоронних органів, зміну їх структури. Зміни до Положення про судоустрій вносились в 1925 і 1929 рр.³

Разом з тим, слід зауважити, що незважаючи на істотну демократизацію і переведення на правові основи діяльності судових та правоохоронних органів в УСРР в 20-і рр., вони залишалися повністю підконтрольними Комуністичній партії і цілковито проводили в життя її політику. Абсолютну більшість працівників прокуратури та суду складали члени КП(б)У. Відсутність ґрунтовних теоретичних знань та фахової юридичної освіти компенсувались розумінням політики партії та її завдань, відданістю ідеям більшовизму, досвідом (перш за все, набутим за доби громадянської війни). Для підвищення кваліфікації працівників юстиції були створені короткотермінові юридичні курси, активно впроваджувалась заочна форма навчання.

Всі судові та правоохоронні органи, що діяли в УСРР, беззастережно проводили в життя політику правлячої партії. Особливе місце тут посідала прокуратура. Розв'язувані нею завдання змінювались у відповідності з політичними пріоритетами. Якщо в 1923-1926 рр. Прокуратура УСРР (з 1925 р. – Генеральна прокуратура) подала до ВУЦВК більше 30 конституційних протестів на незаконні дії центральних органів державної влади СРСР, котрі порушували закріплений в Конституції суверенітет України⁴, то наприкінці 20-х рр., коли режим почав все більше набувати тоталітарних ознак, ця практика зійшла нанівець. Натомість зростала активність органів прокуратури у здійсненні заходів щодо проведення індустріалізації, забезпечення виконання плану хлібозаготівель тощо. Значною була і роль органів юстиції, перш за все прокуратури, і у проведенні політики українізації.

¹ Див.: Яковенко Д.Т. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – К.,1956.

² ЗУ УСРР. 1922. 43. Ст.630.

³ Див.: Суслло Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.). – К.,1968.

⁴ Конституционные протесты Прокуратуры УССР. Вып.1. – Х.,1926.

У 1920 р. в'язниці перейменовують у ДОПРи (українською БУПРи) («Дома общественных принудительных работ»). Головною особливістю радянської пенітенційної системи, як вважає Сергій Білокінь, була її плановість. Всього по Україні за держбюджетом УСРР на 1927/1928 рік передбачалося утримування 29500 в'язнів – із них 28 тис. за кошторисом НКВД і півтори тисячі хворих, що утримувалися за рахунок кошторису Наркомату здоров'я. Бюджет передбачав навіть «природну» смертність у радянській тюрмі – 3%. У кошторисі витрат на Лук'янівську в'язницю у 1925/1926 році, виходячи з «норми» – 5 руб. на поховання одного в'язня, передбачалося, що у той чи інший спосіб помре 75 душ. Як констатувало Управління державного фінансового контролю при Наркомфіні УСРР, насправді загальна кількість в'язнів уже тоді значно перевищувала плановану, оскільки частину в'язнів утримувано за рахунок позабюджетних джерел.¹

Одним з методів боротьби з «нелояльними» та ворожими елементами була їх депортація у віддалені райони країни. Це здійснювалося згідно з декретом ВЦВК «Про адміністративне виселення» (10 вересня 1922 р.). Органи держбезпеки отримали право «з метою ізолювання осіб, причетних до контрреволюційних виступів, стосовно яких президія ВЦВК дає дозвіл на ізолювання більш як на два місяці, у випадках, коли є змога не вдаватися до арешту, встановити виселення за кордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку». В Україні для вирішення цих питань при НКВС УСРР утворювалась спеціальна комісія (з адміністративних виселень), якій надали право висилати «небажаних» осіб терміном до 3^x років.²

Доповнено було і Кримінальний кодекс, у який увійшла стаття про вигнання з меж УСРР на строк або безстроково та про позбавлення прав. А самовільне повернення у межі України навіть каралося смертною карою (ст. 71).³

Згодом спектр повноважень органів держбезпеки у цій сфері було істотно розширено. Згідно з положенням про права ОДПУ у сфері адміністративних висилок, заслань і ув'язнень у концентраційних таборах (затверджено президією ЦВК СРСР 28 березня 1924р.), Об'єднане державне політичне управління отримувало право без суду відправляти громадян у заслання на строк до 3^x років, а також висилати їх за межі державного кордону СРСР. Рішення про заслання приймали Особлива нарада у складі трьох членів колегії ОДПУ.⁴

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999. С. 116.

² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 років. У 2-х кн. Книга перша. – К., 1994. С. 87.

³ Хрестоматія з історії держави та права України. В 2-х т. Т. 2. – К., 1997. С. 197.

⁴ Лубянка. 1917-1960. Справочник. – М., 1997. С. 10.

У 1927 р. вигнання за межі СРСР було проголошено безстроковим. У Положенні про державні злочини (контрреволюційні та особливо небезпечні злочини проти порядку управління), затвердженому ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р., вперше починає вживатися термін «ворог трудящих»¹, згодом трансформований у широковідомий «ворог народу».

Полегшило роботу чекістським органам по виявленню та ізоляції «соціально небезпечних осіб» запровадження 1925 р. прописки населення.² Для значної частини таких людей використовувалось таке покарання, як позбавлення прав. У Кримінальному кодексі 1927 р. давалось детальне роз'яснення поняття «поразка в правах». Це означало позбавлення: а) активного і пасивного виборчого права; б) права займати виборні посади у громадських організаціях; в) права обіймати ті чи інші державні посади; г) права носити почесні звання; д) батьківських прав; е) права на пенсії, що видаються в порядку соціального страхування та державного забезпечення і на допомогу по безробіттю.³

За Конституцією УСРР 1929 р. до «позбавленців», тобто до тих, хто був позбавлений права обирати і бути обраним в органи влади, відносилися: а) особи, що вдаються до найманої праці з метою одержання зиску; б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна; в) приватні крамарі, торгівельні і комерційні посередники; г) духівництво, служителі релігійних культів усіх віросповідань і напрямів, для яких це заняття є професією, та ченці; д) службовці та агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, члени російського царського дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів; е) особи, визнані у встановленому порядку психічно хворими; ж) позбавлені прав судом на строк, встановлений вироком.⁴

Кількість позбавленців була достатньо високою. Так, під час виборчої кампанії 1925-1926 років було позбавлено виборчих прав близько 12% дорослого населення.⁵ Це пояснюється прагненням державної партії забезпечити себе від несподіванок під час виборів, гарантувати таким «демократичним шляхом» собі перемогу.

Оскільки одним з основних методів політичної діяльності компартії в 20-ті роки стають насилля, придушення та терор, все більшого значення в політичній системі і суспільному житті набувають репресивні органи, в першу чергу ВЧК. ВЧК та її територіальний відділ – Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) були головними провідниками

¹ Сборник законов СССР. 1927. 12. Ст. 122.

² Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. істор. журнал. 1999. 3. С. 36.

³ Уголовный кодекс УССР. – К., 1935. С. 10-11, 13.

⁴ Історія Радянської Конституції. 1917-1936. – К., 1937. С. 291.

⁵ История Украинской ССР. – К., 1984. Т. 7. С. 331.

репресивної лінії компартії, конкретним знаряддям насильства, утримання в покорі населення, боротьби з опором та опозицією радянському режиму.

Місцеві органи ЧК не підпорядковувались місцевим органам (хоча губернські ЧК вважались відділами губвиконкомів). Фактичне підпорядкування здійснювалось тільки по відомчій лінії – до ВЧК включно. Таким чином, ці органи мали значну самостійність і незалежність від місцевих органів, фактично будучи державою в державі. Московське центральне партійне керівництво використовувало їх для *паралельного партійному контролю за становищем в республіці*.

У 1922 р. було проведено певне реформування репресивних органів. Замість ВУЧК, яка скасовувалась, утворювалось Державне політичне управління УСРР. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні.

Проте методи роботи і повноваження цього органу від зміни назви змінилися мало. ДПУ були надані повноваження на винесення позасудових вироків, аж до вищої міри покарання. Чекісти могли також вільно використовувати усі можливі засоби контролю за політичною ситуацією, аж до арештів і перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції приватних осіб та установ¹.

У зв'язку з утворенням СРСР ДПУ у листопаді 1923 р. було перетворене в Об'єднане державне політичне управління при Раднаркомі СРСР. ОДПУ діяло на правах союзного народного комісаріату, керувало через своїх уповноважених ДПУ союзних республік, а також особливими відділами армії. Колегія ОДПУ мала право визначати міри покарання «ворогам народу». Це давало можливість використовувати органи ОДПУ у внутріпартійній боротьбі проти опозиції, а також проти будь-якого інакомислення в країні.

Головою ГПУ УСРР з серпня 1923 р. був В.Балицький, в листопаді того ж року він став членом колегії ОГПУ СРСР, а з березня 1924 р. очолив і НКВС УСРР.² При колегії ОДПУ невдовзі почала діяти так звана Особлива нарада – орган, який розглядав справи осіб, обвинувачених у контрреволюційній діяльності, шпигунстві, контрабанді, спекуляції валютою та золотом. Згодом почали дедалі активніше функціонувати позасудові органи й так звані «трійки» та «двійки», до яких входили керівники партійних, радянських органів і ГПУ. Як і особлива нарада, вони приймали рішення, що, по суті, підміняли судові вирoki. На їхній підставі відбувався непра-

¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. С. 257, 259.

² Усенко І.Б. Позасудова репресія. Як це починалось // Комуніст України. 1990. 2. С. 48-49.

ведний «суд», людей карали без юридичної аргументації обвинувачення, без наведення будь-яких обґрунтованих мотивів і доказів.¹

В літературі наводиться характерний приклад з цього приводу. На початку 1924 р. тодішній нарком юстиції і прокурор УСРР М.Скрипник звернувся до ЦК КП(б)У з пропозицією про обов'язкове порушення в судовому порядку справ тих осіб, які належали, за тодішньою термінологією, до «антирадянських партій». В.Балицький виступив проти цієї пропозиції і в листі до першого секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга та до заступника голови ОГПУ СРСР В.Менжинського наполегливо обстоював правомірність прямого адміністративного застосування без судового розгляду. Беручи за приклад меншовиків, він писав: «Дуже рідко в останніх при обшуку вдається виявити компрометуючий матеріал (література, прокламації тощо), який міг би слугувати для відкритого суду речовим доказом вини підслідних». Політбюро ЦК КП(б)У підтримало позицію В.Балицького.²

Згідно з офіційною статистикою ГПУ у першій половині 1922 р. в УСРР за «контрреволюцію» і «бандитизм» засудили 7004 особи, з яких 746 було розстріляно, а 590 – ув'язнено.³

Методи діяльності ЧК дещо змінилися після закінчення громадянської війни. Так, у звіті про діяльність Київського губвідділу ГПУ за 1923 р. відзначалося: «На відміну від минулого року, який відзначався застосуванням ударних, бойових масових методів роботи, – звітний період відзначається переходом до планомірної методичної агентурної роботи у зв'язку зі зміною загального становища СРСР та методів контрреволюції. Впровадження масових операцій, “викачка” зброї і боротьба з бандитизмом порівняно з 1922 р. скоротилася до мінімуму. У зв'язку з цим значно скоротилася також оперативна (у буквальному розумінні цього слова) і слідча робота, за рахунок якої поглиблена робота агентурна».⁴

У чому ж була суть «поглибленої агентурної роботи»? У своїх пропозиціях про роботу ЧК голова радянського уряду В.І.Ленін пропонував з метою контролю здійснити облік технічних сил, старих і досвідчених фахівців, що співпрацювали з радянською владою. Згодом Ленін конкретизує свою пропозицію і пропонує спецслужбі взяти під контроль наукову й творчу інтелігенцію. У листі до Ф.Держинського від 19 травня 1922 р. він вимагав: «... збирати систематичні відомості про

¹ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. С. 25.

² ЧК-ГПУ-НКВД. С. 26.

³ Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему крізь архівні джерела // 3 архівів ВУЧК-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 24.

⁴ Отчет-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923г. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. 1/2. С. 307.

політичний стан, роботу і літературну діяльність професорів і письменників».¹

Цим завданням підпорядковувалась і структура ВЧК. До 1921 р. існували особливий відділ, що слідкував за ситуацією в армії, транспортний відділ, який здійснював нагляд за залізничним та водним транспортом, економічний відділ, який намагався контролювати різні аспекти економічних відносин, секретний відділ, який мав протидіяти антирадянським партіям, політичним групам та організаціям. У січні 1921 р. на базі секретного та економічного відділів та відділення Особливого відділу було створено секретно-оперативне управління.²

З утворенням 14 січня 1921 р. у складі губЧК секретно-оперативних частин (СОЧ), в їх структурі були оформлені поряд з особливими відділеннями відділення по боротьбі з бандитизмом. У складі СОЧ ВУЧК відділ по боротьбі з бандитизмом створено наказом від 6 травня 1921 р. 20 травня 1921 р.³ СОЧ замість особливих відділень організували особливі відділи.⁴

У травні 1921 р. була проведена реорганізація центрального апарату ВУНК, яка передбачала утворення трьох основних управлінь: адміністративно-організаційного, секретно-оперативного, економічного та два допоміжних відділи – загального та господарського. Безпосередньо при колегії ВУНК функціонував секретаріат колегії.

Інформаційно-аналітичні та облікові функції розподілялися практично між усіма управліннями. Так, у складі організаційно-адміністративного управління діяв інформаційно-статистичний відділ, який повинен був надавати у формі звітів діяльності і стану всіх надзвичайних і особливих органів та ВУНК в цілому, принагідно до політичного та економічного становища в республіці, висвітлювати цю діяльність у пресі і у взаємодії з відповідними відділами Секретно-оперативного і Економічного управлінь керувати організацією звітно-інформаційної та статистичної роботи на місцях.⁵

Для збору інформації на підприємствах, організаціях, установах, місцях проживання громадян утворювалась спеціальна мережа уповноважених, їх помічників та інформаторів. Кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної ситуації, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми самого інформатора, фінансових можливостей губернських відділів ВУНК. Наприклад, на Поділлі на початку 20-х років діяло

¹ Ленин В.И. – Ф.Э.Дзержинскому // Полн. соб. соч. Т. 54. С. 265.

² Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960. Справочник. – М., 1997. С. 9.

³ Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918-1946 рр. // 3 архівів ВУЧК-ШУ-НКВД-КГБ. - 2000. - № 2/4 (13/15). С. 352.

⁴ Советская военная контрразведка: Сб. документов. - Вып. 1 (1918-1922 гг.). – М., 1978. С. 405-407.

⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997. С. 221.

2219 інформаторів. Серед них: по місту Вінниці – 71 особа, в окрузі – 97; по м. Проскурів (нині м. Хмельницький) – 55, в окрузі – 386; по м. Кам'янець-Подільську – 78, в окрузі – 334 і т.д. Мережа інформаторів діяла і в державних органах. Так, у Цукротресті «працювало» їх 6, губпродкомі – 5, на чорній біржі – 5, губфінвідділі – 3, раднаргоспі – 3, держбанку – 2 і т.д.¹

Встановлено, що широка мережа (саме мережа!) інформаторів оточувала М.Грушевського уже з 1925 р. Кожному з них було присвоєно своє псевдо: «Европеец», «Академик», «Белый», «Удачный», «Культурник», «Кочубей», «Евгения», «Турбогенератор», «Ом», «Свидомый», «Франт», «Ян», «Киевский», «Дипломат», «Медведь», «Химера» та ін.² Самий лише перелік цих псевдо свідчить про розгалуженість і серйозність роботи інформаторів.

Як уже вказувалося, складовою частиною ВУНК були транспортні органи. Існування в системі органів державної безпеки транспортних підрозділів як окремої структурної одиниці пояснювалося надзвичайно важливою роллю, яку відігравала транспортна галузь у функціонуванні економічної системи не тільки УСРР, а й інших радянських республік. У постанові ВУЦВК «Про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» від 22 березня 1922 року (пункт 4) відзначалося, що транспортні відділи ДПУ перебувають разом з особливими відділами та військами ДПУ в Україні в безпосередньому підпорядкуванні Голови ДПУ УСРР, як повноважного представника ДПУ РСФСР в Україні. Таким чином, юридично закріплювалась відмінність у правовому становищі між транспортними відділами та місцевими територіальними органами ДПУ УСРР при губвиконках.³

Впродовж першої половини 20-х років чисельність співробітників транспортних органів помітно зросла. Якщо на 1 червня 1922 р. їх налічувалося 631 особа, то на 1 листопада 1924 р. – вже 1261, що становило більше 35% від загального складу гласних співробітників ДПУ. Але це ні в якісному, ні в кількісному відношенні не задовольнило потреб ТВ ДПУ, керівництво якого в середині 1925 р. звернулося з проханням до Адміністративно-організаційного управління ДПУ УСРР повернути до транспортних органів кваліфікованих працівників, які

¹ Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. 1/2. С. 346.

² Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. - К.: Генеза, 2001. С. 285.

³ СУ УССР. 1922. 13. Ст. 228.

працювали раніше в них, та застосувати інші, більш активні заходи для поповнення штатів.¹

У своїй діяльності ЧК-ГПУ спиралося на режим таємності, намагалося бути невидимим, але впливовим фактором. В одній з інструкцій початку 20-х років від чекістів вимагалось «завжди пам'ятати прийоми єзуїтів, які не галасували на всю площу і не виставляли напоказ свою роботу, а були скритними людьми, які про все знали і вміли лише діяти».² Коментарі, як то кажуть, зайві. Крім мистецтва єзуїтів, більшовики добре засвоїли й мистецтво політичної поліції взагалі, про що говорив, наприклад, один з лідерів європейської соціал-демократії К.Каутський, який підкреслив, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення К.Маркса. Виступаючи на IX з'їзді КП(б)У, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович цього не заперечував: «Ми не сперечаємося, що дійсно навчилися мистецтву політичної поліції..., що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконались особисто. З цього приводу ми не сперечаємося, оскільки Каутський не знає, що організація ГПУ не лише не протиставляється, а й цілком впливає з вчення Маркса, бо ніхто інший як Маркс першим висунув ідею диктатури пролетаріату як ідею жорсткої диктатури, що придушує всякий спротив експлуаторських класів та їхніх лакеїв».³

У середині 20-х років у діяльності ДПУ чітко проглядає тенденція вийти з-під контролю не лише прокуратури, але й вищих державних органів республіки. В.Балицький добився, щоб плани роботи ДПУ не затверджувалися ВУЦВК або РНК УСРР. Покінчив він також з практикою регулярних звітів ДПУ перед вищими органами державної влади та місцевими Радами.⁴

ЧК-ГПУ узгоджувала свою роботу лише з партійними органами, виступала їх знаряддям у розв'язанні найважливіших проблем, необхідних для становлення тоталітарного режиму. Реалізовувалась настанова організатора ВЧК Ф.Дзержинського, який підкреслював: «ЧК повинна бути органом Центрального Комітету, інакше вона виродиться в охоранку або орган контрреволюції».⁵

26 травня 1925 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В.Балицький доповідав про роботу ГПУ. По його доповіді ухвалили

¹ Окіпнюк В. Еволюція правового статусу транспортних органів Державного Політичного управління УСРР в першій половині 20-х років // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. 1/2. С. 336.

² ВЧК-ГПУ. Сост. Ю.Фельштинский. – Бенсон, Вермонт, 1989. С. 132.

³ Каганович Л.М. На путях строительства социализма. – Х., 1926. С. 121.

⁴ Усенко І.Б. Названа праця. С. 51.

⁵ Цит. за: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1928-1922 гг. 2 изд. – Харьков, 1990. С. 94.

рішення про зміцнення матеріального становища чекістів і про виділення додаткових коштів на «інформативну та контрдиверсійну роботу». Балицький скористався цією ситуацією і знов привернув увагу партійного керівництва до української інтелігенції. Було вирішено створити комісію у складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького «для вивчення питання про українську інтелігенцію, нашої тактики щодо неї, зокрема стосовно Академії та Грушевського, залучення до роботи тощо».¹

22 лютого 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У знов повертається до питання «Про настрої серед української інтелігенції». Одним з доповідачів знов був Балицький. Як результат - прийняття рішення про курс «на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції». Балицькому доручено розробити заходи по розкладу правих у групувань в середовищі української інтелігенції.²

Про посилення ролі ГПУ у другій половині 20-х років та особистого впливу її шефа В.Балицького свідчить обрання його у 1927 р. кандидатом у члени Політбюро.³ Це було і результатом «успішної» боротьби ГПУ проти української інтелігенції. У 1926 р. ГПУ підготувало два циркулярні листи: «Про українську громадськість» (30 березня 1926 р.) та «Про український сепаратизм» (4 вересня 1926 р.). Документи наголошували на тому, що українські націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на «культурний фронт», використовуючи легальні можливості протидії більшовицькій владі. У документах прямо говорилося: «Українізація використовується для угруповання в усіх життєвих частинах державного організму прибічників націоналістичних ідей».⁴ Були визначені й носії українського націоналізму – Українська автокефальна православна церква, Всеукраїнська академія наук, а також, власне, вся сфера культури, зокрема література. Як пишуть Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов, «ці та інші документи переконливо засвідчують, що з самого початку, всупереч усім офіційним деклараціям, ГПУ підозріло й вороже сприймало «українізацію», накопичувало матеріал проти її активних провідників».⁵

На цій основі 13 серпня 1924 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили нове Положення про Державне Політичне Управління УСРР (ДПУ).

Досить цікавим є питання про соціальне походження працівників ГПУ 20-30-х років. Як відзначав Сергій Білокінь, «не може не викликати крайнього здивування, що в державі, де здійснено диктатуру проле-

¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934). - К.: Критика, 1999. С. 38.

² Там само. С. 38-39.

³ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... С. 31-32.

⁴ Усенко І.Б. Названа праця. С. 51.

⁵ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... С. 32.

таріату, його «передовий і випробуваний загін» пролетарського забарвлення майже на мав».¹ Батько В.Балицького був помічником бухгалтера, А.Успенського – власником взуттєвої майстерні, І.Воронцова, В.Гаріна – священиками² і т.д.

У жовтні 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про уточнення функцій органів Державного політичного управління і прокурорського нагляду в справах, що перебувають у судочинстві органів політичного управління УСРР», якою закріплювалося право органів ГПУ порушувати кримінальні справи, вести дізнання й попереднє слідство. Їм надавалося право вживати запобіжних заходів до осіб, стосовно яких перед особливою нарадою при комітеті ГПУ УСРР порушено справу про адміністративне вислання. З часом права ГПУ ще більше розширилися і їм дозволялося конфіскувати майно зазначених громадян та ін. Фактично не залишилося державних сфер, якими так чи не так займалися ці органи. В полі їхнього зору були безпосередні результати господарської діяльності, кожна господарська компанія (сівба, збирання врожаю, хлібозаготівлі) оголошувалася місцевими органами держбезпеки.³

У ці роки академік С.Єфремов писав у своєму щоденнику: «Радянська азбука: А, Б, В – для дітей, ЦК – для робочих, ГПУ – для прочих».⁴

Основні риси діяльності ДПУ, насамперед тісний альянс з партійними органами і навіть готовність підмінити їх у певних ситуаціях, ореол секретності, створення іміджу органу, що працює винятково у державних інтересах, нарешті реальна можливість використовувати важелі насильства (які завжди можна було виправдати все тими ж самими «державними» інтересами), підштовхували чекістів до того, щоб відігравати дедалі більшу, помітнішу і впливовішу роль у суспільно-політичному житті, дедалі вагомніше впливати на процес прийняття важливих рішень керівними партійно-державними органами⁵.

Підсумовуючи хід боротьби з українською контрреволюцією станом на березень 1928 р., ГПУ УСРР зазначало, що «загострення міжнародних обставин і ряд економічних і політичних ускладнень всередині країни за останні півроку окрилили надії українських к.р. (контрреволюційних - Авт.) елементів і сприяли зростанню їх активності. Україн-

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941). – К., 1999. С. 108.

² Золотарьов В.А. Чекісти 20-30-х років: Матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. 1994. 1. С. 168-176; 1995. 1-2. С. 334-342; Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Кн. 2. С. 483.

³ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. С. 36.

⁴ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: «Газета РАДА», 1997. С. 742.

⁵ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... С. 11.

ська контрреволюція пожвавилася, посилаючи свій натиск у боротьбі з Радвладою».¹

З метою паралізувати цю активність на початку березня 1928 р. в Україні було здійснено масові труси й арешти серед неблагодійних кіл інтелігенції. Лише в 31 окрузі республіки було заарештовано 421 особу, здійснено 115 обшуків.²

У цей же час репресивно-каральні органи влади повертаються до застосування практики фізичного знищення представників опозиції, від чого вони намагалися утримуватися протягом доби «українізації». Так, були розстріляні 5 членів вінницького повстанкому (К.Саваринський, П.Зозуля й ін.), а решта 15 - засуджені до різних строків ув'язнення. Колегія ОГПУ засудила до розстрілу за контрреволюційну діяльність «петлюрівців» С.Річкова, А.Голубенка, К.Плотнікова.³

Першим політичним процесом стала так звана «шахтинська справа» (1928 р.). По ній були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, які обвинувачувались у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми власниками донецьких шахт, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. Крім того, у справі проходили деякі керівники української промисловості, які нібито складали «харківський центр», що очолював діяльність шкідників. За даними обвинувачення, шкідницькі організації Донбасу фінансувались західними капіталістами. В дійсності ж, ніякої злочинної організації не було, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, несумлінного відношення до справи, безумовно, були. Ці факти не могли слугувати підставою для гучного політичного процесу. У більшості випадків обвинувачення у шкідництві, у зв'язках з «контрреволюційними» організаціями додавались вже в ході слідства до різних обвинувачень кримінального характеру або взагалі вдумувались чекістами. В дійсності цей процес мав на меті списати на технічних спеціалістів труднощі реконструктивного періоду, пояснити причини економічних невдач; залякати інтелігенцію, яка, будучи освіченою, чітко бачила недоліки в політиці радянської влади, нерідко не схвалювала її, тобто мала «зухвалість» мати свою думку, що в умовах зміцнення тоталітарного режиму було неприпустимим. Суд повинен був підтвердити наявність класової боротьби в країні, визначити її загострення, розділити суспільство, створити у країні атмосферу напруженості, підготувати ґрунт для нових репресій, відволікти увагу незадоволених від

¹ Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему крізь архівні джерела. С. 38.

² Там само.

³ Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему крізь архівні джерела. С. 40-41.

компартії. Диявольський план Сталіна заключався у тому, щоб використати створені власною політикою труднощі і провали собі ж на користь, набути цим процесом політичного капіталу.

За шахтинською справою пройшло близько 1000 осіб. В судовому засіданні розглядалися справи 53. На суді деякі з підсудних визнали лише частину обвинувачень, інші – повністю їх відкинули; були й такі, які визнали себе винними з усіх статей обвинувачення. 11 чоловік засудили до вищої міри покарання – розстрілу, більшість отримала тривалі терміни ув'язнення – від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало загальним, синонімом «шкідництва». Шахтинська справа стала приводом до «спецеїдської» кампанії на зборах і в пресі. В газетах відкрились постійні рубрики: «Шкідники індустріалізації», «Методологія і практика шкідництва» і т.д. Шахтинська справа стала пробним каменем, репетицією для організації нових процесів.

Ще коли велося слідство у Шахтинській справі, її значення обговорювалося на закритому засіданні об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У 16 березня 1928 р. З доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій» виступив Л.Каганович. «До сих пір, – підкреслював він, – говорячи про зловживання у економічній області, ми звичайно мали на увазі безгосподарність, як з корисливою метою, так і внаслідок невміння працювати. А нове у Шахтинській справ якраз і полягає у тому, що вона має суто політичний контрреволюційний характер».¹

Л.Каганович дійшов висновку, що існує «розподіл праці» між українською контрреволюцією і російською. Російська контрреволюція, що йде під монархічним прапором, зосередилась у економіці. Українська ж контрреволюція свої погляди спрямовує на політику на селі. Він повідомив, що нещодавно було викрито контрреволюційну організацію «Хлібороби». Каганович закликав до боротьби з «національною контрреволюцією». Як вважає Юрій Шаповал, здійснення репресивних заходів в Україні почалося після того, як на початку 1928 р. на Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто доповідь В.Балицького – голови ДПУ. По доповіді В.Балицького на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення посилити боротьбу «з активно виступаючими антирадянськими елементами» на селі. ДПУ пропонувалося «терміново здійснити заходи до посилення роботи та апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його щодо своєчасної інформації про всі настрої...». Вимагалось також «своєчасне виявлення антирадянських елементів у Червоній армії», «посилення боротьби з гру-

¹ Цит. за: Шаповал Ю.І. Україна 20-30-х років: сторінки ненаписаної історії. С. 39-40.

пами, що ведуть активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти...».¹

У травні 1928 р. Балицький уже повідомляв про арешти в Донбасі, а в червні того ж року про «очищення апарату Дніпробуду». У серпні 1928 р. він зробив на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У повідомлення «Про політичний стан країни». Стало ясно, що Балицький послідовно реалізує лінію на пошук «ворожих елементів», зокрема «націоналістичних контрреволюційних організацій», до яких включали, насамперед, представників старої національної інтелігенції.² Найодіозніший приклад – фабрикація справи «Спілки визволення України» та підготовка відкритого політичного процесу в цій справі, що почалася в 1929 р.

24 жовтня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням доручило Голові Раднаркому УСРР В.Чубарю «погодити в ЦК ВКП(б) питання про публікацію повідомлення в справі «СВУ», а перше повідомлення про викриття «СВУ» з'явилося у пресі у листопаді 1929 р.³

У грудні 1929 р. підготовка до процесу «СВУ» вступає у вирішальну фазу. Тоді в надрах ДПУ з'являється низка документів, в яких деталізується все, що пов'язується з «СВУ». З ними знайомиться Сталін, який пропонує розгорнути на суді не лише «повстанські та терористичні справи», але й «медичинські фокуси, які мали на меті вбивство відповідальних працівників».⁴ Таким чином, «фокуси» з обвинуваченнями в «отруєнні» перевірялися ще під час перших політичних процесів в Україні.

¹ Шаповал Ю.І. Україна 20-30-х років: сторінки ненаписаної історії. С. 40.

² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. С. 39-40.

³ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Унтел., 1995. С. 13.

⁴ Там само. С. 48.

Розділ 8.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ 20-Х РОКІВ

Важливим елементом політичної системи були Ради. Спочатку в них обирались і представники інших партій. Керівництво більшовиків вимагало завоювання рад, висунення на всі радянські пости своїх найстійкіших і відданих членів.

Так, із 41 члена ЦВК, обраного на I з'їзді Рад, було окрім 35 більшовиків, 4 лівих есери, 1 лівий український соціал-демократ та 1 меншовик-інтернаціоналіст. У складі ВУЦВК, обраного на III з'їзді Рад, було 83 більшовиків та 10 боротьбистів. На IV-VI з'їздах Рад (1920-1921) ще засідали поодинокі представники інших, окрім більшовицької, партії. Так, до складу ВУЦВК, обраного на IV з'їзді Рад (травень 1920 р.), увійшли 74 комуністи, 2 укапісти, 3 ліві есери (боротьбисти), 3 безпартійні.¹ Починаючи з VII з'їзду Рад (1922), у вищому органі влади засідали одні більшовики.²

З усуненням політичних конкурентів, про що вже говорилося вище, КП(б)У взяла під певний контроль Ради і встановила свою монополію на владу. Зростала чисельність комуністів в Радах. Так, у 1922 р. в склад волісполкомів було обрано 51,2% членів партії, серед голів виконкомів комуністи склали 85-90%. В ході виборної кампанії 1924-1925 рр. в міській Раді було обрано 54,2% членів та кандидатів в члени КП(б)У.

Формально Ради вважалися повновладними органами, але працювали вони під постійним наглядом парторганів. ЦК КП(б)У у жовтні 1922 р. видав циркуляр, за яким для керівництва роботою радянських і господарських органів при виконкомах створювались комуністичні фракції, куди входили всі комуністи – члени виконкомів. Було встановлено, що комуністичні фракції радянських органів (від губвиконкомів до волвиконкомів) повинні стати дійсними та постійними керівниками і провідниками рішень компартії в своїх установах.

Про настрої щодо виборів у Ради та ставлення до влади свідчить звіт Київського губвідділу ГПУ за 1923 р. У ньому, зокрема, відзначається: «Що стосується службовців, то вони у більшості являють собою

¹ Історія держави і права України // За ред. А.Й.Рогожина. Ч. 2. – Х., 1996. С. 127.

² Съезды Советов в документах. 1917-1936 гг. Т. 3. – М., 1960. С. 20-21.

інертну масу...» Кампанія перевиборів у Ради очікуваного пожвавлення в масу радслужбовців не внесла. Якого-небудь інтересу виявлено не було; якщо ними й поводились у Ради комуністи, то це робилось як би машинально. Як факт можна вказати, що на передвиборні та виборні збори спілки «Радпрацівників» (Черкаська округа) із загального числа понад 500 з'явилося не більше 150.

Антирадянський елемент серед службовців (не лише рядових, але й відповідальних працівників, особливо спеців), продовжує виявляти незадоволення Радвладою, Компартією та їх заходами і висловлює сподівання на ... «швидкий кінець існуючого ладу».

Реакційний елемент відмічено не лише серед учительства, але й серед професури вищих навчальних закладів (КСГІ, КПІ, КІНГ та ін.).¹

Дещо складніше, ніж у містах, йшло утвердження монополії комуністів на селі. Це було пов'язано з наявністю істотних протиріч між селянством і більшовицькою ідеологією та політикою. Селяни були власниками, а більшовики виступали проти власності; комуністи не допускали утворення суто селянських організацій, щоб не мати альтернативи своїй владі. Тому компартійна влада вдавалася до певних політичних маневрів з тим, щоб утримати контроль над селом. Серед них – розколювання села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчатий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями есерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян і т.д.

Ради підбиралися за ознакою слухняності – ніякі опозиціонери до них не допускалися, права відкликання депутатів не існувало, депутати не відповідали перед виборцями, а виконкоми перед Радами, які були відірвані від них і втрачали авторитет.

На Харківщині селяни заявляли, що у сільрадах було багато лідерів з «великою горлянкою» без совісті, які не вміли «навіть свиням дати їсти».² У інших регіонах України відзначалося, що вибори до сільрад перетворилися на обрання до них «п'яниць, злодіїв, хабарників, босяків, повій».³

Важливими кроками з посилення регламентації діяльності Рад стало прийняття у 1925 р. нових положень «Про окружні з'їзди Рад та окрвиконкоми», «Про районні з'їзди Рад та райвиконкоми», «Про сільські Ради». У райвиконкомах вперше засновувались президії, які й вирішували найголовніші питання.

У 1926 р., вже після ліквідації усіх партій та встановлення монопартійної системи, більшовики оголосили про проведення «першої широ-

¹ Отчет-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923 год // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. 1/2. С. 313, 314, 315.

² ДАХО, ф. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 3.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2928, арк. 2, 36.

кої та відкритої» виборчої кампанії. Природно, що цьому передувала значна політична, ідеологічна та організаційна робота. Рішення про перевибори було прийнято ЦК КП(б)У у грудні 1925 р. У постанові вказувалося, що «перевибори повинні зробити практичне завоювання партією та Радянською владою середняка, як центральної фігури землеробства, організацію навколо партії всієї бідноти, створення спілки пролетаріату і бідноти з середнім селянством для протиставлення зростанню куркульської активності на селі».¹ Звичайно, що відкритість виборчої кампанії була умовною, більшовики пішли на перевибори лише тоді, коли стали впевненими у своїй силі, можливостях маніпулювати селянством. Орієнтувалися, як завжди, на бідноту, характеристика типових представників якої вище вже надавалася.

Підсумки виборів було розглянуто на Пленумі ЦК КП(б)У у березні – квітні 1926 р. Пленум констатував, що «наші сільські Ради... вже зараз починають перетворюватись (підкреслення наше – Авт.) у дійсні організації, які об'єднують навколо себе основні маси селянства під керівництвом партії і робітничого класу».² Таким чином, у 1926 р. більшовики визнали, що *Ради лише починають перетворюватись у дійсні організації і це означало констатацію того, чим були ці Ради до цього*, тобто більшовики самі не вважали їх дійсними організаціями. У сільські Ради в цей рік було обрано 57.2% бідняків, 41.6% середняків і лише 1.2% заможних селян.³ У партійних документах відзначалося, що у 1924-1925 рр. мала місце пасивність при виборах, яка іноді межувала з бойкотом⁴, але у 1926 р. більшовикам вдалося дещо покращити ситуацію.

18 грудня 1926 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли новий закон «Про виборчі права та порядок проведення виборів УСРР». Виборчим правом користувалися лише трудящі. Непми, куркулі, духовенство, особи, які жили на «нетрудові доходи», позбавлялися виборчих прав. Всього під час кампанії 1925-1926 років було позбавлено виборчих прав близько 12% населення республіки, а у 1930-1931 роках – 4.4%.⁵ Це і давало змогу більшовикам «перемагати» і просувати до Рад бідноту, усуваючи заможних. Для організації політичної роботи з міст у села республіки було відряджено 12 тис. комуністів.⁶

Лютневий (1927 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв резолюцію «Про перевибори до Рад», де підкреслювалося, що ці перевибори є другою широкою та відкритою політичною кампанією.⁷ Посилення партійного

¹ Известия ЦК КП(б)У. 1926. 1. С. 29.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 180, арк. 37.

³ Радянська Україна. 1926. 17-18. С. 19.

⁴ Коломийченко І.І. На путях социалистической реконструкции. – К.: Вища школа, 1978. С. 39.

⁵ Істрія Української РСР. Т. 6. С. 270.

⁶ Известия ЦК КП(б)У. 1927. 6-7. С. 1.

⁷ КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 444.

тиску під час перевиборів призвело до подальшого зміцнення позицій комуністів. 9% комуністів було обрано у сільради. У селищних Радах вони склали 29.7%, у міських – 46.3%.¹ Звертає на себе увагу той факт, що у селах, де люди добре знали один одного, комуністів обирали до сільрад у незначній кількості.

Усунення заможних селян від виборів до Рад змусило їх шукати альтернативних шляхів. Під час виборчої кампанії 1926-1927 років заможні селяни висували пропозицію про створення селянських союзів, а у 1927-1928 роках – виступають за передачу функцій Рад земельним громадам, де б вони, як кращі господарі, мали б перевагу. У зв'язку з цим ВУЦВК спеціально вивчив стан земельних громад, їх взаємини з Радами. Були розроблені заходи до підвищення ролі сільрад на селі, зміцнення впливу бідноти у земельних громадах. «Куркулів» було позбавлено права голосу і в земельних громадах.²

Оскільки більшовикам проблематично було оволодіти зразу контролем над сільськими радами, вони пішли на утворення у 1920 р. альтернативних радям органів – комітетів незможних селян (КНС). Комнезами проголосили «організаціями державного значення». За їх допомогою партпарат застосовував репресії проти заможних селян («розкуркулювання»), придушував «політичний бандитизм», викачував зерно у голодуючій місцевості. Для кращого контролю КНС піддавалися чисткам, перша з яких відбулася в кінці 1921 р. Під керівництвом партійних організацій комнезами брали активну участь у перевиборах місцевих Рад, усуненні з їх складу «куркульсько-націоналістичних елементів». Виборна кампанія в місцеві Ради в 1921 р. проходила під лозунгом «Комнезаможники, до Рад!».

Комнезами брали активну участь у реорганізації кооперації. При вступі в кооперативні об'єднання членам КНС надавалися переваги порівняно з іншими селянами. Після перевиборів керівних органів сільськогосподарської кооперації, що відбулися в 1924-1925 рр., серед членів правління незаможники становили 43%, а в споживчій кооперації – 50%.

З часом, коли комуністи утвердилися на селі, необхідність в КНС відпала. Було вирішено перетворити КНС з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій. Після цього значення комнезамів різко впало. Остаточо КНС були ліквідовані у 1933 р.³

Складовою частиною політичної системи України були громадські організації. Наймасовішою з них були профспілки. У 1922 р. в Україні нараховувалось 1300 тис. членів спілок, в 1931 р. – 2500 тис.

¹ Коломийченко І.М. Вказана праця. С. 44.

² Історія Української РСР. Т. 6. С. 270.

³ Кульчицький, Станіслав. Вказана праця. С. 268, 273.

У 1920-1921 рр. організаційна будова профспілок зазнала кардинальних змін. До цього часу окремо існували спілки, що об'єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між ними залишалися невизначеними. За такої організаційної структури встановлення контролю державної партії над профспілковим рухом мало істотні труднощі. Тому профспілки перебудували за виробничо-галузевим принципом. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувались в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузеві спілки – металістів, залізничників, робітників землі і лісу, освіти і культури та ін.

Одночасно з побудовою галузевих спілок створювались міжгалузеві територіальні спілкові органи і губернські ради профспілок, повітові і районні. В кордонах усієї України функції спілкового органу виконувало Південбюро ВЦРПС. З утворенням СРСР Південбюро ВЦРПС перейменували в Укрбюро ВЦРПС (1924). Створення галузевих і міжспілкових органів забезпечило утворення в них невеликої кількості ключових посад, за допомогою яких стало можливим кардинально впливати на все профспілкове життя.

Перебудова профспілкового апарату була використана для того, щоб позбавитись впливу у профспілках соціал-демократів (меншовиків). Комуністи у профспілковому апараті гарантували партійному центру контроль над робітничими організаціями¹.

У профспілках України на початок 1926 р. нараховувалось майже 1 млн 600 тис. осіб.² У керівних органах значну питому вагу мали комуністи. Навесні 1926 р. відбулися міжспілкові окружні з'їзди профспілок. У новообраних пленумах окружних рад профспілок комуністів було 67.8%, а у складі їх президій – 87.8%.³

У 1926 р. відбулася організаційна перебудова профспілок. Замість 42 було створено 23 укрупнені галузеві спілки: гірників, металургів, текстильників та ін.⁴ Це дозволило партійним органам предметніше і легше контролювати діяльність профспілок. У зв'язку з цим значна увага приділялася підготовці спеціальних кадрів працівників. У травні 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про склад керівників профорганізацій і заходах по зміцненню профспілок працівниками».⁵ ЦК КП(б)У, керуючись цією постановою, провів вивчення якісного складу профспілкових кадрів. З метою покращення підготовки кадрів було

¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). С. 263-265.

² Труд и профсоюзы на Украине. Справочник за 1921-1928 гг. – Х., 1928. С. 12-17.

³ Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Х., 1929. С. 10.

⁴ Історія Української РСР. Т. 6. С. 274.

⁵ Справочник партийного работника. – М.-Л., 1930. Вып. 7. Ч. 1. С. 387-389.

організовано навчання профактиву у спеціально створеній мережі профактиву.¹

Важливу роль в комуністичному вихованні молоді відігравав комсомол. Він теж був «передавальним пасом» компартії, але відносно молоді. Завоюванню і зміцненню впливу партії на підростаюче покоління надавалося особливого значення, адже від цього залежало політичне майбутнє. Насамперед КП(б)У дбала про зміцнення керівних органів КСМУ партійними кадрами. Лише з березня 1921 р. по травень 1922 р. на керівну комсомольську роботу було направлено близько тисячі комуністів.

На початку 20-х років комуністам доводилося боротися за молодь у суперництві з іншими партіями та організаціями. Так, Українська комуністична партія (УКП) створила свою молодіжну організацію – Українську комуністичну робітничу юнацьку спілку (УКРЮОС). Діяли також Євкомол (в легальних умовах), а нелегальних чи напівлегальних – Російська соціал-демократична спілка робітничої молоді (РСДСРМ), секції молоді при есерівських парторганізаціях, анархістські групи, спілки сіоністської молоді (Єврейська сіоністська спілка молоді – ЄССМ, «Маккабі», «Паолей-Ціон»).

Не було єдності і у самому українському комсомолі. В 1921 р. частина комсомольського активу вважала необхідним створення, крім комсомолу, масових об'єднань робітничої молоді у вигляді спеціальних рад, секцій при профспілках. Цю групу називали «класовиками». Вони виступали проти залучення до комсомолу молоді з середняків та інтелігенції. Була й інша точка зору, прихильників якої називали «масовиками». Вони вважали, що треба приймати в комсомол і представників непролетарської молоді, але з проходженням ними кандидатського стажу. В результаті дискусії «класовики» були кваліфіковані як анархо-синдикалістський ухил, а пропаганда їх ідей несумісна з належністю до КСМУ. Для «зміцнення» КСМУ застосували випробуваний метод – чистку, в результаті якої з спілки було виключено 17% від загального числа членів.

Проте в подальшому чисельність комсомольців почала різко зростати. За 1921-1925 рр. вона збільшилася в 5 разів.

Провідну і керівну роль у комсомолі відігравали комуністи. У 1926 р. до комсомольської роботи було залучено 22 тис. комуністів, а у 1929 р. вже 37 тис.² Великої уваги надавалось політичному навчанню комсомольців. У 1924-1925 навчальному році в політшколах та ленінських гуртках навчалось понад 75 тис. комсомольців. Крім того, в мережі партосвіти навчалось майже 19 тис. чоловік.³

¹ Коломийченко І.М. Вказана праця. С. 51.

² ЛКСМ України в цифрах і фактах. – Київ, 1974. С. 24, 26.

³ Історія ЛКСМУ. Вид. друге, доповнене. – К.: Молодь, 1971. С. 190.

Партійне керівництво засудило як теорію «нейтральності» комсомолу, так і теорію «рівноправності» комсомолу. Зокрема, це питання розглядалося на ІХ з'їзді КП(б)У. Відзначалося, що комсомол не може бути нейтральним у боротьбі з троцькізмом (сталінська фракція боялася реакції комсомолу на тезу Троцького «молодь – барометр партії» і хотіла, щоб її, а не фракцію Троцького, підтримував комсомол). Разом з тим, у рішеннях з'їзду підкреслювалося, що боротьба проти нейтральності не повинна переростати у проповідь «рівноправності» партії і комсомолу. З'їзд відзначив, що така «рівноправність» фактично призвела б до відособлення комсомолу, до відриву його від партійного керівництва і до повного порушення революційної спадкоємності.¹ А цього більшовикам ой як не хотілося!

У жовтні 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло на своєму засіданні роботу комсомольської організації республіки. У його рішенні відзначалося, що комсомол України у боротьбі з опозицією значно зміцнів і загартувався. Як головні завдання висувались вимоги вдосконалення виховної роботи серед молоді, партійного прощарку в комсомолі.²

Проте факти свідчать, що «виховна робота» серед молоді не завжди була вдалою для більшовиків. Так, заданими, що надходили до ЦК ЛКСМУ, в 1928 р. у Білоцерківському педагогічному технікумі існувала «шовіністична Полуботківська громада», а у Полтавському сільськогосподарському технікумі - «Петлюрівська спілка української молоді». Широкого розголосу набуло викриття комсомольським осередком у мехшколі Іллінецького району Вінницького округу «Української національної організації молоді» (УНОМ), до якої входило 18 учнів.

У березні 1929 р. на нараді в ЦК ЛКСМУ повідомлялося, що за даними ГПУ серед значної частини студентства існує глибоке невдоволення і навіть угруповання по цілому ряду округів. У Харкові, Києві, Чернігові, Кам'янець-Подільському «ворожі» сили об'єдналися в угруповання, що налічують в 5-7 інститутах по 30 осіб.

Навесні 1930 р. виступаючи на нараді в ЦК ЛКСМУ, голова ГПУ УСРР В.Балицький повідомив, що лише у 1929 р. за участь в «антирадянських» організаціях і групах було заарештовано 2221 юнаків і дівчат.³

На VIII з'їзді ВЛКСМ (травень 1928 р.) Сталін закликав молодь бути готовими до класової боротьби, брати в ній активну участь. Він відкинув погляди тих «маловірів», які заперечували наявність класових ворогів. «Невірно, ~ говорив Сталін, - що у нас вже немає класових ворогів, що вони побиті і ліквідовані. Ні, товариші, наші класові вороги

¹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях... Т. 1. С. 410.

² Известия ЦК КП(б)У. 1927. 8. С. 8.

³ Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928-1936 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 84, 85.

існують. І не тільки існують, але й ростуть, намагаючись виступити проти Радянської влади». Звідси конкретне завдання: «Підняти бойову готовність робітничого класу проти його класових ворогів».¹

Ця готовність була продемонстрована на I Всеукраїнській конференції комсомолу (червень 1929 р.). У більшості виступів, доповідей та резолюцій тема класової боротьби проходила червоною ниткою. У резолюції конференції відзначалося, що «вся робота комсомолу, ще більшою мірою ніж досі, проходить під знаком дальшої мобілізації мас молоді на боротьбу з класовим ворогом, правою небезпекою та ухилами як у партії, так і, в першу чергу, в комсомолі».²

Для конкретизації цього завдання ЦК ВЛКСМ оголосив у комсомолі чистку. Постановою від 11 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) схвалив це рішення. У березні пленум ЦК ЛКСМУ затвердив відповідну резолюцію, в якій настійно вимагав «проведення чистки сільських, радянських та вузівських осередків від соціальне чужих елементів, що розклалися та випадково пролізли».

Головна увага під час чистки була зосереджена на виключенні з комсомолу «куркулів» та «куркульських дітей». Але під цей «каток» потрапили не тільки «класове чужі елементи». У матеріалах ЦК ВЛКСМ зазначалося, що під час чисток комсомольці нерідко почувалися як на суді, перевірка проводилася за зачиненими дверима, рішення оголошувалося на зборах лише для того, що повідомити про них, вони не затверджувалися комсомольцями. При проведенні у березні-квітні 1929 р. чистки Кам'янецької організації Запорізького округу з лав ЛКСМУ було виключено майже 30% її членів. Хоча в подальшому це рішення і було скасовано, але результати цієї чистки дають уявлення про атмосферу, в якій проводилося очищення лав комсомолу.³

Крім юнацтва, більшовики вважали необхідним забезпечити виховання в комуністичному дусі і дітей. У 1920-1922 рр. при клубах, дитячих будинках, школах зароджуються перші дитячі об'єднання: «Юні комуністи», «Юнацька трудова армія», «Юні спартаківці» та ін. Одночасно продовжує існувати й активно пристосовується до нових умов скаутська організація, яка суперничає з комсомолом за вплив на дітей.

19 травня 1922 р. II Всеросійська конференція РКСМ прийняла рішення про створення піонерської організації. Для керівництва піонерською організацією в січні 1923 р. при ЦК КСМУ було створено Центральне бюро комуністичного дитячого руху, на заводах, фабриках, установах, клубах створювались загони юних піонерів. У грудні 1924 р. в республіці існувало 4290 загонів, які об'єднували 200470 піонерів. Таким чином, більшовики взяли під контроль і ідейне виховання дітей, створивши цим самим цілісну систему ідеологічного контролю над усіма віковими групами

¹ Сталин И.В. О молодежи. – М., 1937. С. 89,90.

² ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. – К., 1969. С. 368.

³ Прилуцький В. Вказана праця. С. 87

населення. Адже крім дитячо-юнацьких організацій існували ще й жіночі, творчі, наукові, інженерно-технічні, спортивні організації. У 20-ті роки діяли такі організації, як Міжнародна організація допомоги борцям революції, товариство друзів повітряного флоту, «Спілка воєвничих безвірників» та ін. У 1925 р. ці організації і товариства об'єднували понад 2,5 млн осіб. Делегатські збори жінок-активісток охоплювали 69 тис. робітниць і селянок. Комуністи підтримували і сприяли роботі лише тих організацій, які йшли в фарватері «генеральної лінії» компартії, забезпечували її вплив на певні категорії населення.

Поширення адміністративних методів керівництва обумовило зниження ролі громадських організацій у суспільному житті. Профспілки фактично злились з державними органами. Вони виступали провідниками зрівняльних тенденцій в оплаті праці і перетворились на слухняну складову адміністративно-командної системи.

В структурі партії та держави утворилась певна піраміда влади. Вона складалася з трьох основних блоків: політичного керівництва, апарату і безпосередніх виконавців. Головною лінією зв'язку, на якій нагнзувалась піраміда, була вертикаль: наказ-виконання. Стержнем цієї системи була посадова ієрархія. Ця система дублювалась в Україні з тією різницею, що обожнювалась не людина, а посада.

Партійно-радянська організація суспільства сформувала величезний бюрократичний механізм, який гарантував певну стабільність з використанням системи надзвичайних органів, що діяли швидко і нерідко протизаконно. Поряд з цим існував сильний пропагандистсько-ідеологічний апарат для обробки свідомості людей в зв'язку з тим, що не було гласності та правдивої інформації.

Таким чином, під оболонкою «диктатури пролетаріату» при популярних для деякої частини трудящих гасел поступово формувался тоталітарний режим, який встановив жорстокий контроль над всіма аспектами життя суспільства і кожної людини. Монополізація влади, утвердження режиму політичного беззаконня фактично усунули трудящих від влади, від власності, привели до експлуатації їх державою.

РОЗДІЛ 9.

СТВОРЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ В ЕКОНОМІЦІ

До 1926 р. економіка СРСР, в т.ч. України, в основному була відбудована. Логічним стало питання про перспективи її подальшого розвитку. Ця проблема ускладнювалась для керівництва країни тим, що очікуваної більшовиками світової революції не відбулося, країни Заходу оговталися після повоєнної кризи і стабілізували свою економіку. У цих умовах навіть значна кількість керівних діячів Комуністичної партії не вважала можливим будувати нове суспільство без революції на Заході при техніко-економічній відсталості країни. Але Сталін думав інакше. В упертій внутріпартійній боротьбі його точка зору перемогла, і вся країна почала на практиці здійснювати теорію будівництва соціалізму в одній країні – величезний за масштабами багаторічний соціальний експеримент. Вербалізм сталінського варіанту цієї теорії виявлявся у тому, що він базувався на ігноруванні особистої зацікавленості людини, настроях зрівнялівки, не враховував фактори техніко-економічної відсталості країни, її певну міжнародну ізоляцію.

Вирішальною ланкою будівництва соціалізму повинна була стати індустріалізація, тобто процес створення крупної машинної індустрії в усіх галузях економіки. Індустріалізація була об'єктивно необхідною – не можна було базуватись на досягнутому рівні розвитку промисловості. Це було потрібно і для підвищення рівня життя людей, зміцнення обороноздатності, покращання стану культури, загального рівня цивілізованості, тобто сама по собі ідея індустріалізації була вірною.

Здійснення індустріалізації мало свої особливості. По-перше, індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості і цій галузі весь час надавалась перевага. Це пояснювалось партійно-радянським керівництвом перш за все необхідністю зміцнення обороноздатності держави. Легкій промисловості, яка зразу ж давала більшу віддачу, кращий обіг грошей, підвищення рівня життя, надавали другорядного значення.

По-друге, індустріалізація здійснювалась форсованим темпом. Висувалося завдання за 10-15 років збудувати соціалізм і догнати західні країни за рівнем промислового розвитку. Все це досягалося за рахунок

величезного напруження сил всього народу, збереження низького рівня його життя (особливо селянства).

По-третє, індустріалізація проводилась в рамках жорсткого плану, часто нереального і необґрунтованого, і цим відрізнялась від індустріалізації на Заході, де цей процес керувався доцільністю, потребами суспільства, хоч і проходив без суворої регламентації.

По-четверте, радянська індустріалізація здійснювалась за рахунок лише власних джерел фінансування, і пошук цих джерел був одним з головних завдань політики і предметом внутріпартійної боротьби.

Гострота ідейно-політичної боротьби з цих питань обумовлювалась недостатчею коштів для одночасного розвитку всіх галузей народного господарства. Результатом дискусій стало рішення, пов'язане з перекачуванням коштів з села в місто для фінансування промисловості.

Замість економічних у сталінському варіанті розвитку основне місце повинні були зайняти адміністративно-командні форми управління народним господарством. У 1927 р. Сталін відверто заявив, що «наші плани є не плани-прогнози, не плани – здогадки, а плани – директиви, які є обов'язковими для керівних органів і які визначають напрямок нашого господарського розвитку в майбутньому в масштабі всієї країни».¹ У цілому сталінський план, по суті, пропонував повернутися до ідей «надіндустріалізації», які сам Сталін ще в середині 20-х років називав «фантазією», але які в кінці 20-х років визнав реальними і необхідними для того, щоб швидко подолати відсталість і у всеозброєнні зустріти війну, що насувалася. Після певної боротьби вибір було зроблено на користь плану форсованої індустріалізації. Він був зроблений не у ході дискусій і реального співставлення альтернативних варіантів, але шляхом прямого і грубого нав'язування партії сталінської стратегії, оскільки її опоненти були політично затавровані і фактично усунені з арени політичної діяльності.²

Волонтаризм супроводжувався зломом всієї налагодженої системи управління, планування, постачання. Надмаксимальна концентрація сил та коштів на головній ділянці – розвитку важкої промисловості – погіршила і без того тяжке становище в галузях групи «Б» і на транспорті.

1 жовтня 1928 р. офіційно почалося виконання першого п'ятирічного плану, наміченого на 1928/1929 – 1932/1933 роки. Але завдання ще не були опубліковані, вони навіть не були ще затверджені. Голова ВРНГ СРСР В.Куйбишев отримав завдання на ніч (!) звести баланс

¹ Сталин И.В. XV съезд ВКП(б). Политический отчет Центрального Комитета. 3 декабря // Сталин И.В. Сочинения. Т. 10. С. 327.

² Гордон Л.А., Клопов Э.В. Форсированный рывок конца 20-30-х годов: исторические корни и результаты // Страницы истории советского общества: Факты: проблемы, люди. – М.: Политиздат, 1989. С. 168.

по контрольним цифрам з промисловості.¹ Ясно, наскільки «науково» обґрунтованими були ці цифри!

Дискусії навколо завдань на п'ятирічку продовжувалось і на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1928 р., який розглянув контрольні цифри на 1928/1929 роки. Досить характерними були виступи представників України. Найбільші труднощі в проведенні господарської політики Ст. Косіор вбачав у «скаженому класовому опорі куркуля та непмана». М.Скрипник, навпаки, конкретніше розглядав проблему, вимагаючи суттєво змінити ставлення до питань освіти, його турбував розрив між темпом господарських робіт та культурним будівництвом.²

7 листопада 1929 р. газета «Правда» публікує статтю Сталіна «Рік великого перелому». У ній всупереч фактам Сталін писав про вирішальний перелом у сфері продуктивності праці, про вирішення проблеми накопичення для капітального будівництва важкої промисловості. Сталін заявляв, що «проблема легкої індустрії не являє собою особливих труднощів. Вона вже вирішена нами кілька років назад».³ Проте ця легковажна заява свідчила про недостатнє розуміння Сталіним значення легкої промисловості, про її недооцінку, а хвалькуватий висновок про «вирішення» цієї проблеми абсолютно не відповідав дійсності, бо остаточно питання необхідного розвитку легкої промисловості так ніколи й не були вирішені за часів існування СРСР.

У підходах до планування в той час знайшли своє відбиття два зовсім протилежні погляди на методи, якими воно повинно здійснюватися. Один з них («генетичний») базувався на принципі екстраполяції стихійних тенденцій дійсності на майбутнє. Другий («теологічний») припускав, що перспективи розвитку постають як незалежна цільова установка, а значення аналізу тенденцій дійсності відходить на другий план, або зовсім втрачає своє значення. Прибічники теологічного підходу вважали, що «план є в основному сукупністю комуністичних директив» (Вайсберг Р.Е.)⁴, а господарники повинні керуватися в своїй діяльності багаторічними перспективами і генеральними лініями партійних рішень. С.Струмилін запевняв, що «центральною фокусом всякого плану є не передбачення, а завдання і вказівки, які відображені в цифрах».⁵

Певну підтримку мала також теорія диспропорції, яку висунули працівники Держплану і ВРНГ. Вони вважали, що в основі всіх господарських труднощів, – насамперед товарного голоду, лежить диспропорція між розвитком сільського господарства і промисловості, відста-

¹ Лельчук В.С. Курс на индустриализацию и его осуществление // Страницы истории советского общества. С. 202.

² Там само. С. 203, 204.

³ Сталин И.В. Год великого перелома // Сталин И.В. Сочинения. Т. 12. С. 119, 121.

⁴ Вайсберг Р.Е. План и хозяйственные затруднения. – М., Л., 1929. С. 18.

⁵ Струмилін С.Г. Очерки советской экономики. – М., Л., 1928. С. 479.

вання промисловості. Більшість Політбюро ЦК ВКП(б), у тому числі Сталін, Риков, Бухарін висловлювали думку, що диспропорційність – явище ненормальне, але воно об'єктивно обумовлене неоднаковими темпами розвитку двох основних галузей господарства; диспропорційність необхідна, але ще недостатня умова для загострення товарного голоду, такою умовою є різке перевищення попиту над пропозицією. Тому товарний голод не є результатом неправильної загальної господарської політики.¹

З теорією диспропорції не згоджувалися відомі економісти, в тому числі українські. Вони вважали диспропорцію ненормальним явищем, яке за своєю природою суб'єктивне, оскільки створюється неправильною економічною політикою адміністративного зниження промислових цін, яке бере початок ще з осені 1923 р. На їх думку, низькі ціни не сприяють збільшенню накопичень з метою максимального розширення промислового виробництва і подальшого насичення ринку товарами. М.Д.Кондратьєв ще у 1925 р. писав, застерігаючи проти «надіндустріалізації»: «Далеко не кожне її зростання об'єктивно можливе без порушення рівноваги всього господарства, без розкладу ринку і валюти, без відчуження міста і села».² Л.Юровський наполягав на відповідності між ресурсами і планами, стверджував, що «ринок зберігається як критерій і регулятор» економіки, а закономірності ціноутворення виявляються як «основний регулюючий фактор в господарстві».³

Цілий цикл статей з конструктивним та критичним аналізом запропонованого варіанту індустріалізації опублікував у двох часописах український економіст В.Акуленко.⁴ Негативний вплив на розвиток економіки України, централізації фінансової системи та перерозподілу через неї прибуткових ресурсів України на загальносоюзні потреби показав у своїй статті В.Доброгаєв. Проаналізувавши фінансовий баланс України в період 1923/1924 – 1926/1927 років він зробив висновок, що значна частина прибутку України витрачається поза її інтересами.⁵ Слід відзначити, що ще з 1926 р. почалися спроби укласти план – Держплан і ВРНГ України склали п'ятирічний план на 1925/1926 – 1929/1930 роки. Було здійснено спробу виробити перспективний план на 15 років, навіть було підготовлено проект (автор –

¹ Танцюра В.І., Чорна Н.В. Співвідношення плану і ринку в теорії та практиці більшовицької партії в умовах непу // Вісник Харківського університету. 387. Історія України. Вип. 1. – Харків: Основа, 1996. С. 226.

² Социалистическое хозяйство. 1925. 6. С. 54.

³ Юровский Л. Денежная политика Советской власти. – М., 1928. С. 373-374.

⁴ Акуленко В. Направления, темпы, равновесие // Плановое хозяйство. 1929. 2-4; О марксизме, индустриализации и безграмотности // Хозяйство Украины. 1929. 9.

⁵ Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. 1927. 2.

проф. О.О.Остапенко). Але він передбачав уповільнені темпи розвитку, тому не був схвалений.¹

Для реалізації політики формованої індустріалізації більшовицьке керівництво широко використовувало позаекономічні стимули. Суть цих стимулів досить чітко висловив «перший пролетарський письменник» М.Горький, який відверто писав, що для того, щоб змусити людей працювати без матеріального заохочення, треба поставити перед ними чітку, натхненну мету, навіть нереальну.²

Для активізації виробничої діяльності трудящих більшовицьке керівництво досить вдало і уміло використовувало систему нагород, підмінючи орденами та грамотами матеріальну винагороду. Ще у березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову про відзначення заслуг окремих працівників і колективів на «трудовому фронті» орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (ним нагороджували до 24 квітня 1933 р.). А в 1928 р. керівництвом країни був установлений загальносоюзний орден Трудового Червоного Прапора, який вручався особам, що мали особливі заслуги перед суспільством. Постановою ЦВК СРСР від 6 квітня 1930 р. була заснована найвища нагорода – орден Леніна, що вручався за досягнення видатних успіхів у соціалістичному будівництві.

Одними з перших в Україні цією нагородою були відзначені ударники Дніпрельстану, пізніше – запорізького заводу «Комунар» і Харківського тракторного заводу.³

Крім вручення нагород, використовувались й інші форми морально-стимулювання – занесення імен окремих робітників та робітничих колективів на Червону Дошку, вручення Червоних прапорів передовим підприємствам. Так, у грудні 1928 р., щоб підвищити продуктивність праці у вугільній промисловості, ЦК ВКП(б) прийняв рішення відзначити кращі шахтарські бригади Донбасу Перехідним прапором. Для цього 9 грудня 1929 р. в Москві на засіданні гірничої секції I з'їзду ударних бригад були названі колективи підприємств, які були гідні цієї нагороди: шахта «Північна» Щербинівського рудоуправління Артемівського округу і шахта № 15 Борковського рудоуправління Луганського округу.⁴

Поряд з моральним стимулюванням широко застосовувались і репресивні заходи. Восени 1928 р. у радянській пресі почалася кампанія залякування робітників, які відмовлялися працювати, без матеріальної

¹ Радянський статист. 1927. 18 лютого.

² Горький М. О наших достижениях // Собр.соч. В 30-ти т.т. – М., 1953. Т. 24. С. 383, 386-387.

³ Гуденко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937 (на матеріалах Української РСР). – К., 1980. С. 126, 128, 175.

⁴ Промышленность и рабочий план Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926-1932. Сборник документов и материалов. – К., 1966. С. 262.

винагороди. Господарникам дозволялося широко використовувати чинне законодавство, яке передбачало вжиття різноманітних каральних заходів щодо робітників.¹ Постановою від 6 березня 1929 р. господарникам було надано право звільняти з роботи робітників, які відмовлялися працювати в запропонованих державою умовах.²

«У розвиток» цієї постанови Луганський окружком партії пропонував (засідання від 3 червня 1929 р.) «зробити пару десятків робітників безробітними і не дати їм можливості вступити на жодну, близько розташовану до їхнього власного господарства шахту».³

На потреби індустріалізації широко залучалися «добровільно-примусово» кошти трудящих. У результаті протягом 1927-1928 років податки і збори з населення зросли в 3.3 рази, а величина державних позик – у 5.4 рази. Частка коштів населення в доходах державного бюджету СРСР у 1928-1929 роках стала 20.2%.⁴ Населення України «завдяки роз'яснювальній та організаційній роботі партії» змушено було робити вклади і на будівництво найважливіших підприємств – Дніпрогесу, Харківського тракторного заводу і т.д. На 1 квітня 1927 р. вони внесли до фонду допомоги Дніпрогесу понад 1 млн крб. Протягом 1926-1929 років було випущено три державні масові позики. Населення України «підписалося» на суму понад 320 млн крб. Загалом надходження від державних позик та вкладів в ощадкаси становили третину капіталовкладень у велику промисловість УСРР⁵, тобто з України залучали більше коштів, ніж по СРСР у середньому.

Індустріалізація починалась без наявності необхідних коштів, – об'язно кажучи, господар розпочав будівництво, не маючи на це грошей. Звичайно, добрий господар так ніколи б не зробив. Але більшовики думали інакше і відрито визнавали, що країна не має необхідних матеріальних та фінансових ресурсів. У зверненні від 25 квітня 1926 р. «Про боротьбу за режим економії» ЦК і ЦКК ВКП(б) відзначали, що «ми маємо крайню недостачу капіталу» і «постійно відчуваємо бідність нашої країни» – тому режим економії – важливе джерело для соціалістичної індустріалізації. Звідси пропозиції – встановити сувору відповідальність за витрату коштів, скоротити штати, зменшити накладні витрати.⁶

¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1957. Т. 2. С. 12-19.

² Там само. С. 19.

³ Ніколаюк Т.Н. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1933 роках // Укр. істор. журнал. 1999. 4. С. 60.

⁴ История социалистической экономики СССР. – М.: Наука, 1977. Т. 3. С. 101, 102.

⁵ Історія Української РСР. Т. 6. С. 147.

⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. – М., 1967. С. 526-530.

Була утворена спеціальна комісія Раднаркому УСРР по проведенню режиму економії на чолі з В.Я.Чубарем. Відповідні комісії були створені також при ВРНГ України, у всіх народних комісаріатах республіки, в округах та районах. Окружні та районні комісії очолювались, як правило, секретарями окружкомів та райкомів партії.¹

Питання режиму економії розглядалися і на пленумах окружкомів КП(б)У. Так, в червні 1926 р. пленум Вінницького окружкому КП(б)У, розглянувши це питання, виявив факти невмілого господарювання, наявності на окремих підприємствах наднормативних накладних витрат, бюрократичних викривлень у проведенні режиму економії.² Лише органами партійно-державного контролю в Україні за 1926-1927 роки було скорочено біля двох тисяч осіб³, що збільшило кількість безробітних, яких у 1927 р. в Україні нараховувалось 158.5 тис.⁴

Одним з основних шляхів залучення коштів з сільського господарства в державний бюджет був єдиний сільськогосподарський податок, який встановлювався за класовою ознакою, тобто із заможних – більше, з бідняків – менше.

Ще у 1924 р. II з'їзд Рад СРСР визнав за необхідне реорганізувати податок залежно від економіки районів, типів селянських господарств, забезпеченості шляхами сполучення, наявності ринків збуту. З'їзд також встановив, що сума єдиного сільськогосподарського податку повинна враховувати всю сукупність доходів селянського господарства.⁵ Біднота звільнялась від сплати податку.

Проте лише у 1926-1927 роках принципи оподаткування, передбачені II з'їздом Рад СРСР були запроваджені повністю.

Нові податкові пільги для бідняцьких господарств було встановлено Маніфестом ЦВК 15 жовтня 1927 р. у зв'язку з 10-річчям радянської влади. Згідно з ним ще 10% господарств звільнялися від сплати єдиного сільськогосподарського податку. З бідноти було знято недоїмки, а середнякам знижувалися проценти при їх сплаті. Бідноті надавалися пільги і при внесенні інших видів податків.⁶

У 1927-1928 роках виплата сільськогосподарського податку становила в цілому по селянських господарствах України 7% від одержуваного прибутку. При цьому бідняцькі господарства, що мали до 100 крб. прибутку зверх неоподаткованого мінімуму, платили лише 0.9% від

¹ Коломийченко И.И. На путях социалистической реконструкции. С. 63.

² Известия ЦК ВКП(б). 1926. 20-21. С. 20.

³ Правда. 1927. 30 июля.

⁴ Украинский экономист. 1927. 29 ноября.

⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1957. Т. 1. С. 438.

⁶ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1957. Т. 1. С. 438. С. 753.

усієї суми прибутку, а заможні господарства, які мали понад 1000крб. – 18.5%.¹

Закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1928-1929 роки передбачав посилення оподаткування прибутків від спеціальних галузей сільського господарства та неземлеробських доходів. Так, за даними Наркомфіну УСРР, при загальному збільшенні оподаткованого доходу на селі в середньому на 17.5% зростання доходу від спеціальних галузей і неземлеробських заробітків було набагато вищим.² Крім того, застосовувалися нові методи обліку прибутків – процентні надвишки для господарств з підвищеним розміром доходів. Пори цьому найменший прибуток господарства, з якого стягувалася процентна надбавка, у республіці становив 400 крб., а її розмір коливався від 5 до 25%.³

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 жовтня 1928 р. для господарств з високим економічним рівнем, що мали нетрудові прибутки, на 1928-1929 роки вводилось індивідуальне (так зване експертне) оподаткування.

Ця постанова стала підставою для зловживань та викривлень, оскільки важко було встановити ознаки нетрудового характеру господарств. Це був надуманий догматичний захід, який витікав з класового підходу до реалізації аграрної політики і стимулював нові порушення навіть у радянському законодавстві. Незважаючи на те, що законом передбачалося обкладання в індивідуальному порядку лише таких господарств, які помітно виділялися із загальної маси селянських дворів даної місцевості своєю прибутковістю і мали нетрудовий характер, НКФ УСРР розпорядженням від 16 червня 1928 р. довільно поширив дію закону на господарства, які хоч і не мали безсумнівних доказів наявності у них нетрудових прибутків, але за їх розмірами виділялися із загальної маси селянських дворів.⁴ Це давало можливість довільно і свавільно визначати соціальний стан селянських господарств і місцеві працівники цим користувалися на свій розсуд.

За рахунок сільськогосподарського податку держава протягом 1927-1929 років вилучила з заможних господарств республіки від 5 до 22.5% їх прибутку.⁵

Серед господарств, з яких у 1928-1929 роках стягувався індивідуальний податок, 21.7% постійно застосовували найману працю, 16.8%

¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. С. 231.

² Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928-1929 гг. – Харьков, 1929. С. 9.

³ Там само. С. 21.

⁴ Денисовець П.М., Єрмак О.П. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 роках // Укр. істор. журнал. 1982. 6. С. 93.

⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків, 1930. Вип. II. С. 104.

володіли промисловими підприємствами, 12.5% мали спеціальні галузі промислового характеру, 8.7% одержували прибуток за рахунок здавання в експлуатацію складних сільськогосподарських машин, 2.5% систематично займалися перепродажем, решта мала прибутки, які кваліфікувалися як нетрудові (лихварство, здавання приміщень).¹

У 1929-1930 роках 60.4% середняцьких господарств країни сплатило 70.4% всього податку, а 2.8% «куркульських» дворів – 29.6%.²

Така політика не могла не викликати спротиву. Заможні селяни змушені були вдаватися до дроблення своїх господарств, що мали негативне значення як для розвитку сільського господарства, його товарності, так і для стягнення податків. За даними динамічного обстеження, протягом 1927-1929 років поділилося 9.1% «куркульських» дворів, тоді як процент поділу всіх селянських господарств республіки становив лише 4.8%.³

Як свідчать матеріали керівних комсомольських органів, невдоволення заходами правлячої партії на селі набули масового поширення серед молоді в Харківському, Полтавському, Дніпропетровському та інших округах УСРР. Наприклад, Тульчинський ОК ЛКСМУ повідомляв, що в с.Лугове Джулінського району комсомолец - голова сільради зриває роботу з хлібозаготівель, мотивуючи тим, що хліба в селі немає. В с.Шумилово того ж району комсомольці відмовилися влаштувати показовий суд над «хлібним спекулянтном». У Білоцерківському окрузі секретар осередку с.Завадівка Володарського району вів «агітацію як серед селян, так і серед комсомольців проти хлібозаготівель».⁴

Податковий тиск на заможну верхівку призвів і до зменшення засобів виробництва на селі. Питома вага засобів виробництва (за їх вартістю) у заможних селян стосовно до всіх індивідуальних господарств республіки зменшилася в 1929 р. порівняно з 1927 р. з 11.2 до 8,3%, реманенту – з 20,2 до 13,2%, робочої худоби – з 9,6 до 6,9%.⁵ У результаті зменшилась і кількість заможних на селі. За даними переписів, протягом 1927-1929 років вона знизилась з 4 до 3.7%.⁶

За 1925/1926 – 1927/1928 роки накопичення, реалізовані в планованій ВРНГ промисловості СРСР, в тому числі отримані за рахунок сільського господарства, склали 6719 млн руб., з яких доля внутріпромислових нако-

¹ Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928-1930 гг. С. 34-35.

² Залесский Я.М. Налоговая политика советского государства в деревне. – М., 1940. С. 87.

³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. II. С. 88-89.

⁴ Прилуцький В. Вказана праця. С. 83.

⁵ Там само. С. 84.

⁶ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. – М. 1931. С. 73.

пичень склала 297 млн руб., а капіталовкладення в крупну промисловість за цей же час були зроблені в сумі 1245 млн руб.¹

Суттєве значення як джерела фінансування індустріалізації мала торгівля. Спочатку значну роль у торговельному обігу відігравав приватний сектор. На приватну патентну торгівлю припадала лише чверть роздрібно-товарообігу країни (без ринкової селянської торгівлі). Але це не відбиває реальної ролі приватного торговця у постачанні населення. З 551.6 тис. підприємств роздрібно-торгівлі, які працювали у 1927 р., приватним власникам належало 410.7 тис. – біля 75%.² На відміну від державної та кооперативної торгівлі, яка концентрувалася в магазинах крупних промислових центрів, приватна торгівля була дрібною, але відзначалася високим оборотом коштів.³

Проте керівництво партії більшовиків поставило завдання витіснити приватних власників з сфери торгівлі. З 1925/1926 років товарообіг державної та кооперативної роздрібно-торгівлі в Україні збільшився з 1199.5 млн руб. до 2319 млн руб., а приватний роздрібний обіг зменшився за цей же час з 1074 млн руб. до 505.4 млн руб.⁴ Проте все це призвело до зниження рівня життя народу. Державна легка промисловість була розвинена слабо. Наприклад, найрозвиненішою у цій галузі була текстильна промисловість, основним товаром якої були бавовняні тканини. Але навіть ця, найрозвиненіша галузь виробляла у кінці 20-х на одну особу в рік лише 12 м бавовняних тканин. Випуск іншої продукції був ще більш жалюгідним. На одну особу в країні вироблялося 80 см вовняних тканин, 0.4 пари шкіряного взуття (півчеревика на людину), одна шарпетка, а також одна пара білизни на 20 осіб населення.⁵

Галузі харчової промисловості також в основному були представлені дрібними та кустарними підприємствами – млинами, пекарнями, кондитерськими, ковбасними майстернями. Лише у 1925 р. було побудовано перший хлібозавод. У 1927 р. почалося будівництво перших м'ясокомбінатів. Навіть на кінець непу харчова промисловість випускала продукції менше, ніж перед першою світовою війною. У кінці 20-х років на одну особу в рік випускалося біля 5 кг м'яса і риби, 8 кг цукру, 12 кг молокопродуктів, півкілограма тваринного жиру й 3 л олії, менше однієї банки консерви. Третина асортименту припадала на продукти першої необхідності: борошно, крупу, м'ясні вироби.⁶

¹ Выполнение пятилетнего плана промышленности. Материалы к докладу тов. В.В. Куйбышева на XVI партсъезде. – М., 1930. С. 132-133.

² Рубинштейн Л.Г. Развитие внутренней торговли в СССР. – Л., 1964. С. 245.

³ Свищев М.А. Опыт нэпа и развитие мелкого производства на современном этапе // История СССР. 1989. 1. С. 11-15.

⁴ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – Київ, 1935. С. 351.

⁵ История социалистической экономики. – М., 1977. Т. 3. С. 225-234.

⁶ История социалистической экономики. – М., 1977. Т. 3. С. 234-242.

Проте не лише державне промислове виробництво товарів споживання, але й державна торгівля була розвинена слабо. Державні магазини у великих містах спеціалізувались на продажу вино-горілчаних виробів, хутра, товарів виробничо-технічного призначення, книг.

Як показує дослідження Олени Осокіної, ринок та приватник відігравали провідну роль у механізмі постачання населення. Якщо прибрати селянське самозабезпечення, місцевий селянський ринок, приватне виробництво та торгівлю, то залишиться слаборозвинена державна промисловість, нездатна забезпечити мінімальні потреби населення, бідна торгівельна мережа держторгівлі і кооперації.

Інтереси споживача включали розширення приватного і державного виробництва товарів народного споживання та торгівлі. У цьому вони суперечили планам комуністичного керівництва, яке у кінці 20-х років прийняло рішення про форсування розвитку важкої та воєнної промисловості.

У виборі шляхів та методів індустріалізації істотну роль відіграла ідеологія – більшовицьке несприйняття ринку та приватної власності. Мала значення й політика – у зростанні приватного сектору вбачалася реставрація капіталізму, потенційна загроза владі більшовиків. У знищенні приватника мали значення й економічні обставини. Використання ринку та приватного капіталу в інтересах індустріалізації було копітким та складним завданням. Сталінське Політбюро прагнуло провести індустріалізацію у короткий термін, чекаючи можливої війни. Воно не хотіло «возитися» з приватником, який конкуруючи з державою, відволікав ресурси від індустріальних галузей та ще й отримував прибуток від економічних прорахунків та невдач держави. Простіше й швидше було просто прибрати його з економіки, зосередити ресурси в руках держави та спрямувати їх на розвиток важкої та воєнної промисловості.¹

Яскравим прикладом результатів такої політики стала ситуація з постачанням жителів навіть найважливіших промислових районів.

У Донбасі обстеження робітників, проведене у квітні 1929 р., показало, що крім карток на хліб існувало нормування основних продуктів харчування. Розвал приватної торгівлі, яка забезпечувала майже половину потреб населення у м'ясі, зробив м'ясне питання найбільшчим. М'ясо надходило тепер лише в робітничі кооперативи, де виникали величезні черги. Картки на м'ясо поки що не вводились, але його продаж обмежувався до 1-2.5 кг на добу. Нормувався також продаж крупи та цукру. Ковбаси та сала в кооперативах не було зовсім, а масло та

¹ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського ізобілія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М.: РОССПЭН, 1999. С. 41.

риба надходили у обмеженій кількості. Робітники неодноразово просили розширити список нормованих продуктів.

Восени 1929 р. становище в Донбасі ще більше погіршилося. Центральний комітет профспілки гірничих робітників СРСР повідомляв, що «робітників форменим чином душать чорним, сирим хлібом. Про м'ясо та овочі абсолютно не доводиться говорити». За відгуками самих робітників: «Немає ні м'яса, ні картоплі, а якщо й є, то не дїстанеш, тому що скрізь черга». У результаті зростала кількість прогулів, відтік робітників з галузі, загроза зриву виробництва. Про яку роботу могла йти мова, якщо робітники практично не спали, «з 2-3 годин ночі з подушками йшли до продуктових лавок». Виручали недільні селянські базари. За бюджетними даними у сім'ї гірника на одного їдця в день у 1929 р. припадало 300-400 г хліба, 350 г картоплі, 80 г фруктів, 133 г м'яса і 7 г вершкового масла. Таким же було становище і на інших підприємствах гірничодобувної промисловості.

Видача пайків запізнювалася, норми знижувалися, поширювалися чутки про майбутню мобілізацію, відокремлення України від СРСР. Бурхливо проходили збори – робітники вимагали причинити вивіз хліба за кордон. Дисципліна падала, зростали прогули, спалахували дискусії під час роботи. Відбулися страйки сезонників, незадоволених постачанням. У жовтні 1929 р. з'явилися постанови про норми постачання Москви, Ленінграду та Донбасу.¹

Оскільки не попит впливав на виробництво, а план, то найнеобхідніші товари непослідовно зникали з продажу: або промисловості було не вигідно їх виробляти, хоча попит міг бути великим, або хтось забував поставити їх у план. Звідси такі казуси, як зникнення з виробництва дешевих товарів (оскільки план визначався у цінових показниках), випуск незвично товстого печива (план визначався у тоннах). Централізація формувала утриманські настрої на місцях: замість налагодження місцевого виробництва необхідних товарів, керівники чекали виділення фондів.

Загострення дефіцитів було закладено у самій природі централізованого розподілу, що робило кризи у постачанні хронічними. Взаємовплив дефіциту та централізованого розподілу утворював своєрідне замкнене коло, в якому десятиліттями оберталася соціалістична економіка.

Індустріальні можливості України широко використовувались для розвитку промисловості Росії. Так, розвиткові автомобілебудівної промисловості РРФСР сприяли підприємства Миколаєва. Від них Горьківський автозавод одержував шаботи – деталі штампувальних молотів, які раніше у СРСР не вироблялися. Україна подавала допомогу у буді-

¹ Осокіна Е.А. Вказана праця. С. 69-70.

вництві Московського метро. Зокрема вона направила тубінги для укріплення тунелів. Київський завод «Більшовик» надіслав Магнітогорському та Кузнецькому комбінатам мости для завантаження коксових печей, а Волгоградському тракторному – редуктори і шестерні. Чимало устаткування з маркою «Більшовик» надходило й на інші новобудови – Березняківський, Вознесенський і Бобриковський хімічні комбінати.¹

Форсована індустріалізація прискорила згортання непу, привела до зміни форм керівництва народним господарством. У самих надрах непу визрівало його заперечення і вже початок індустріалізації це прискорив. Незважаючи на трестівський госпрозрахунок, без сильних адміністративних підпор з самого початку не могла існувати державна промисловість. З моменту введення непу керівництво правлячої партії суттєво обмежувало дію ринку у стосунках між важкою та легкою промисловістю. Взаємовідносини між робітниками та адміністрацією на заводах та фабриках регулювалися не працею на кінцевий результат, не госпрозрахунковими формами, наприклад, колективного підяду, а традиційною системою норм, тарифів і розцінок. У результаті слабкою була матеріальна зацікавленість робітника у кінцевих результатах, та й у самого колективу підприємства зацікавленість мала специфічний характер, тому що його прибуток «розчинявся» у єдиному балансі тресту. Система, що існувала в державній промисловості, була, фактично, госпрозрахунком для начальників. Не відчуваючи чи слабко відчуваючи нову економічну політику безпосередньо на виробництві, робітники не стали тією соціальною матерією, яка б відстоювала та захищала принципи непу. Неп покращив матеріальне становище робітників, але не проник углиб, на виробництво.²

Курс на форсовану індустріалізацію призвів до суттєвого збільшення інтенсифікації праці без відповідної матеріальної компенсації. У 1928/1929 році денний виробіток на одного робітника в середньому зростав на 79%, у той час як денний заробіток – лише на 15,2%.³ Укладення колективних угод на підприємствах перетворилося на формальність після того, як наприкінці 1928 р. адміністративним органам було надано право повсякчасно змінювати умови й оплату праці. Така політика викликала спротив робітників. На початку 1929 р. кількість страйків та конфліктів на виробництві різко зросла у них почали брати участь і навіть у деяких випадках очолювати їх комуністи. ДПУ дове-

¹ Зубалій О.Д. Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20-30-ті роки). – К.: ІСДО, 1994. С. 15.

² Бордогов Г., Козлов В. Время трудных вопросов. История 20-30-х годов и современная общественная мысль // Правда. 1988. 30 сентября.

³ Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті роки) // Укр. істор. журнал. 1999. 1. С. 38.

лося зайнятися новим видом діяльності – запобіганням утворення альтернативних профспілкових структур.¹

Становлення адміністративно-командної системи управління економікою супроводжувалося формуванням певної моделі соціального розвитку, яка одним з головних принципів проголошувала рівність. Але рівність мала своїм зворотнім боком низький рівень життя, а повсюдний контроль над людиною - примус і насильство.² Незважаючи на це, у кінці 20-х років комуністичні ідеї не стали переважаючими світоглядними принципами, стимулами і мотивами творчої активності робітників. Тому пошуки конкретних винуватців цього явища призвели врешті-решт до зміщення уваги від буржуазних спеціалістів, куркулів, що «пробралися на виробництво», до «літунів» і «рвачів», тобто безпосередньо до робітників.³

Загальний порядок робіт на підприємствах визначався правилами внутрішнього розпорядку, які встановлювалися за узгодженням між адміністрацією і відповідною профспілкою і затверджувалися інспектором праці. Згідно з правилами, що діяли до 1928 р., серед обов'язків робітників було виконання розпоряджень адміністрації та покладеної на них роботи, навіть якщо вони були незначні з розцінкою або нормою. Невихід на роботу відповідно до правил був можливий тільки з поважних причин: хвороби робітника, пожежі, участі в суді в ролі свідка або засідателя, у випадку арешту.⁴

У доповіді на II Всеукраїнській конференції КП(б)У представник Вищої ради народного господарства (ВРНГ) УСРР відзначив, що незадовільний стан трудової дисципліни гальмував досягнення якісних показників розвитку промисловості у 1927, першій половині 1928 р.⁵ У зв'язку з цим жорсткішою стала регламентація трудових відносин. 13 червня 1928 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову, яка зробила можливим розрив трудового договору у випадку, коли робітник не з'явився на роботу протягом трьох днів в місяць без поважних причин.⁶

27 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) направляє листа партійним організаціям про підняття трудової дисципліни, у ньому були досить цікаві пункти. Парторгани повинні були у своєму керівництві роботою судових органів і органів НК Праці спрямовувати їх діяльність в бік забезпечення належної трудової дисципліни на виробництві. ЦК звертав також увагу на необхідність рішучої боротьби з усіма випадками хулі-

¹ Гусев А.В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х годов // Отечественная история. 1996. Т. С. 90-91.

² Лебен Г. Психология социализма. – СПб.: Макет, 1996. С. 10.

³ Заславский И. Труд и занятость в тоталитарную эпоху: 30-40-е годы // Социалистический труд. 1990. №4. С.105.

⁴ Вопросы труда на Украине. 1928. № 12. С. 5.

⁵ Тун Я. За соціалістичну трудову дисципліну. – Х., 1930. С. 17.

⁶ Кодекс законов о труде с изменениями и дополнениями по 1-ое мая 1929 г. – Х.: Юр. изд. НКЮ УССР, 1929. С. 14.

ганства і насильства з боку окремих робітників стосовно інженерно-технічного персоналу.¹

Постанова РНК СРСР від 6 березня 1928 р. надала право адміністрації підприємств самостійно накладати на порушника дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи², що суперечило трудовому законодавству.

З початком індустріалізації Україну було все більше позбавлено її економічних прав. Ціноутворення, бюджети, інвестування, торгівля та дійовий контроль над промисловістю – все це зосереджувалося в руках центральної влади. Чільні сектори української економіки перебували у всесоюзному підпорядкуванні. Розміщення нових підприємств здійснювалося, перш за все, з урахуванням інтересів центру, тобто Росії. П.Любченко на X з'їзді КП(б)У відзначав, що в Росії будуються нові цукрові й спиртові заводи, щоб переробляти цукрові буряки, які поставляються з Правобережжя, тим часом як цей останній, історичний центр переробки переживає гостру нестачу інвестицій у відповідну галузь.³

Ще одним прикладом може стати проблема розвитку Дніпровсько-Донецького регіону. Близькість вугілля (коксу) і високоякісної руди (чорних металів) могла б стати базою для потужного машинобудівного сектора.⁴ Однак, протягом 20-х років не лише не створено нових машинобудівних заводів, але й, як нарікав В.Чубар, московські економічні органи «дезорганізували» вже наявні потужності.⁵ Коли центр вирішив розширити металургійну, вугільну та машинобудівну промисловість на Уралі й Кузбасі, то це викликало певну полеміку в українській пресі.⁶ Ці настрої знайшли своє відбиття й на IV Всеукраїнському з'їзді профспілок (грудень 1928 р.). Наприклад, Лімаров, голова шахтарської спілки, вимагав, щоб вугільна промисловість була виведена з підпорядкування всесоюзного комісаріату і переведена під юрисдикцію лише ВРНГ України. Представник Харкова Сердюков критикував центральні економічні органи за спорудження нових заводів в Росії, коли українські підприємства потерпали від браку інвестицій.⁷

¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). Сб. док. и матер. – К.: Политиздат Украины, 1966. С. 175-177.

² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. - М., 1957. Т. 2. С. 19.

³ Вісті. 1927. 1 грудня.

⁴ Іванис В. Донбас і Урало-Кузнецкий басейн за часів першої і другої п'ятилітки // Сучасні проблеми економіки України. 1936. Т. 3. С. 66-75.

⁵ Вісті. 1929. 2 березня.

⁶ Фомин. Промышленность Украины // Вопросы экономики. – Харків, 1927. С. 5-40; Вісті. 1927. 6 липня; 1928. 13, 15 травня.

⁷ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок 1-8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1929. С. 195, 203.

Добробут непу тримався на декількох «китах». Головний з них – індивідуальне селянське господарство. Завдяки йому більш як 80% населення країни забезпечували себе самі. Міцні середняки та заможні селяни були своєрідним гарантом проти голоду для бідняків та маломісних: у випадку потреби, незважаючи на кабальні умови займу, було в кого позичити продукти до нового врожаю.

Селянське господарство було і запорукою добробуту міста. Селянський ринок, який існував у кожному місті та містечку, був головним джерелом постачання міських жителів.¹

Переваги, які надавалися важкій промисловості, далися взнаки дуже швидко. Вже у 1930 р. важка індустрія за обсягом валової продукції вперше перевищила галузі, які випускали предмети споживання.²

Поступово безпосередніх виробників позбавили прав власності, права володіння і розпорядження своїми засобами виробництва. Власність з колективної та приватної перетворилася у відомчо-бюрократичну. Реальна господарська влада перейшла до партійних органів, наркоматів, установ, які стали розкладати плани і фонди по галузям, регіонам, підприємствам.

Змінювалась система оплати праці. Відбувся перехід до прямого встановлення зарплати «зверху» замість колишньої практики колективних договорів.

У промисловості згідно з постановою Раднаркому 1927 р. трестам стали встановлювати виробничі плани. У кінці 1929 р. з міцних господарсько-розрахункових підприємств їх трансформують в посередницьку ланку в управлінні промисловістю, а на початку 30-х років вони взагалі припиняють своє існування. У 1928 р. з органів постачання синдикати перетворено в галузеві промислові об'єднання – гравки, з функціями планового регулювання діяльності підприємств. З 1928 р. синдикатська торгівля стала замінятись розподілом ресурсів зверху по фондам і нарядам.

З 1927 р. йшов процес згортання концесій. Податкова реформа 1930 р. замінила 63 види різних податків та зборів, за допомогою яких держава регулювала розвиток економіки, двома основними податками: з обороту і відрахуванням з прибутку. З введенням обов'язкових планових завдань фіскальні важелі регулювання втратили своє значення. У податку залишилася лише одна функція – забезпечувати доходи казни.

У 1926 р. заборонили вивіз радянської валюти за кордон, а у 1928 р. – її ввіз у СРСР. Приватний валютний ринок було ліквідовано.

¹ Осокіна Е.А. Вказана праця. С. 38.

² Колесниченко А., Лельчук В. Шаги индустриализации // Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. – М.: Высшая школа, 1988. С. 309.

Як результат форсування темпів індустріалізації зруйнувалася обґрунтована, хоч і напружена, програма капіталовкладень. Виникла необхідність вишукувати засоби або згортати будівництво, на що сталінське керівництво йти не збиралося.

Почався перегляд податкової системи в бік різкого збільшення сплат з приватних підприємств та людей, що займалися індивідуальною господарською діяльністю. Коли це джерело перестало існувати з-за розорення приватника, збільшили не лише прямі податки, але й непрямі – через політику цін.

Найбільше постраждало селянство. Було встановлено несприятливе для села співвідношення цін: ціни на промислові товари постійно зростали, а на сільськогосподарську продукцію – знижувались. Нееквівалентний обмін перетворився з надзвичайного заходу в правило. Екстраординарними заходами здійснювався експорт зерна. Індустріалізація вимагала жертв і від самої промисловості: у важку промисловість переливались кошти з легкої промисловості, яка трималася на голодному пайку.

Одним з найважливіших джерел доходів став продаж горілки. Ще зовсім недавно Сталін запевняв, що алкоголь, за допомогою якого царська Росія мала півмільярдний прибуток, не матиме в Радянському Союзі поширення. Пізніше він змінив свою точку зору: «наївно думати, що соціалізм можна побудувати у білих рукавичках» і дав вказівку збільшити «елико можливо» (вираз Сталіна) виробництво горілки, «відкинувши удаваний сором».

Надзвичайним інструментом для поповнення державної казни стало значне збільшення випуску паперових грошей, які все менше забезпечувались товарами. Маса грошей в обігу збільшилась з 1,3-1,4 млрд. руб. в 1926-1927 рр. до 8,4 млрд. руб. у 1933 р. Це призвело до падіння реальної вартості рубля. За першу п'ятирічку вона впала більше ніж на 60%. Відбувалося карколомне зростання цін. За роки перших п'ятирічок державні роздрібні ціни на хліб зросли в 11 разів, на вершкове масло – в 7, на цукор – в 6, на сукно – в 13 разів. Ринкові ціни були значно вищими. Реальна зарплата робітників і службовців до кінця першої п'ятирічки зменшилась на 20%.

З кінця 20-х років відбувалася певна натуралізація економічних відносин. У 1928 р. була введена карткова система на хліб, а згодом і на інші продовольчі, а також промислові товари¹. Гальванізувались не тільки методи, але й погляди часів «воєнного комунізму». Згортання товарно-грошових відносин стало трактуватись як важливий крок на шляху до комунізму.

¹ Борисов Ю.С. Эти трудные 20-30-е годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М.: Политиздат, 1989. С. 140-141.

У 20-ті роки в керівництві країни велась гостра полеміка навколо кількох варіантів соціально-економічного розвитку: тих, хто базується переважно на внутрішніх чи зовнішніх джерелах фінансування, орієнтованих головним чином на внутрішній чи зовнішній ринок; тих, які ґрунтуються на одночасному розвитку індивідуального і аграрного секторів чи пріоритетному підйомі спочатку одного з них.

За усіма цими варіантами проглядають два основних.

1. Модель, що базується на ринковій рівновазі як головному критерію. Вона передбачала інтеграцію у світове господарство на основі залучення іноземного капіталу, експорту сільськогосподарської продукції та імпорту обладнання, що закономірно повинно було вести до орієнтації на селі на крупне індивідуальне товарне господарство, що в свою чергу, вимагало з метою стимулювання товарності селянських господарств значного імпорту і предметів споживання; індустріалізація в такому випадку розтягувалася на ряд десятиліть. Загроза технологічного відставання, постійна військова небезпека, нестабільність світового ринку ставили під великий знак запитання ефективність цього варіанту. А оскільки у правлячій монополюно партії він користувався – та й то далеко не в цілісному вигляді – дуже слабкою підтримкою, то можливість його здійснення була малоімовірною.

2. Модель, застосована на критерії швидкого досягнення економічної самостійності, високого ступеня обороноздатності країни. Вона передбачала концентрацію основних зусиль на програмі прискореної індустріалізації, а оскільки капіталів в країні було мало, на зовнішні інвестиції особливо розраховувати не доводилось, то ця модель ставала можливою лише за значного перекачування ресурсів з села в місто, що підривало ринкову рівновагу і відкривало дорогу зовнішньоекономічним методам вирішення економічних проблем: форсованій колективізації і жорсткому адміністративному контролю за селом, стимулюванню трудового ентузіазму народу, широкому застосуванню примусової праці в ряді галузей.

Прагнення керівництва країни до прискореного технічного, соціально-економічного, культурного перетворення суспільства, до перерозподілу ресурсів на користь промисловості призводило до порушення рівноваги на ринку, до постійних збоїв у процесі відтворення – до криз непу. Доки не були вичерпані резерви відбудовного періоду, ці кризи ліквідувались порівняно неважко у рамках збереження значних елементів ринкових відносин. Коли ж ці резерви було вичерпано, ринок на якийсь час практично згорнули («відкинули до біса» – Сталін). Військово-комуністична (адміністративно-командна) система, що збереглася в своїй основі в період непу, підкорила усе суспільство своєму тотальному контролю¹.

¹ Горинів М.М. НЭП: поиски путей развития. – М.: Знание, 1990. С. 57-58.

Перша п'ятирічка почалася з жовтня 1928 р., а підготовка плану в двох варіантах (відправному та оптимальному) завершилася тільки навесні 1929 р. У травні XI Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив п'ятирічний план для України, який був частиною всесоюзного п'ятирічного плану.

Проте зразу ж плани було піддано волонтаристському «корегуванню» з боку Сталіна. Його мета була в різкому форсуванні індустріалізації та колгоспного будівництва. Встановлювались завищені й нереальні плани розвитку економіки: 32% в рік для всієї промисловості й 46% для важкої індустрії. Ніяких об'єктивних підстав для таких темпів не було. В 1931-1933 рр. темпи розвитку індустрії швидко впали з 23,7% в 1928-1929 роках до 5% в 1933 році.

Досягнення в промисловості багато в чому були забезпечені перекачуванням коштів, ресурсів з села, його нещадною експлуатацією в лабетах колективізації. Фактично, саме село забезпечило індустріалізацію.

Проте стрибок в розвитку важкої індустрії був куплений тяжкою ціною відставання легкої і харчової промисловості, стагнації аграрного сектору, повільним зростанням добробуту населення, надцентралізацією економічного життя, репресіями та загибеллю мільйонів людей. На шляхах модернізації непу можна було досягти й більш значних результатів, але без таких величезних жертв, які Україна заплатила за сталінський «великий стрибок» і «всеосяжну» колективізацію.

У другій половині 20-х роках досить чітко виявилась тенденція до зниження темпів зростання продукції сільського господарства, що стало гальмом і для розвитку промисловості. В 1929 р. в Україні нараховувалось 4,6 млн селянських дворів і більшість селянських господарств була малоземельною.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України в порівнянні з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. В основі цієї відсталості лежала розпорошеність, роздрібненість і загальний низький рівень сільськогосподарського виробництва і зв'язаний з ним напівнатуральний характер цього виробництва.

У 1928 р. «на озброєнні» сільського господарства країни перебувало: кінних плугів – 14 млн., а тракторних – тільки 9,3 тис. шт., а зернозбиральних комбайнів – 2 шт. Що ж до тракторів, то їх налічувалося всього 27 тис. (у 15 сильному обчисленні – 18 тис. шт.). У результаті обробка ріллі під ярові культури здійснювалася тоді на 89,2% кінним плугом і на 9,8% – сохою, сіяння зернових – на 7,4% вручну і на 25,4% – кінним інвентарем, збирання зернових – відповідно на 4,4 і 5,4%, обмолоту зернових – на 4,7 і 58%.¹

¹ Дерев'янкін Т.І. Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації. – К.: Політвидав України, 1980. С. 77-78.

Таким чином, основною проблемою в Україні було існування багатьох малих нерентабельних господарств, яким бракувало сільськогосподарського реманенту і домашньої худоби і які не могли розвинути інтенсивних форм виробництва, необхідних для збільшення їх доходів. 40% українських сімей на селі не мали реманенту і на кожні 11.3 га землі припадав один плуг.¹

Бюджет України, який визначався Москвою, не приділяв значної уваги сільському господарству. Наприклад, бюджет 1926-1927 років асигнував на його розвиток 18 млн із загальної суми 245 млн крб. Видатки на адміністрацію, для порівняння, становили 52 млн крб. – майже втричі більше, ніж на сільське господарство, незважаючи на те, що воно забезпечувало 91% усіх податкових доходів.² При цьому українське селянство обкладалося більшим податком, ніж російські селяни: в Росії встановлювалися нижчі податки для тих господарств, де було менше худоби, але в Україні це не бралось до уваги; в Росії податки базувалися на реальних врожаях у будь-якому конкретному регіоні, але в Україні вони збиралися на основі запланованих врожаїв, що, як правило, перевищували реальні можливості.³

Для найбідніших селян порятунком могла стати певна форма колективного господарювання, оскільки як індивідуальні виробники вони не мали необхідних засобів для істотного збільшення своєї продукції. З огляду на поєднання колективної та приватної діяльності найпопулярнішою була форма кооперативу, відома як ТСОЗ (товариство сільськогосподарської обробки землі).⁴

Розвиток кооперативів у другій половині 20-х років йшов досить значними темпами. Якщо на 1 жовтня 1926 р. у республіці нараховувалося 1.5 млн членів сільськогосподарської кооперації, то в 1929 р. їх було 3.7 млн осіб, або 62% усіх селянських господарств.⁵ А усіма видами кооперації у другій половині 1929 р. було охоплено більше 85% селянських господарств.⁶

Трансформація політики всебічного розвитку кооперації у всіх її формах в «курс на колективізацію» почалася у ході хлібозаготівель і у безпосередньому зв'язку з ними. Після сталінської директиви від 13 лютого 1928 р., яка вимагала «підняти на ноги партійні організації» на ліквідацію кризи хлібозаготівель, на місця надіслали циркулярного листа за підписом секретаря ЦК В.Молотова «Про весняну посівну кампанію» від 15 березня 1928 р. У ньому оголошувалося, що «вся робота

¹ Вісті. 1928. 11 червня.

² Фінанси України. – Харків, 1927. С. 45-47.

³ Гуревич М.Б. Прямое обозрение сельского хозяйства Украины. – Харків, 1923. С. 64.

⁴ Колективні господарства на Україні // Статистика України. 1929. 163. С. VI-VIII.

⁵ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – Харків, 1930. С. 613.

⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. С. 306.

місцевих парторганізацій по проведенню посівної кампанії буде розцінюватися в залежності від успіхів у справі розширення посівів та колективізації селянських господарств».¹

Різно зростають масштаби державної допомоги колгоспам – кредитування і постачання машинами та знаряддями, надання кращих земель, податкові пільги. На фінансування колгоспів щорічно виділялись значні суми: в 1927/1928 р. було виділено 76 млн руб., в 1928/1929р. – 170 млн руб.² Кооперативним об'єднанням та бідняцько-середняцьким господарствам навесні 1929 р. була надана допомога сортовим насінням у розмірі 13.5 млн пудів, надано кредит на суму 68.5 млн руб., передано машин на 18.5 млн руб.³ У цей час селянські господарства України обслуговували 6424 машино-тракторних, машино-кінних та зерноочисних пункти.⁴ Ці заходи привели до зростання посівних площ колгоспів. Якщо весною 1928 р. він складав 312 тис. га, то в 1929 р. – вже 680 тис. га.⁵

Реалізація політики колективізації насильницькими засобами, при посиленні податкового тиску на заможних селян, не могла не викликати їх опору. У Херсонській окрузі лише у першій половині 1928 р. селянами було організовано до 50 «волинок», коли з сіл округу в місто посилались селянські делегації з вимогами, які суперечили аграрній політиці Радянської влади.⁶

Це було відповіддю на рішення ЦК КП(б)У від 21 лютого 1928 р., який рекомендував органам влади на місцях застосовувати статтю 127 Кримінального кодексу УСРР до тих господарств, які не виконували хлібозаготівель. За приховування хлібних залишків селян притягували до суду, рішенням якого хліб конфісковувався. При цьому чверть конфіскованого хліба віддавалась бідності як позичка. У січні 1928 р. було впроваджено новий закон про самообкладання, згідно з яким основний утягар податків падав на заможних селян.⁷

Вихід був в укрупненні господарств, зміцненні матеріально-технічної бази села, більш справедливій та гнучкій політиці цін. Укрупнення господарств повинно було пройти еволюційно, в процесі саморозвитку.

О.Чаянов у своїй записці в комісію ЦК ВКП(б) 6 жовтня 1927 р. відзначав, що починаючи з 1921 р. (тобто з впровадженням непу) в «масиві нівельованих господарств під тиском товарного господарства, що розвивається, починають знову визначатися процеси... диференціації

¹ Цит. за: Коллективизация: как это было // Правда. 1988. 26 августа.

² Боголюбов К.М. Верным курсом. – М.: Политиздат, 1980. С. 67.

³ Комуніст. 1929. 29 грудня.

⁴ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках С. 163.

⁵ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Т. 2. – К., 1965. С. 177.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 274, арк. 6.

⁷ Коломийченко І.І. Вказана праця. С. 198.

капіталістичної фермерського типу». «Ми ніскільки не сумніваємося, що якби не було революції, то... процес американізації (тобто розвитку фермерських господарств – Авт.) значно глибше б охопив селянські маси. Навіть у наших умовах він був би ще значнішим, якби його не стримували заходи нашої соціальної політики».¹

Більшовики вирішили форсувати укрупнення господарств шляхом її колективізації, тобто об'єднання з відчуженням засобів виробництва. Колективізація розглядалася як засіб ліквідації залишків капіталізму, ринкових, товарно-грошових відносин, хлібозаготівельних криз, залучення селянських господарств до системи командно-адміністративної економіки, перетворення їх у кріпаків тоталітарного режиму.

Наприкінці 1927 р. 23,7% всіх селянських дворів склали бідняки, 72,3% – середняки, 4% – заможні. В жовтні 1929 р. трохи більше 10% всіх господарств були об'єднані у колгоспи. Це були в основному бідняцькі господарства.

При переході до колективізації не були використані можливості інших форм кооперації. Грубо порушувались законність, ігнорувались права і інтереси селян. Була ліквідована економічна самостійність селянства, знищена найпрацьовитіша його верства. В колгоспах застосовувався позаекономічний примус, колгоспники відчужувались від засобів виробництва. Колгоспне виробництво жорстко регламентувалось, матеріальна зацікавленість була слабкою, почуття господаря атрофувалось.

Про життя в сталінських колгоспах народ складав такі віршики:

Мати в созі, батько в созі,
Діти плачуть по дорозі
Нема хліба, нема сала
Тільки сіно та вистава.²

1929 рік, використовуючи термінологію радянської історіографії, став «початком розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту». Цей рік виявився, дійсно, переломним у багатьох аспектах. Закінчувалась епоха непу і на її зламі народжувалась нова. Політика, яку проводили більшовики у двадцяті роки, не змогла вирішити багатьох проблем, які стояли перед країною, не відповідала повністю завданням її модернізації.³

¹ Чайнов А.В. Записка о современном состоянии сельского хозяйства СССР по сравнению его с довоенным положением и положением сельского хозяйства капиталистических стран // Известия ЦК КПСС. 1989. 6. С. 214.

² Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. – К.: Український письменник, 1993. С. 1.

³ Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / Отв. ред. А.К.Соколов. – М.: РОССПЭН, 1998. С. 13.

ВИСНОВКИ

Таким чином, протягом 20-х років Сталін, продовжуючи «справу Леніна», створює досить своєрідну адміністративну систему. «Нормальна» адміністративна система, формально звеличуючи керівника, фактично підкорює його собі. Така система не має динамічності і веде до застою. Сталін же орієнтувався на високі темпи, тому для того, щоб підхлєстувати адміністративну систему, він повинен був тримати апарат під постійним пресом не тільки зверху, але й знизу. Викривленою формою такого «контролю» стали в кінці 20-х років постійні заклики до мас виявляти «дворушників», «троцькістів» у керівному середовищі. Парадокс ситуації був у тому, що Сталін неодноразово виступав з закликами до більшої демократизації внутріпартійного життя, відмови від практики кооптації, призначенства при виборах керівних органів. Реально ж під гаслом демократизації внутріпартійного життя легше було провести заміну старих керівників на місцях новими людьми, які безумовно будуть проводити вказівки зверху, а не займатись «самодіяльністю». Сталін апелював до мас з метою створити умови, необхідні для зміни керівництва, яке вже відпрацювало своє, щоб нові керівники, оволодівши ситуацією, забезпечили новий ривок. Фактично ця модель не була достатньо економічною, оскільки неодноразово створювала у суспільстві паралічні ситуації.

Тоталітарний режим, який в цілому вже сформувався в СРСР в 20-ті роки, характеризувався тотальним відчуженням народу від власності і політичної влади, всеосяжним контролем над усіма сферами життя радянського суспільства.

До основної характеристики цього режиму слід віднести, перш за все, монополію на владу комуністичної партії. Зрощування партійного і державного апарату, монополізація політичної влади привела до утвердження режиму беззаконня і політичного терору. Номенклатурний принцип, введений у ці часи, тобто призначення і переміщення керівних кадрів з волі «вождя» і «вчителя», – це головний антидемократичний стрижень командно-адміністративної системи управління, адже саме він забезпечував особисту залежність кадрів від верхньої частини піраміди і їх повну невідповідність народу, тобто тим, ким вони управляють.

Для радянського тоталітарного режиму характерним було широке використання єдиної ідеології (ідеократичність). Тоталітарний режим прагнув дати пояснення кожному аспекту соціального життя. Соціальні цілі, узгоджені зразки поведінки, вороги характеризуються у спроще-

ній, іноді в перекрученій формі. Саме ідеологія за основну мету має легітимізацію права тоталітарного режиму на існування і претендує на повне уособлення істини, фальсифікує минуле, установлює нові цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Наявний суспільний устрій проголошується вищою формою демократії, режим подається як благо народу. Тоталітарна ідеологія стає об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія тісно пов'язана з монополією на інформацію. І всі засоби масової інформації, і сам її зміст, і дозування для суспільства беруться під суворий контроль.

Ще однією важливою рисою радянського тоталітаризму був контроль економіки. Тоталітаризм контролює всі галузі економіки через державні соціально-економічні плани, згідно з якими розробляються завдання для кожного підприємства. Утворюється командно-адміністративна система як певна форма організації суспільства і відповідного типу управління. Командна економіка стала своєрідним фундаментом тоталітаризму в СРСР.

Збереження і зміцнення тоталітарного режиму неможливе без насилля. Тому для нього іманентним є застосування терору як засобу внутрішньої політики. Радянський тоталітарний режим характеризувався також тенденцією до суттєвої мілітаризації суспільства, нагнітанням психозу щодо пошуку ворогів, постійно декларованою тезою про «обложеному фортецю» і вірогідний напад капіталістичного оточення, що в свою чергу пов'язане з терором і агресивною зовнішньою політикою.

Тоталітаризм передбачає домінування державного над особистим, певне поглинання державою індивіда. Від громадян вимагається не просто лояльність, а активне вираження відданості і ентузіазму щодо режиму.

Встановлення і панування тоталітарного режиму в Україні в 20-ті роки було великою трагедією українського народу, призвело до величезних людських жертв, відходу від природного шляху історії.

БІБЛІОГРАФІЯ

Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему крізь архівні джерела. С. 38.

Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995.

Бачинський П., Бородін О. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918-1927 рр.). – К., 1968.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 років. У 2-х кн. – К., 1994.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 роки). – К., 1999.

Боголюбов К.М. Верным курсом. – М.: Политиздат, 1980.

Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К.: Наукова думка, 1987.

Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні у 20-ті роки. – Одеса, 1998.

Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма: популярное объяснение программы Российской коммунистической партии (большевиков). – М., 1919.

Бухарин Н.И. Избр. произведения. – М., 1988.

Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989.

Вайсберг Р.Е. План и хозяйственные затруднения. – М., Л., 1929.

Васецкий Н. Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб. – М., 1989.

Васецкий Н.А. «Я шел к Ленину с боями...» (Ленин и Троцкий. К характеристике взаимоотношений. 1920-1924). – М., 1991.

Вернадский Г.В. Монголы и Русь. Тверь: ЛЕАН; – Москва: АГРАФ, 1999.

Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925рр.). – Дніпро-дзержинськ, 1997.

Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк Торонто – Київ – Париж, 1993.

Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет Сталина. – М., 1989.

Всероссийская перепись 1922 года членов РКП. Итоги партпереписи 1922 года на Украине. – Харьков, 1922. С. VII, IX, XII.

ВЧК-ГПУ. / Сост. Ю.Фельштинский. – Бенсон, Вермонт, 1989.

Горелов И.Е., Осипов А.Г. На крутом переломе: (Из истории внутривнутрипартийной борьбы между XV и XVI съездами ВКП(б)). – М., 1988.

Горинов М.М. НЭП: поиски путей развития. – М.: Знание, 1990.

Гринько Г.В. Очерки советской просветительной политики. – Харьков, 1923.

Громов Е.С. Сталин: власть и искусство. – М.: Республика, 1998.

Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937 (на матеріалах Української РСР). – К., 1980.

Гуревич М.Б. Прямое обозрение сельского хозяйства Украины. – Харьков, 1923.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.

Дело революции.—Кременчуг, 1922.

Дерев'янкін Т.І. Торжество лєнінських ідей соціалістичної індустріалізації. – К.: Політвидав України, 1980.

Диброва С.С. У истоков историко-партийной науки на Украине. – К.: Политиздат Украины, 1984.

Дожилая Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. – К.: Український письменник, 1993.

Дойчер И. Троцкий в изгнании: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991.

Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). Ред. і упор. П.Бачинський. – К., 1999.

Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: «Газета РАДА», 1997.

Залесский Я.М. Налоговая политика советского государства в деревне. – М., 1940.

Зевелев А.И. Из истории утверждения единовластия Сталина. – М.: Знание, 1989.

Зубалій О.Д. Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20-30-ті роки). – К.: ІСДО, 1994.

Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. – М.: ОГИЗ, 1948.

История Отечества: люди, идеи, решения. – М., 1991.

История социалистической экономики СССР. – М.: Наука, 1977. Т. 3.

История Украинской ССР. – К., 1984. Т. 7.

Історія Академії наук України. 1918-1923. – К., 1993.

Історія держави і права України / За ред. А.Й.Рогожина. – Ч. 2. – Х., 1996.

Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Т. 2. – К., 1965.

Історія ЛКСМУ. Вид. друге, доповнене. – К.: Молодь, 1971.

Історія Радянської Конституції. 1917-1936. – К., 1937.

Історія Української РСР. Т. 6.

Каганович Л.М. На путях строительства социализма. – Х., 1926.

Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Вагриус, 1997.

Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. – М., 1974.

Карр Э. История Советской России. – Кн. 1.: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923.

Карр Эдвард. Большевицкая революция 1917-1923. Т. 1. – М.: Прогресс, 1990.

Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.

Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991.

Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960. Справочник. – М., 1997.

Коломийченко И.И. На путях социалистической реконструкции. – К.: Вища школа, 1978.

Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революцій». Історіографічний нарис. – К., 1970.

Костюк Григорій. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995.

- Кравченко Б. Соціальна зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997.
- Красин Л.Б. Вопросы внешней торговли. – М.-Л., 1928.
- Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 роки). – К., 1996.
- Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996.
- Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.
- Лаврів Петро. Історія Південно-Східної України. – К., 1996.
- Лацис О.Р. Перелом. Опыт прочтения несекретных документов. – М., 1990.
- Лебен Г. Психология социализма. – СПб.: Макет, 1996.
- Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд. – К., 1997.
- Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1928-1922 гг. – 2 изд. – Харьков, 1990.
- Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985.
- Маслов Н.Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность. – М., 1990.
- Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме. – М., 1990.
- Мельгунов С.П. Красный террор в России. – М., 1990.
- Микоян А. Мысли и воспоминания о Ленине. – М., 1970.
- О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. 1900-1922 годы. – М., 1963.
- Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / Отв. ред. А.К.Соколов. – М.: РОССПЭН, 1998.
- Октябрь и судьбы политической оппозиции. Ч. 1. – Гомель, 1993.
- Орленко В.І. Історія України: ХХ століття. Вип. 2 (1920-1945 роки). – Київ: ІСДО, 1999.
- Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М.: РОССПЭН, 1999.
- Піріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924-1934). – К., 1993.
- Пирожков. В чем спор? Пролетарская правда. –1923. 20 декабря.
- Підсумки перепису 1927 року. – Харків, 1928.
- Подболотов П.А. Крах эсеро-меньшевистской контрреволюции. – Л., 1975.
- Подболотов П.А., Спирин Л.М. Крах меньшевизма в Советской России. – М., 1988.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: «АртЕк», 1998.
- Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996.
- Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931-1934). – К.: Критика, 1999.
- Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Унтел., 1995.
- Рубинштейн Л.Г. Развитие внутренней торговли в СССР. – Л., 1964.
- Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. – М. 1931.
- Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928-1929 гг. – Харьков, 1929.
- Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х.: Основа, 1995.

- Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. – Харків, 1928.
- Скрипник М.О. Статті і промови. – Харків, 1930. Т. III.
- Соколова Е.К. Историческое значение ленинского призыва в РКП(б). – М.: Высшая школа, 1975.
- Сокольников Г.Я. Осенние «заминки» и проблемы хозяйственного развертывания. – М., 1926.
- Сокольников Г.Я. Пройденный путь и новые задачи. – М., 1926.
- Сокольников Г.Я. Финансовая политика революции. Т. 3. – М., 1928.
- Сосюра Володимир. Твори: В 4-х т. – Київ, 1986. Т. 1.
- Сталин И.В. О молодежи. – М., 1937.
- Старцев В.И. Л.Д.Троцкий (страницы политической биографии). – М., 1989.
- Строительство социализма в СССР и крах оппортунизма. – М.: Политиздат, 1982.
- Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. – М., Л., 1928.
- Судоплатов П.А. Спецоперации – Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. – М.: Олма-ПРЕСС, 1999.
- Суслю Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.). – К., 1968.
- Троцкий Л. Как вооружалась революция. Т. 3. – Кн.1. – М., 1924.
- Троцкий Л. Литература и революция. – М.: Красная новь, 1923.
- Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? (Анализ советского хозяйства и тенденции его развития). – М.-Л., 1925.
- Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. ТТ. 1-2. – М.: Панорама, 1991.
- Троцкий Лев. Сталин. Chaldize Publications, 1985. Т. II.
- The Trotsky Papers 1917-1922. Vol. II. p. 346-347
- Трукан Г.А. Политическая дискуссия 1928-1929 годов о путях строительства социализма. – М., 1990.
- Тун Я. За соціалістичну трудову дисципліну. – Х., 1930.
- Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – Київ: Генеза, 1994. С.
- Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Х., 1995.
- Хвильовий Микола. Бібліотека української літератури. – К., 1995.
- Хрестоматія з історії держави та права України. В 2-х т. Т. 2. – К., 1997.
- Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000.
- Шаповал Ю., Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001.
- Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997.
- Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – Київ, 1994.
- Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. – К.: Політвидав України, 1990.
- Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993.
- Шаповал Юрій. Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994.
- Швецов В.В. Дискуссия в РКП(б) 1923 года. – М.: Знание, 1991.

Шелестов Д. Время Алексея Рыкова: эскиз политического портрета. – М.: Прогресс, 1990.

Юровский Л. Денежная политика Советской власти. – М., 1928.

Бюлетень ЦКК КП(б)У – НК РСІ УСРР. – 1929.3. С. 39. КПРС в резолюціях та рішеннях з їздів, конференцій, пленумів. – К., 1953. С.593.

Акуленко В. Направления, темпы, равновесие // Плановое хозяйство. – 1929.2-4.

Антисоветское выступление оппозиции // Правда. – 1927. 10 ноября.

Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему кризів архівні джерела // 3 архівів ВУЧК-НКВД-КГБ. - 2000. - № 2/4 (13/15).

Бажанов Б. Кремль, 20-е годы: воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек. – 1989.39.

Баммель Григорий. Литература о ленинизме. Обзор первый // Печать и революция. – 1924. – Кн. 4.

Бедный Д. К шапочному разбору // Правда. – 1924. 21 декабря.

Бедный Д. Похоронный обряд или оппозицию учить, что мертвого лечить // Известия ЦИК. – 1927. 8 декабря.

Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків, 1930. – Вип. II. С. 104.

Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918-1946 рр. // 3 архівів ВУЧК-ШУ-НКВД-КГБ. - 2000. - № 2/4 (13/15).

Большая Советская энциклопедия. – 1-е изд. – М., 1927. Т. 32.

Бордюгов Г., Козлов В. Время трудных вопросов. История 20-30-х годов и современная общественная мысль // Урок дает история. – М., 1989.

Бордюгов Г., Козлов В. Время трудных вопросов. История 20-30-х годов и современная общественная мысль // Правда. – 1988. 30 сентября.

Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин. Эпизоды политической биографии // Коммунист. – 1988.13.

Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин. Эпизоды политической биографии // Коммунист. – 1988.13.

Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Укр. стор. журнал. – 1999.2.

Борисов Ю. Сталин. Человек и символ // Переписка на исторические темы. – М., 1989.

Борисов Ю.С. Эти трудные 20-30-е годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М.: Политиздат, 1989.

Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917-1921 роках // Укр. істор. журнал. – 1999.1.

Борьба с правым уклоном и идеологическое воспитание масс // Правда. – 1929. 10 февраля.

Бухарин Н. Заявление XIV Московской губпартконференции // Правда. – 1925. 13 декабря.

Бухарин Н. Синдикализм и коммунизм // Правда. – 1921. 25 января.

Бухарин Н.И. Заметки экономиста // Правда. – 1928. 30 сентября.

В.И.Ленин и ВЧК (1917-1927). Сборник документов. – М.: Политиздат, 1987. С. 257.

Ветров Р.И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов // Политические партии и движения на Украине XIX-XX веков. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1993.

Ветров Р.И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов // Политические партии и движения Украины XIX-XX веков. Сб. – Днепропетровск, 1993.

Вісті. – 1927. 6 липня; 1928. 13, 15 травня.

- Вісті. – 1927. 1 грудня.
- Вісті. – 1928. 11 червня.
- Вісті. – 1929. 2 березня.
- ВКП(б) в цифрах, вып. VIII. – М.-Л.: Госиздат, 1928. С. 18.
- Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. – 1990.3.
- Волобуев О., Кулешов С. История не терпит полуправды // Социалистическая индустрия. – 1988. 25 июня.
- Волобуєв Міх. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928.2, 3.
- Вопросы труда на Украине. - 1928. № 12.
- Восьмой Всероссийский съезд Советов. – М., 1921. С. 232.
- Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. – М., 1959. С. 169.
- Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. істор. журнал. – 1999.3.
- Выполнение пятилетнего плана промышленности. Материалы к докладу тов. В.В.Куйбышева на XVI партсъезде. – М., 1930.
- Гамон Н.Е. Партия и такальщики // Правда. – 1923. 9 декабря.
- Гилянский. Состояние КП(б)У к пятилетию Октябрьской революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков, 1922.
- Гордон Л.А., Клопов Э.В. Форсированный рывок конца 20-30-х годов: исторические корни и результаты // Страницы истории советского общества: Факты: проблемы, люди. – М.: Политиздат, 1989.
- Горький М. О наших достижениях // Собр.соч. В 30-ти т.т. – М., 1953. Т. 24.
- Греченко В.А. Внутріпартійні дискусії початку 20-х років: досвід, уроки // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990.
- Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993.9.
- Греченко В.А., Колесник В.Ф. Деякі питання внутріпартійної боротьби в 1928-1929 рр. // Укр. істор. журнал. – 1989.8.
- Группировки внутри партии по вопросу о профсоюзах (сведения, доставленные тов. Троцким) // Правда. – 1921. 30 января.
- Гусев А.В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х годов // Отечественная история. – 1996.1.
- Гусев В. Бунд у суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.) // Історія України. – 2000.21. Травень.
- Гусев В.І. Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. – 2000.18. Травень.
- Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвідом. збірник наукових праць. – Вип. 2. – К., 1992.
- Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х роках XX ст. // Укр. істор. журнал. – 1999.3.
- Дашковский И. На внутрипартийные темы // Коммунист. – 1925. 28 октября.
- Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1968.
- Десятый съезд КП(б)У. Стенографический отчет. – Харьков, 1926. С. 149-152, 155.
- Демченко М.М. Київська парторганізація в боротьбі за генеральну лінію партії. Матеріали до доповіді секретаря ОПК // Пролетарська правда. – 1929. 28 липня.
- Денисовець П.М., Єрмак О.П. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 роках // Укр. істор. журнал. 1982.6. С. 93.

- Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1957. Т. 2. С. 12-19.
- Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1957. Т. 1. С. 438.
- Діброва С.С. Товариш Квірінг // Про минуле – заради майбутнього. – К.: КДУ, 1989.
- До дискусії про роль і завдання профспілок // Вісті Київського губернського революційного комітету. – 1921. 29, 30 січня.
- Доброгаєв В. Проблемы финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. – 1927.2.
- Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної наменклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993.9.
- Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // Укр. істор. журнал. – 2000.2.
- Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) // Укр. істор. журнал. – 2000.5.
- Журавлев В., Наумов В. Возвращение к правде // Правда. – 1988. 9 октября.
- Журавлев В.В., Ненароков А.П. Новые факты и документы из истории образования СССР // Историки спорят. – 13 бесед. – М., 1989.
- Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле – заради майбутнього. – К.: КДУ., 1989.
- Заславский И. Труд и занятость в тоталитарную эпоху: 30-40-е годы // Социалистический труд. – 1990.-№4.
- «Заявление 46 » в Политбюро ЦК РКП(б) 15 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990.6.
- Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. С. 231.
- Звезда (Екатеринослав). – 1923. 24 мая.
- Зиновьев Г. Новые задачи партии // Правда. – 1923. 7 ноября.
- Зиновьев Г.Е. Полоса великого строительства. Из заключительной речи по докладу ЦК на XXII Ленинградской губпартконференции. // Правда. – 1925. 17 декабря.
- Зміни в уряді УСРР. Нові призначення // Комуніст. – 1927. 6 березня.
- Золотарьов В.А. Чекісти 20-30-х років: Матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. – 1994.1. 1995.1-2.
- Игра с огнем // Звезда. – 1927. 12 ноября.
- Известия. – 1922. 13 августа.
- Известия Полтавского комитета КП(б)У. – 1923.11. С. 101-102.
- Известия ЦК ВКП(б). – 1926.20-21. С. 20.
- Известия ЦК КП(б)У. – 1926.1. С. 29.
- Известия ЦК КП(б)У. – 1926.4. С. 43.
- Известия ЦК КП(б)У. – 1927.8. С. 8.
- Известия ЦК КП(б)У. – 1927.6-7. С. 1.
- Известия ЦК КП(б)У. – 1927.6-7. С. 9.
- Известия ЦК КП(б)У. – 1927.6-7. С. 29.
- Известия ЦК КПСС. – 1989.9. С. 199.
- Известия ЦК РКП(б). – 1924.1. С. 78.
- Известия ЦК РКП(б). – 1924.4. С. 10.
- История Советской Конституции в декретах и постановлениях Советского правительства, 1917-1936. – М., 1936.
- История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: Роспел, 1997.

Итоги обсуждений решений июльского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и августовского пленума ЦК КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У. – 1926.8.

IV Всеукраїнський з'їзд профспілок 1-8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1929. С. 195, 203.

IV Всеукраїнський з'їзд профспілок 1-8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1929. С. 195, 203.

Іванис В. Донбас і Урало-Кузнецький басейн за часів першої і другої п'ятилітки // Сучасні проблеми економіки України. – 1936. Т. 3.

К дискуссии о профсоюзах (сведения, доставленные тов. Сталиным) // Правда. – 1921. 1 февраля.

К итогам IV уездной конференции КПУ // Диктатура труда. – 1921. 11 февраля.

Каменев. Об очередных задачах экономической политики: доклад на заседании ответственных работников Краснопресненского района 27 декабря 1923 года // Правда. – 1924. 1 января.

Квиринг Э. Доклад об экономическом строительстве на пленуме Харьковского губкома // Коммунист. – 1924. 10 января.

Квиринг Э. Долой партийный аппарат! // Коммунист. – 1923. 13 декабря.

Керженцев П. К приезду украинских писателей // Правда. – 1929. 9 февраля.

Кого избирали секретарями ЦК партии в 1917-1922 гг.? // Известия ЦК КПСС. – 1989.8.

Кодекс законов о труде с изменениями и дополнениями по 1-ое мая 1929 г. - X.: Юр. изд. НКЮ УССР, 1929.

Кокін С.А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респ. міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1992.

Коллективні господарства на Україні // Статистика України. – 1929.163. С. VI-VIII.

Колесниченко А., Лельчук В. Шаги индустриализации // Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. – М.: Высшая школа, 1988.

Коллективизация: как это было // Правда. – 1988. 26 августа.

Колоскова Т.Г. Об идейно-психологических предпосылках сталинизма // Вопросы истории КПСС. – 1989.9.

Коммунист. – 1921.1. С. 37-38.

Коммунист. – 1921. 22, 26 января.

Коммунист (Харьков). – 1920. 4 сентября, 16 октября, 13 ноября.

Коммунист (Харьков). – 1921. 10 мая.

Коммунистическая партия Украины в резолюциях... Т. 1. – Киев, 1976.

Комуніст. – 1927. 17 вересня;

Комуніст. – 1929. 29 грудня.

Конституционные протесты Прокуратуры УССР.-Вип.1.-X.,1926.

Козн Стивен. Николай Бухарин: Страницы жизни // За рубежом. – 1988.16.

КПСС в резолюциях... Т. 2.

КПСС в резолюциях... Т. 3.

Красная печать. – 1927.14-15. С. 4.

Красная печать. – 1927.17. С. 26.

Крупская Н.К. – Зиновьеву 31 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989.2.

Кулешов С.В. Избегать односторонних подходов // Вопросы истории КПСС. – 1990.5.

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 років. Збірник документів. Т. 1. – К., 1960. С. 321, 323, 324.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. – К., 1979.

- Кульчицький С. Курс – українізація // Родина. – 1999.8.
- Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) // Сторінки історії України: ХХ століття.
- Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогоднішнього // Маршрутами історії. – К., 1990.
- Курас Іван. Політична опозиція в Україні: історичний досвід і сьогоднішнього // Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999.
- Л.Д.Троцький захищається // Вопросы истории КПСС. – 1990.5.
- Лаврич В. О партмаксимуме // Известия ЦК КПСС. – 1990.7.
- Ларин Ю. Опыт юмористического руководства // Правда. – 1921. 26 января.
- Лацис О. Перелом // Знамя. – 1988.6.
- Левицький М. Націоналістичні ухили в КП(б)У та КПЗУ // Більшовик України. – 1927.11.
- Лельчук В.С. Курс на индустриализацию и его осуществление // Страницы истории советского общества. С. 202.
- Ленин В.. Правооппортунистические входы // Правда. – 1930. 9 января.
- Ленин В.И. – Ф.Э.Дзержинскому // Полн. Собр. Соч. Т. 54.
- Ленин В.И. VII Московская губпартконференция. Заключительное слово. 29 октября 1921 г. // Полн. Собр. Соч. Т. 44. .
- Ленин В.И. Вставка в статью В.Калинина «крестьянский съезд» // Полн. Собр. Соч. Т. 12.
- Ленин В.И. Государство и революция // Полн. Собр. Соч. Т.33.
- Ленин В.И. Записка Г.Е. Зиновьеву с проектом ответа Советского правительства Э.Вандервельде // Полн. Собр. Соч. Т. 45.
- Ленин В.И. Кризис партии // Полн. Собр. Соч. Т. 42.
- Ленин В.И. О «двойном» подчинении и законности // Полн. Собр. Соч. Т.45.
- Ленин В.И. О чистке партии // Полн. Собр. Соч. Т. 44.
- Ленин В.И. Письмо Г.Мясникову // Полн. Собр. Соч. Т. 44.
- Ленин В.И. Письмо к съезду // Пол. Собр. Соч. Т. 45
- Ленин В.И. Проект резолюции об украинской партии бородьбистів // Пол. Собр. Соч. Т.40
- Ленин В.И. Речь на I Всероссийском съезде работников просвещения и социалистической культуры 31 июля 1919 г. // Полн. Собр. Соч. Т. 39.
- Ленин В.И. Речь на Пленуме Московского совета 20 ноября 1922 г. // Полн. Собр. Соч. Т. 45.
- Ленин В.И. Телеграмма М.М.Кагановичу // Полн. Собр. Соч. Т. 53.
- Ленин В.И. X съезду РКП(б) Речь о профессиональных союзах 14 марта. // Полн. Собр. Соч. Т. 43.
- Ленинский призыв РКП(б). Сб. – М.-Л., 1925.
- Летопись революции. – 1926.
- Линия дискуссии дана // Коммунист. – 1923. 12 декабря.
- Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті роки // Укр. істор. журнал. – 1999.5.
- Літопис революції. – 1930.
- ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. - К., 1969.
- ЛКСМ України в цифрах і фактах. – Київ, 1974. С. 24, 26.
- Лубянка. 1917-1960. Справочник. – М., 1997. С. 10.
- Ляпин. Выступление на 5 пленуме Донецкого губпарткома // Всероссийская кочегарка. – 1924. 10 января.

- Манилов В. Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным правительством (к июльским событиям 1917 г.) // Летопись революции. – 1927.5-6.
- Масові робітничі газети на Україні // Червона преса. – 1926.8.
- Материалы расширенных совещаний Президиума ВСНХ СССР с местными органами. – М.-Л., 1926.
- Медведев Рой. О сталине и сталинизме // Знамя. – 1989.1.
- Мейс Д., Солдатенко В.Ф. Національне питання в житті і творчості Скрипника // Укр. істор. журнал. – 1996.9.
- Мельниченко В.Ю. Был ли Х.Г.Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. – 1989.7.
- Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. – К.: КДУ, 1989.
- Микоян А.И. В первый раз без Ленина // Огонек. – 1987.50.
- Микоян Анастас. Суп по-сталински // Совершенно секретно. – 1999.10.
- Мовчан О. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 роки) // Укр. істор. журнал. – 1993.2-3.
- Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні // Сторінки історії України: ХХ століття / За ред. С.В.Кульчицького. – К.: Освіта, 1992.
- Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті роки) // Укр. істор. журнал. – 1999.1.
- Моргун Владимир. Не склонивший головы // Красное знамя. – 1989. 22 января.
- На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917-1922. Сборник документов и материалов. – К., 1971.
- Надточеев В. «Тройка», «семерка», Сталин // Неделя. – 1989.1.
- Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – Київ, 1935. С. 351.
- Наумов В. НЭП: Суть. Опыт. Уроки // Правда. – 1988. 15 июля.
- Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930.
- Невдале роз'яснення // Комуніст (Харків). – 1926. 21 серпня.
- Николаюк Т.Н. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1933 роках // Укр. істор. журнал. – 1999.4.
- О единстве партии: резолюция X съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2. С. 334-337.
- О заявлениях т. Троцкого и «4бтоварищей»; О внутрипартийной демократии // КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 141-142.
- О марксизме, индустриализации и безграмотности // Хозяйство Украины. – 1929.9.
- О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов. – М., 1972.
- О партстроительстве: резолюция XIII конференции РКП(б) // КПСС в резолюциях... Т. 3. С. 149.
- О политике партии в области художественной литературы: резолюция ЦК РКП(б) // Правда. – 1925. 1 июля.
- О роли профсоюзов // Киевский пролетарий. – 1921. 25 января.
- О характере предсъездовской дискуссии: резолюция ЦК РКП(б) // Правда. – 1921. 5 февраля.
- Об очередных задачах экономической политики: резолюция XIII конференции РКП(б) // КПСС в резолюциях... Т. 3. С.172-176.
- Окіпнюк В. Еволюція правового статусу транспортних органів Державного Політично-го управління УСРР в першій половині 20-х років // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998.1/2.

Осинский Н. Что нужно для осуществления пролетарской демократии // Правда. – 1920. 26 декабря.

От истпарта // Летопись революции. – 1922.1.

Ответ Членов Политбюро ЦК РКП(б) на письмо Л.Д.Троцкого от 8 октября 1923 г. 19 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990.7.

Отчет народного комиссариата по военным и морским делам за 1922-1923 годы. – М., 1925.

Отчет-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ за 1923 год // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998.1/2.

Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998.1/2 (6/7).

Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках С. 163.

Очерки истории Коммунистической партии Украины. Издание четвертое, дополненное. – Киев: Политиздат Украины, 1977. С. 336.

Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. С. 306.

Павлов Н.В., Федоров М.Л. Николай Иванович Бухарин // Вопросы истории КПСС. – 1988.10.

Панчук М.І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990.

Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.

Панчук М.І. Партія українського націонал-комунізму // Наукові праці з питань політичної історії, № 172. – К.: Либідь, 1992.

Партийная жизнь // Известия. – 1921. 27 февраля.

Перушкин С.А. Развитие внутреннего товарооборота // Экономическое обозрение. – 1927.10.

Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Стенографічний звіт. – Х., 1926. С. 63.

Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові (5-11 січня 1925 р.). Стенографічний звіт. – Х., 1925. С. 86.

Петровский К. Дискуссии о внутрипартийном положении // Звезда. – 1923. 28 декабря.

Петровский Г. Речь на собрании бюро ячеек, комфракций губотделов профсоюзов и активных работников г. Харькова // Коммунист. – 1923. 18 декабря.

Петровский Г. На запитання селянам // Вісті ВУЦВК.–1924.11 грудня.

Пилипенко С. Товарова інтервенція // Селянська правда.– 1924. 13 січня.

Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 років у здійсненні нової економічної політики // Укр. істор. журнал. – 2000.3.

Письмо Л.Д.Троцкого членам ЦК и ЦКК РКП(б) 8 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990.5.

План есть // Коммунист. – 1924. 16 января.

Планирование // Коммунист. – 1924. 6 января.

Плановое хозяйство. – 1927.

По вопросам партийного строительства: резолюция X съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2.

По вопросу о линии проверочных троек при проверке парторганизации Украины в связи с литературными выступлениями Троцкого: постановление президиума ЦКК КП(б)У // Коммунист. – 1924. 22 ноября.

По организационному вопросу: резолюция VIII съезда РКП(б). // КПСС в резолюциях... Т. 2.

По поводу выступления тов. Троцкого: постановление ЦК КП(б)У // Коммунист. – 1924. – 23 ноября.

Под знамя Ленина // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. – М.: Terra. 1990. Т.3.

Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998.1/2.

Попов Н. Национальная политика партии в период социалистической реконструкции // Правда. – 1929. 31 октября.

Попов П.И. Итоги сельскохозяйственного года и сельскохозяйственный баланс // Экономическое обозрение. – 1924.23-24.

Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) про завдання партії в національному питанні // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 2.

Постановление президиума ЦКК КПУ // Коммунист. – 1924. 9 января.

Построить парторганизацию в деревне // Партийное строительство. – 1930.3.

Правда. – 1988. 8 июля.

Правда. – 1923. 24 мая;

Правда. – 1923. 15 ноября.

Правда. – 1924. 10, 13, 18 января.

Правда. – 1927. 30 июля.

Правда. – 1929. 18 декабря.

Правда. – 1929. 10 февраля.

Правда.1923. 14 вересня.

Преображенский Е. О нашем внутривнутрипартийном положении // Правда. – 1923. – 28 ноября.

Преса // Червоний шлях. – 1932.5-6. С.

Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928-1936 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2000. - № 2/4 (13/15).

Про товарову інтервенцію // Вісті. – 1924. 12 січня.

Провал опозиції в Запоріжжі // Селянське життя. – 1927. 13 листопада.

Пролетарий (Харьков). – 1922. 13 октября.

Промышленность и рабочий план Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926-1932. Сборник документов и материалов. – К., 1966.

Протокол Общего собрания Академии наук СССР от 12 января 1929 г. // Бухарин Н.И. Избранные труды. – Л., 1988. Приложения.

Протоколы X съезда РКП(б). – М.: Партиздат, 1933. С. 205, 209.

Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Х., 1929. С. 10.

Пятидесятилетие тов. Сталина // Большевик. – 1929.23-24.

Рабочинский И. Ущемленные // Правда. – 1924. 8 января.

Равич-Черкасский М. Об украинских мотивах в дискуссии // Коммунист. – 1924. 8 января.

Радянська Волинь (Житомир). – 1922.1.

Радянська Україна. – 1926.17-18.

Радянський статист. – 1927. 18 лютого.

Резолюция по докладу об очередных задачах экономической политики, предложенная тов. Осинским собранию бюро ячеек и активных работников Московской организации // Правда. – 1924. 1 января.

Резолюция политбюро ЦК и ЦКК КП(б)У по вопросу о внутривнутрипартийном положении // Коммунист. – 1923. –18 декабря.

Резолюция X пленума ИККИ о тов. Бухарине // Правда. – 1929. 21 августа.

Резолюция, предложенная тов. Преображенским на собрании активных работников Бауманского района г. Москвы // Правда. – 1924. 1 января.

Речь Луначарского на литературном совещании при ЦК в мае 1924 г. // Искусство и литература в марксистском освещении. Часть третья. М.: Мир, 1927.

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. – М., 1967. С. 526-530.

Рыкова Л. Проблемы українізації професійної освіти в Лівобережній Україні у 20-х роках ХХ ст. // Історія України. – 2000.35, вересень.

Рошаль А. К постановке вопроса о внутрипартийной демократии // Правда. – 1925. 5 декабря.

Рыков. Доклад на собрании фракций ЦК профсоюзов, фракций МГПС и ВЦСПС // Правда. – 1924. 9 января.

Рыков А.И. Заключительное слово на XIV Московской губпартконференции // Правда. – 1925. 13 декабря.

Рыков А.И. Отчет ЦК РКП(б) XIV Московской губпартконференции // Правда. – 1925. 9 декабря.

Свищев М.А. Опыт нэпа и развитие мелкого производства на современном этапе // История СССР. – 1989.1.

Секция истории народов СССР // Правда. – 1929. 4 января.

Симонов Н.С. В преддверии «великого перелома» (Причины «свертывания» новой экономической политики) // Вопросы истории КПСС. – 1990.3.

Скрипник. Выступление на собрании членов бюро ячеек, комфракций губотделов профсоюзов и активных работников г.Харькова // Коммунист. – 1923. 18 декабря;

Скрипник М. Есперантизація чи українізація // Статті й промови. Т. 2. – Ч. 2.

Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. – 1928.6.

Скрипник М. УСРР – П'ємонт українських трудящих мас // Статті і промови. – Харків: ДВУ, 1929. Т. 2. – Ч. 2.

Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1919.21.

Советская военная контрразведка: Сб. документов. - Вып. 1 (1918-1922 гг.). - М., 1978.

Социалистическое хозяйство. – 1925.

Справочник партийного работника. – М.-Л., 1930. – Вып. 7. – Ч. 1. С. 387-389.

Сталин И.В. Год великого перелома // Сталин И.В. Сочинения. – М.: ОГИЗ. 1948.. Т. 12.

Сталин И.В. Наши разногласия // Правда. – 1921. 19 января.

Сталин И.В. О дискуссии, о Рафаиле, о статьях Преображенского и Сапронова и о письме Троцкого // Правда. – 1923. 15 декабря.

Сталин И.В. О задачах партии // Правда. 1923. 6 декабря.

Сталин И.В. О политической стратегии и тактике русских коммунистов // Соч. Т. 5.

Сталин И.В. Письмо в редакцию «Бедноты» // Беднота. – 1925. 5 декабря.

Сталин И.В. Соч. Т. 5.

Сталин И.В. Соч. Т. 6.

Сталин И.В. Соч. Т. 7.

Сталин И.В. Соч. Т. 11.

Сталин И.В. Соч. Т. 12. .

Сталин И.В. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Соч. Т. 8.

Сталин И.В. Троцкизм или ленинизм? // Правда. – 1924. 26 ноября.

Сталин И.В. XIV съезд ВКП(б), заключительное слово по политическому отчету Центрального Комитета // Правда – 1925. 29 декабря.

- Сталин И.В. XV съезд ВКП(б). Политический отчет Центрального Комитета. 3 декабря // Сталин И.В. Соч. Т. 10.
- Стан вузів України // Більшовик України. – 1929.17-18.
- Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 октября – 10 ноября 1925 г.). – Х.: Пролетарий, 1925. С. 40.
- Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. – Кн. 2.
- Съезды Советов в документах. 1917-1936 гг. Т. 3. – М., 1960.
- Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических республик. Сб. докум. 1917-1936. В 3-х т. – М., 1960. Т. 2.
- Танцюра В.І., Чорна Н.В. Співвідношення плану і ринку в теорії та практиці більшовицької партії в умовах непу // Вісник Харківського університету.387. Історія України. – Вип. 1. – Харків: Основа, 1996.
- Тогда и теперь // Правда. – 1927. 10 ноября.
- Троцкий Л. Новый курс (Письмо к партийным совещаниям) // Правда. – 1923. 11 декабря.
- Троцкий Л. Новый курс. Группировки и фракционные образования // Правда. – 1923. 28 декабря.
- Троцкий Л. После словесного зигзага влево – глубокий сдвиг вправо (К итогам юбилейного праздника) // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. Т. 4. – М., 1990.
- Троцкий Л.Д. Речь на пленуме Цектрана // Правда. – 1920. 5 декабря.
- Українська кооперація. – 1923.
- Усенко І.Б. Позасудова репресія. Як це починалось // Комуніст України. – 1990.2.
- Фінанси України. – Харків, 1927.
- Фомин. Промышленность Украины // Вопросы экономики. – Харків, 1927.
- Фрід Д. До питання про коріння КПУ // Більшовик України. – 1927.154.
- Фурер В. В погоне за призраком // Пролетарская правда. – 1923. 20 декабря.
- Х з'їзд КП(б)У. 20-29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. – Х., 1928. С. 213.
- XV съезд ВКП(б). Стеногр. отчет. – М., 1961. – Ч. 1. С. 133.
- XVII конференція ВКП(б). Стенограф. звіт. – М., 1932. С. 18.
- Хвильовий М. Апологети писаризму // Твори. – К., 1980. Т. 2.
- Хвильовий М. Лист до редакції «Комуніста» // Комуніст. – 1928. 29 лютого.
- Хвиля А. Проти українського і російського націоналізму // Комуніст. 19 жовтня.
- Хвиля А. К организации литературных сил // Красная печать. – 1927.6.
- XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – Харків, 1930. С. 613.
- XIV з'їзд ВКП(б). Стеногр. звіт. – М.-Л., 1926. С. 255.
- XII съезд РКП(б). Стеногр. отчет, 17-23 апреля 1923 г. – М., 1923. С. 57.
- Цакунов С.В. Развитие экономических взглядов Н.И.Бухарина после перехода к нэпу // Бухарин: Человек, политик, ученый. – М., 1990.
- Цеков Ю. Ренесансова особистість в українському письменстві 20-х років // Слово і час. – 1994.2.
- Чаянов А.В. Записка о современном состоянии сельского хозяйства СССР по сравнению его с довоенным положением и положением сельского хозяйства капиталистических стран // Известия ЦК КПСС. – 1989.6. С. 214.
- Ченцов В.В. Табу на думку, заборона – на слово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994.1.
- Червона преса. – 1927.7.
- Чергова поразка троцькіста Раковського // Комуніст. – 1927. 13 листопада.

ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. .

Чубарь В.Я. Ножницы // Украинский экономист. – 1924. 5 января.

Шаповал Ю.І. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990.

Шаповал Ю.І. Сталінізм: Україна // Український історичний журнал. – 1991.10.

Шипович М.А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // Укр. істор. журнал. – 2000.1.

Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад. 14-18 грудня 1921 р. Бюлетень № 2. – Харків, 1921.

Шубин П. Первая точка устойчивости // Коммунист (Харьков). – 1921. 20 февраля.

Шубин П. Старая погудка на новый лад // Коммунист. – 1925. 1 ноября.

Эссен М. Об институтах по истории партии // Пролетарская революция. – 1930.5.

Юровский Л.Н. Наше хозяйственное положение и ближайшие задачи экономической политики // Вестник финансов. – 1926.3.

Яворський М. Михайло Сергійович Грушевський // Вісті ВУЦВК. – 1928. 10 жовтня.

ДАДО, ф. 159, оп. 1, спр. 31, арк. 9.

ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 585, арк. 85-86 зв.

ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 50-53.

Державний архів Харківської області (надалі – ДАХО), ф. 20, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

ДАХО, ф. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 3.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 2.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 3.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 3.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 128, арк. 7.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 114, арк. 29.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 134, арк. 18.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 187 зв.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 149, арк. 187 зв.

ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 1173, арк. 46.

ЗУ УРСР. – 1922. 43. Ст.630.

ЗУ УРСР. – 1922. 54. Ст.779.

РЦХДНИ: (Российский центр хранения документов новейшей истории), ф. 17, оп. 2, спр. 55, арк. 4.

РЦХДНИ, ф. 17, оп.31, спр. 110, арк. 3.

Сборник законов СССР. – 1927.12. Ст. 122.

Собрание узаконений РСФСР. – 1930.50. Ст. 599.

СУ УССР. – 1921.14. Ст. 447.

СУ УССР. – 1921.21. Ст. 615.

СУ УССР. – 1921.25. Ст. 733.

СУ УССР. – 1922.13. Ст. 228.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі ЦДАГОУ). – ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 17.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 131, арк. 5.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 97, арк. 41.

ЦДАГОУ, ф. 34, оп. 13, спр. 110, арк. 1.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 8.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 145, спр. 8, арк. 61.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 180, арк. 37.

- ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 274, арк. 6.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 101.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 97-98.
ЦДАГОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 397, арк. 1.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 332, арк. 58.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 400, арк. 46.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 703, арк. 38.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1152, арк. 4-136.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1006, арк. 40.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2665, арк. 18-19.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2928, арк. 2, 36.
ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 13, спр. 1530, арк. 73.; оп. 1-10, спр. 1542, арк. 8.
Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф.1, ок.1, стр.14, акр.43.
Голікова О.М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917-1920 роки). Автореф. дис... канд. істор. наук. – Харків: ХДУ, 2000. С. 15.
Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920-1925 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук. – Харків: ХНУ, 2000. С. 12.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ 1. НЕП: ВІД ДЕБЮТУ ДО ЕНДШПІЛЮ	7
Розділ 2. ТВОРЕННЯ «СОЮЗУ НЕПОРУШНОГО».....	34
Розділ 3. ЩЕ НЕ РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ.....	45
Розділ 4. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ: ВІД МНОЖИНИ ДО ОДНИНИ.....	71
Розділ 5. ПАРТІЯ ЛЕНІНА–СТАЛІНА: ЕВОЛЮЦІЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ..	93
Розділ 6. ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ВНУТРІПАРТІЙНА БОРОТЬБА В 20-ТІ РОКИ.....	120
Розділ 7. КАРАЮЧИЙ МЕЧ РЕВОЛЮЦІЇ В ДІЇ.....	168
Розділ 8. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ 20-Х РОКІВ.....	183
Розділ 9. СТВОРЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ В ЕКОНОМІЦІ.....	193
Висновки.....	216
Бібліографія.....	218

Наукове видання

Греченко Володимир Анатолійович,
Ярмиш Олександр Назарович

УКРАЇНА
У ДОБУ «РАННЬОГО» ТОТАЛІТАРИЗМУ
(20-ті роки ХХ ст.)

Монографія

Редактор А.С. Тяпкін
Комп'ютерна верстка Н.В.Коваленко

Підп. до друку 01.03.2001. Формат 84x108/32. Друк офсетний. Папір газетний.
Ум.друк. арк. 14,6. Обл.-вид. арк. 12,4. Зам.

Видавництво
Національного Університету внутрішніх справ.
61080, Харків, пр. 50-річчя СРСР, 27.